

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sema Erder

Yeni Nesil Popülizm ve Kentsel Gerilim

Pendik Örneği

SEMA ERDER Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, yüksek lisans eğitimlerini Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdları Enstitüsü (Demografi), Stockholm Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'nde (Kamu Yönetimi) yaptı, doktora derecesini de Marmara Üniversitesi'nden aldı. Akademik yaşamını esas olarak Marmara Üniversitesi'nde sürdürdü ve emekli oldu. İşçi göçü, gettolaşma, gecekondulaşma, çocuk göçü, uluslararası göç, insan ticareti, yerel siyaset, kentsel gerilim konularında araştırmalar yaptı, sonuçlarını kitap ve makale olarak yayımladı. MEAWards Araştırma Ödülü, Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü ve Kadir Has Üstün Başarı Ödülü'nü aldı. İletişim'den daha önce *Ümraniye: İstanbul'da Bir Kentkondu* (1996; 6. baskı 2021) ve *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye* (2018) kitapları yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 3298 • Araştırma-İnceleme Dizisi 554

ISBN-13: 978-975-05-3502-4

© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2023, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Sema Erder

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Yağmur Yıldırım Bayrakçı

DIZIN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

SEMA ERDER

Yeni Nesil Popülizm ve Kentsel Gerilim

Pendik Örneği

iletisim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Kentsel olgular esas olarak siyasaldır. Bu olgular farklı etki gücüne sahip çıkarlar arasındaki, etkileşim, çelişki ve işbirliğiyle ilgilidir.

– PORTES ve ARMONY, 2018, s. 3¹

1 “Urban phenomena are essentially political. They involve the interaction, conflict and cooperation among interests backed by different amounts of power.” (Portes and Armony. 2018, s. 3)

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	9
---------------	---

Başlarken	11
------------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

Eski Gerilimler, Uzlaşmalar ve Yeni Gerilimler	23
---	----

Gecekondunun sonu ve eski mahalleler.....	27
---	----

İslâmcı kimlik siyaseti: “Alevilerin Türkünü, Kürtlerin İslâmcısını severim”.....	36
--	----

...ve Boşnaklar.....	44
----------------------	----

Birinci Bölüm’ün düşündürdükleri.....	54
---------------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

İstanbul Dünya’nın, Pendik İstanbul’un Neresinde?	59
--	----

Dünya kenti İstanbul ve Pendik.....	63
-------------------------------------	----

Şirket küreselleşmesi, İstanbul ve Pendik.....	67
--	----

Enformel küreselleşme, İstanbul ve Pendik.....	73
--	----

İkinci Bölüm’ün düşündürdükleri.....	79
--------------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İstanbul’un Parlayan Yıldızı Pendik	83
--	----

Pendik, Kartal’ın yerini alıyor.....	85
--------------------------------------	----

Teknoparkın ve havalimanının sivilleştirilmesi.....	89
---	----

Hangi küreselleşmeyle eklemleşmeli? Formelle mi? Enformelle mi? Yeraltıyla mı? Hepsiyle mi?	94
Pendik'e "havalimanı şehri" kondu	104
Üçüncü Bölüm'ün düşündürdükleri	118

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Yeni Pendik'te Yerel Meclis ve Konut Tabakaları	123
Pendik'teki yerel meclis	125
İkili yapı üçlü yapıya dönüşüyor	131
Eski gerilimlerden geride kalanlar	140
Dördüncü Bölüm'ün düşündürdükleri	149

BEŞİNCİ BÖLÜM

Projeler, Hayaller, Fanteziler ve "Gerçekler"	153
Siyasetin gösteri alanı: Projeci belediyecilik	157
Simgeler, hayaller ve fanteziler	162
Toplumsal gerçeklik ve toplumsal tahayyül	172
Beşinci Bölüm'ün düşündürdükleri	181

ALTINCI BÖLÜM

AK Camia ve Beyaz Türkler	187
Ak Camia'nın söylemine kuşku, eylemine destek	188
Kimler beyaz? Kimler Türk?	195
Altıncı Bölüm'ün düşündürdükleri	207

Son Verirken Bazı Düşünceler	211
---	-----

"Yeni nesil popülizm" ve değişen devlet/toplum ilişkileri	211
--	-----

PENDİK İÇİN ÖNEMLİ TARİHLER	221
--	-----

KAYNAKÇA	223
-----------------------	-----

DİZİN	233
--------------------	-----

TEŞEKKÜR

Bütün sosyal bilimcilerin cevap aradıkları soruları oluştururken mensup oldukları akademik çevrenin etkisinde kalması kaçınılmaz. Bu araştırmanın gerçekleştirilmesi sırasında da her biri kendi konularında uzman dostlarımla çalışmalarının ve eleştirilerinin çok önemli katkıları oldu. Bu araştırmanın yapılması fikrinin oluşmasında Murat Güvenç ve Murat Tülek'in yaratıcı araştırma ve haritaları önemli rol oynadı. Güvenç ve Tülek araştırma süresince de yeni çalışmalarını benimle cömertçe paylaştılar. Bu araştırmanın oluşum sürecindeki birikiminde çok disiplinli bir tartışma grubu olarak bir araya gelen İnşaat Grubu toplantılarının da katkısı büyüktür. Araştırmanın hem soru oluşturma hem de cevap arama aşamasında sürekli tartıştığımız dostlarım Selmin Kaşka ve Nihal Incioğlu'nun eleştirilerinin çok önemli katkısı oldu. Sanat tarihi gibi farklı bir alanda çalışmasına karşın son dönemde yaşanan değişimleri yorumlarken bana bazı konularda yeni sorular sorduran kızım Ayşe Hazar Köksal'ın katkısını da belirtmem gerekir. Araştırma sırasında derlediğim bilgi ve verilerin sağlanmasında bana sürekli

destek veren sevgili Sultan Atılgan ve Bilge Cengiz'in katkıları da paha biçilmez. Araştırmanın bütün aşamalarında sevgili Aras Acer sürekli olarak benim yanımda oldu. Burada herkese teşekkür ederim, ancak bu metindeki bütün hatalar ve eksiklikler ise benim sorumluluğumdadır.

Bu kitabın yayınlanmasını kesinlikle Tanıl Bora'nın akılcı ve duyarlı emeğine borçluyum. Kendisine ve kitaba emeğini veren Suat Aysu'ya, Yağmur Yıldırım Bayrakçı'ya çok teşekkür ederim.

SEMA ERDER
Ocak 2023

Başlarken

Burada sonuçlarını aktaracağımız 2020 Pendik Yeniden Araştırması, 1997 yılında yaptığımız Kentsel Gerilim Araştırması'nın sonuçlarının, yeni gelişmeler ışığında, yeniden değerlendirilmesi olarak kabul edilebilir. Bu “yeniden” araştırması, son yirmi yıldır içinde yaşadığımız yeni siyaset anlayışının kentsel gruplar üzerindeki farklı etkisini anlama amacını taşıyor. Pendik'in tekrar araştırma alanı olarak seçilmesinde, o bölgenin geçmişiyle ilgili bilgi birikimine sahip olmamız kadar, yeni araştırmaların bu ilçede gerçekleşen değişimlerin bazı özgünlüklerini fark ettirmesi de etkili oldu. Bu bağlamda özellikle Murat Güvenç ve Murat Tülek'in İstanbul'daki farklı ilçelerde yaşayan çocukların sahip oldukları kreş ve yuva imkânlarını araştırmasına ilişkin haritaların bu karardaki etkisini ifade etmemiz gerekir (Güvenç ve Tülek, 2018). Güvenç ve Tülek'in 1990-2012 döneminde bütün İstanbul için geliştirmiş olduğu bu haritalar, gerçekleşen büyük değişimi görsel olarak algılamamıza da imkân vermektedir. Bu haritaların, İstanbul'un farklı bölgelerde yarattığı dönüşümün Pendik özelindeki yansımaları

bize 1997 araştırması bulgularını yeniden gündeme getirme gereksinimi doğurdu (bkz. Harita 1).

Pendik'in nüfusunun üç yüz binlerden yedi yüz binlere yükselmesi ve bu büyük artışın AKP'ye olan desteği de sürekli kılması ilgi çekicidir. İlgi çeken bir başka nokta ise bütün bu değişime ve desteğe rağmen Pendik'in İslâmcı siyasetin simgesel mekânlarından biri olarak gündeme gelmemiş olmasıdır. Pendik, AKP yönetimiyle birlikte dikkati çeken, Fatih, Sultanbeyli, Başakşehir gibi yerleşmelerden biri değildi. Pendik, dışardan bakıldığında, Formula 1 pisti, havaalanı, marinası, vakıf üniversiteleri, yeni orta sınıf mahalleleri, tekno parkları ve yeni otelleriyle daha çok "beyaz Türklerin" yerleştiği bir belde olduğu izlenimi veriyordu. Bu ilk iz-

TABLO 1
İstanbul ve Pendik'te Milletvekili Seçim Sonuçlarına Göre
AKP'ye Verilen Destekteki Değişme
(oy oranları)

<i>Seçim yılı</i>	<i>Parti adı</i>	<i>İstanbul</i>	<i>Pendik</i>
1991	ANAP	27.5	22.0
1995	RP	23.9	29.0
2002	AKP	37.2	44.0
2007	AKP	45.2	51.0
2015, 7 Haziran	AKP	40.9	48.3
2015, 1 Kasım	AKP	48.7	56.9
2018	AKP	42.6	48.4

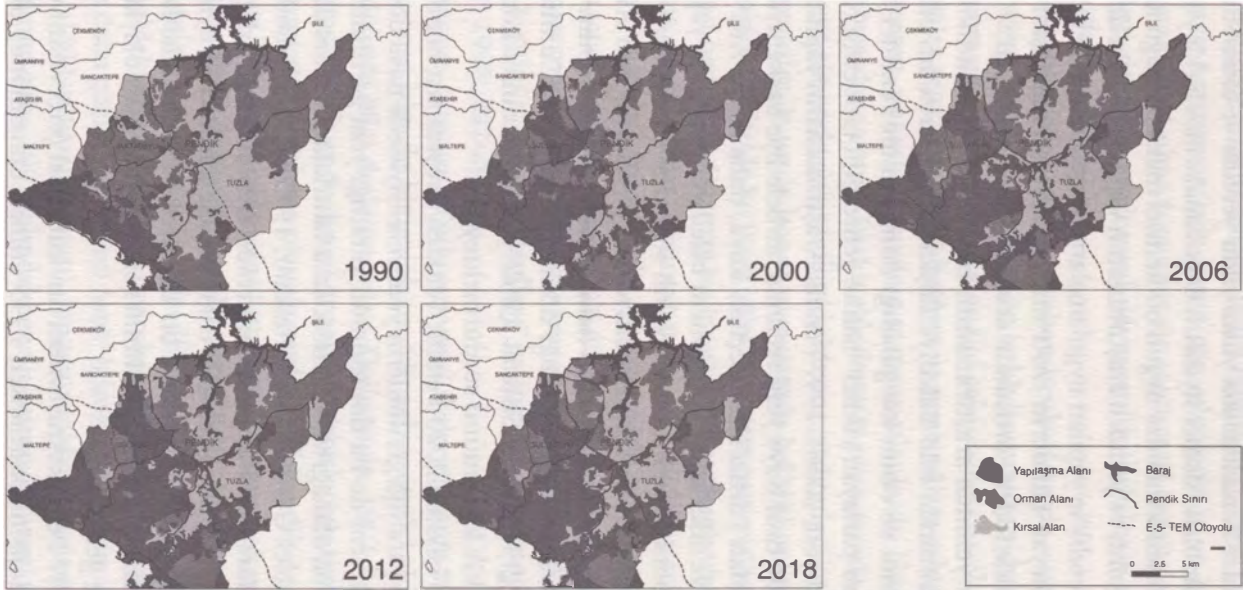
Kaynak: TULK Seçim Sonuçları İstatistikleri.

TABLO 2
İstanbul ve Pendik Nüfusunda Değişme

<i>Yıllar</i>	<i>İstanbul</i>	<i>Pendik</i>	<i>Nüfusun Payı %</i>
1990	7.309.190	295.651	4.0
2000	10.018.735	389.657	3.9
2010	13.255.685	585.196	4.4
2015	14.657.434	681.736	4.6
2020	15.462.452	726.481	4.7

Kaynak: TUIK Nüfus İstatistikleri.

Pendik İlçesinde Yapılaşmış Alanların Değişimi (1990-2012)

Kaynak: Güvenç ve Tülek veri tabanı (2018).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lenimler Pendik'in son yirmi yıldır yerelde ve ulusal düzeyde iktidar olan İslâmcı siyasetin uygulamalarının farklı yönlerini de gözlemlememize uygun bir kentsel mekân olduğu kanısını pekiştirdi ve yeniden araştırmasının yapılma isteğini destekledi. Pendik'te yapılan uygulamaların araştırılması, belki de kimi "beyaz Türklerin" AKP'nin yerel siyaset anlayışını neden destekledikleri sorusunun cevabını da verebilecekti.

Bu yeniden araştırmasının başlangıcında Pendik'in özel konumunda eski Belediye Başkanı Erol Kaya'nın etkili olduğunu ve onun kurguladığı dönüşümün Pendik'i "İstanbul'un parlayan yıldızı" haline getirdiğini fark ettik (Pendik Belediyesi, 2006). 1997 Pendik Araştırması'nın yapıldığı dönemde Erol Kaya yeni seçilmiş bir belediye başkanıydı. Önce Refah Partisi'nden seçilen Kaya, daha sonra AKP'ye katıldı ve arka arkaya üç dönem belediye başkanlığı yaptı, daha sonra üç kez de milletvekili seçilerek siyasal kariyerinde yükseldi. Kaya'nın, Pendik'teki deneyiminin onu AKP'nin sembol isimlerinden biri haline getirdiği söylenebilir. Bu yeni araştırmanın yapıldığı dönemde de Kaya, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi içinde yerel yönetimler konusunda etkili konumunu sürdürmekteydi.

Bir bakıma 2020 Pendik Yeniden Araştırması hem 1990'larda yarattığı gerilimlerin yeni yerel siyasetle nasıl dönüştüğünü hem de bu dönüşümün yarattığı yeni gerilimleri sorgulama olanağı verecekti. Kısaca hatırlatacak olursak, 1997 "Kentsel Gerilim" araştırmasını, 1995 yılında, İstanbul'da, 12 Mart günü akşam saatlerinde Alevilerin yaşadığı Gazi Mahallesi'nde, dört kahvehane ve bir pastanenin aynı anda kimliği belirsiz kişilerce bir taksiden otomatik silahlarla taranması ve 22 kişinin ölümü sonucunda gelişen olaylar gündeme getirmişti.

1997 Pendik Araştırması'nın kuramsal çerçevesini ve metodolojisini tasarlarken 1995 yılında tamamlamış olduğu-

muz Ümraniye Araştırması'nı temel almıştık (Erder, 1996). Ümraniye Araştırması'nda kente göç edenlerin iş ve konut piyasasına dahil olma biçimleri ile toplumsal tabakalaşma, sınıf değiştirme ve toplumsal devingenlik ilişkilerini anlamaya çalışmıştık.

Bu araştırma sonucunda gecekondu alanlarında yaşayanların yaşam şansları açısından üç farklı konumda olduklarını saptamıştık. Bu gruplardan en ilgi çekici olanı, etnik/dinsel ilişkiler açısından güçlü bağlara ve geniş ağlara sahip, erkek egemen, yükselen hanelere mensup olanlardı. Nitekim bu grubun daha sonra Türkiye'de hem iş piyasasında hem de siyaset alanında çok etkili olduklarını gözlemledik. İkinci gruptakiler, iş ya da konut piyasasında belirli konumlara sahip oldukları halde bu ilişki ağlarına giremeyen ve izole alt orta sınıf hanelerdi. Bu grup ise bir süre sonra "kaybedenler" grubuna dahil oldular. Üçüncü grup ise, yeni kent yoksulları diye tanımladığımız, ilişki ağlarına sahip olmayan, giremeyen ya da dışlanan ve sonuçta enformel iş ve konut piyasasının avantajlarından yararlanamayan ve giderek yoksullaşan ve bugünün "derin yoksulları" haline dönüşen hanelerdi (Erder, 1996: 292-296).

Ümraniye Araştırması'nda enformel ilişki ağlarının etkileri saptanmış olsa da bu grupların "dinsel ve etnik" aidiyetleri hakkında bilgi derlenmemişti. Dolayısıyla, 1997 Pendik Araştırması etnik ya da dinsel grupların birbirleriyle ilişkileri konusunda bilgi toplama olanağı verdi. 1997 Pendik Araştırması'nın kuramsal çerçevesini kurgularken Antropolog Anthony Leeds'in geliştirdiği "yerel ve yerel üstü" kavramsallaştırmasından yararlandık (Leeds, 1994). Bu kavramsallaştırma yereldeki grupların kendi dışındaki ve güç hiyerarşisi açısından daha güçlü olan "yerel üstü" bürokratik kurum ve kişilerin aldıkları kararları nasıl dönüştürdüklerini anlamamıza yardımcı oldu. 1997 yılındaki analizlerimizde "yerel üstü"

olarak sadece İstanbul'un merkezindeki ve Ankara'daki güç sahibi kurum ve aktörleri dikkate almıştık. O dönemde küresel aktörler bugünkü kadar etkili görülmemiştir.

1997 Pendik Araştırması'nın yapıldığı sırada yerel yöneticiler Bosna Savaşı ve köy boşaltma nedeniyle buralara savrulanların sorunlarıyla uğraşıyorlardı. Yeni gelenler ise yerleşebilmek ve yaşayabilmek için kamu yetkililerinden çok "hemşeri" dayanışma ağlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Burada bulguların ayrıntılarına girmeyeceğiz. Ancak, bu dönemde ilçeye gelen Kürt göçmenlerin E5'in üstündeki, Boşnakların ise E5'in altındaki mahallelerde yoğunlaştığını gözlemlemiştik. E5'in üstünde enformel ilişki ağları çok canlı ve gündelik yaşamın düzenlenmesinde çok önemli işlevler üstlenmişti. Bu ağlar, Alevi /Sünni hemen bütün dinsel ve etnik cemaatlerin, özellikle "yükselen" haneleri için avantaj sağlıyor, kimi zaman güç ilişkilerine dönüşüyor, bazen sertleşiyor, bazen bazılarını dışlayabiliyordu.

Bu araştırmanın önemli sorusu, hangi göçmen grubunun kurumlara niçin, nasıl, ulaşabildiği hangi grubun, niçin, neden ilişki kuramadıklarını sorgulamaktı. Araştırma sonucunda kurumlara ilişkilerde, siyasal İslâmcı olsun olmasın "Sünni/Türk" cemaatlerin her zaman daha avantajlı olduklarını gözlemledik. Bu bağlamda, eğitim, sağlık, belediye, emniyet, kaymakamlık gibi kurumlara ilişkilerde, özellikle inançla ilgili taleplerde, başta yerleşik İslâmcı cemaatler, İslâmcı Kürtler ve sonra yeni gelen Boşnaklar daha avantajlıydılar. Aleviler ise Türk/Türkmen olmaları halinde görece olarak daha kolay ilişki kurabilirken, Alevi/Kürtler için durum kolay değildi.

Pendik'te siyaset yapan İslâmcı kadrolar, yerleşik siyaset ve bürokrasi tarafından eleştirilse de kurumlara ulaşma konusunda birçok gruptan daha avantajlıydılar. Bu gruplar ayrıca eskiden beri cemaat olarak yaşamaya ve enformel ilişki-

leri kullanmaya alışkındı. Sonuçta, Pendik'teki yerel yönetim kadrolarının esas olarak enformel iş ve konut piyasasında avantajlı olan yeni kentlilerin “yükselen hanelerine” mensup olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim bu gruplar süreç içinde sadece yerel iktidarda değil aynı zamanda merkezdeki yönetimde de güçlenerek iktidarlarını pekiştirdiler.

1997 araştırması sırasında Pendik'teki yerel siyasetçilerin gecekondulaşmaya karşı oluşları dikkatimizi çekmişti. O tarihe kadar yerel siyasete hâkim olan popülist konut politikası gecekondulu karşıtı olarak da adlandırılmazlardı. Bu nedenle, Kaya ile yaptığımız görüşmede, onun açıkça gecekondulu karşıtı olduğunu ifade etmesi bize şaşırtıcı gelmişti. Bu görüşmede Kaya'ya Pendik'e yeni gelen göçmenler konusundaki düşüncelerini de sormuştuk. Bu soruya verdiği yanıtta Kaya, yeni gelenlerin yoksulluğundan ve taleplerini iletme biçimindeki “sertlikten” şikâyet etmişti. Kaya özellikle yeni gelen Kürtlerin ve Alevilerin ihtiyaçlarını protesto gösterileriyle ifade etmelerine işaret etmişti. Kaya'ya göre, Pendik'e yeni gelen Boşnaklar ise yoksul olmalarına karşın “sessizdi” ve taleplerini “sertlikle” ifade etmiyorlardı. Ona göre bütün bu sorunlar ancak, gecekondulaşmanın önlenmesi ve demokratik kanalların açılmasıyla çözülebilirdi.¹

Bugün bu görüşmeleri ve gözlemleri yeniden değerlendirdiğimizde, o dönemdeki RP'li kadroların esas olarak, gecekondulaşmanın ve diğer sorunların kaynağı olarak devletin merkezîyetçi ve katı kuralını gördüklerini söyleyebiliriz. Bu kadrolara göre katı kurallar kaldırılmalı ve böylece demokratikleşme gerçekleşmeliydi. Kentsel gerilimler ancak gecekondulaşmayı önleyerek, mevcut konut alanlarının sorunlarını gidererek ve toplu konut yaparak ortadan kalkabilirdi. Yoksullukla acil mücadele için getirdikleri çözüm ise, “cami cemaati” tarafından “fitre ve zekâtlar” toplanmasıydı. Bu-

1 19 Eylül 1995'te Erol Kaya ile yapılan görüşme.

günkü yoksulluk politikasının temelini oluşturan bu öneriler zamanla, diğer yerlerde olduğu gibi, Pendik'te de İslâmcı cemaatlerin dayanışmasını arttırdı, kayırmacı (*clientalistic*) ilişkileri bu grupların inhisarına aldı ve yeni dönem popülizmi kurumsallaştı.

2020 Yeniden Pendik Araştırması'nda da Leeds'in "yerel ve yerel üstü" ve Saunders'in "konut sınıfları" kavramlarından yararlanmaya devam ettik (Leeds, 1994 ve Saunders, 1981). Ancak, yeni araştırmanın kuramsal çerçevesine yerin ve zamanın ruhunu yansıtan yeni tartışmaları ve kavramları da dahil ettik.

2020 yılında "yerin ruhu" açısından durum, hızlı kentleşme sürecinin yavaşlaması ve kentlerde artık birkaç nesildir yaşayan yeni kentlilerin yaşamasıydı. Bu dönemde köylülük çözülmüş, yeni kentli yaşam yaygınlaşmıştır. Yeni kentliliğin kırsal alanları da kapsayacak biçimde temel bir yaşam biçimi haline geldiği bu dönemi "post-kentleşme" dönemi olarak tanımlıyoruz. "Post-kentleşme" döneminde esas olarak kente göç edenlerin acil sorunları azalmış, buna karşılık kentlerdeki büyümenin yarattığı yeni altyapı sorunları gündeme gelmiştir. Sonuçta, bu dönem, büyük ölçekli altyapı ve iyileştirme yatırımlarının yapıldığı, inşaat sektörünün pompalandığı ve dolayısıyla kayırmacı ilişkilerle dağıtılan kamu kaynaklarının arttığı bir dönem olmuştur. Esnek imar kararları ve yatırımlarla kent topraklarının değerinin arttığı ve kentsel rantın ekonomik yaşamda önemli rol oynamaya başladığı bu dönemde, inşaat sektörü ve kentsel rant paylaşımı asli ekonomik faaliyet haline gelmiştir.

Bilindiği üzere, Türkiye'deki otoriter popülist gelenek, geniş toplumsal kesimlerden desteği 1960'lı yıllara kadar tarımdaki destekleme politikalarıyla, 1960 sonrası ise gecekondu politikasıyla alıyorlardı. İskan kurumunun tarihsel gelişimi ile ilgili araştırma sırasında da saptadığımız gi-

bi 2000 sonrasında ise kentsel toprakların değerinin artmasıyla kentsel rantın imar hakları yoluyla dağıtılması popülist yönetimlerin önemli bir aracı haline gelmiştir (Erder, 2018). Pendik 2020 Araştırması bize bu saptamanın somut olarak gözlenmesi olanağını verecekti.

2020 yılının zamanın ruhu açısından farkı ise ulaşım ve etkileşim teknolojisindeki değişimin küresel ilişkileri artırması ve küreselleşmenin yerel etkilerinin gözle görünür bir hal almasıydı. Ucuzlayan ve yaygınlaşan teknolojiler imgelerin, sermayenin, insanların, malların, düşüncelerin, haberlerin hareketlerini hızlandırmış ve tüm dünyanın bundan etkilenmesine neden olmuştur. 2020 Pendik Araştırması'nın kurgulanmasında bu yeni küresel eğilimlerin etkilerini dahil etmek kaçınılmazdı. Bu bağlamda 1997 Araştırması'ndan farklı olarak 2020 Araştırması'nda "şirket küreselleşmesi" ve "enformel küreselleşme" gibi yeni eğilimler dikkate alınmıştır. Burada dikkati çekmek istediğimiz nokta gerek post-kentleşme gerekse küreselleşme süreçlerini dünyadaki Türkiye gibi geç kapitalistleşen ve tarım ekonomisinden son yüzyılda çıkan diğer güney ülkelerinin de eş zamanlı olarak yaşıyor olmasıdır. Bu nedenle 2020 Pendik Araştırması sırasında sadece kuzey ülkeleri için değil, aynı zamanda güney ülkeleri için yapılan akademik tartışmaları da dahil etmeye çaba gösterdik.

Yeniden araştırmada sistematik bir alan araştırması için yeterli bir kaynağa sahip olmadığımızdan daha çok ikincil veri kaynaklarından yararlandık. 2019 yılında Pendik'in eski ve yeni mahallelerinde gözlem gezileri yaparak, ilçedeki mekânsal değişimi anlamaya çalıştık. Yine aynı şekilde 2019 yılında Pendik'le ilgili kararlar almış, araştırma yapmış bazı akademisyen, teknokrat, işadamı ve siyasetçilerle görüşmeler yaptık. Planladığımız gözlem gezilerini ve görüşmelerin önemli bir kesimini tamamladık. 2020 yılı ilkbaharın-

da patlak veren salgın ise bize ikincil kaynakların değeriendirilmesi ve yazım aşaması için yoğunlaşma olanağını fazlasıyla sağlamıştır.

2020 Araştırması esas olarak istatistikler, araştırmalar, teknokrat görüşlerini aktaran raporlar, Pendik hakkında yüksek lisans ve doktora tezleri, Pendik Belediyesi'nin yayınları, Pendik'le ilgili gazete ve internet haberleri gibi ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Alan araştırması yapamamış olmanın eksikliğini, akademik denetimden geçtiği için güvenilir olduğunu düşündüğümüz yüksek lisans ve doktora tezleriyle gidereceğimizi düşündük. Bu tezlerin incelenmesi bize akademik dünyadaki değişimi de gözlemleme olanağı verdi. Bu inceleme bize tezlerin gün geçtikçe, mevcut baskıcı siyasal ortam nedeniyle, eleştirel olma özelliğini yitirdiğini, eleştirel olmayan bir dilin ağırlık kazandığını, araştırma konusu olarak da tepki çekmeyecek konuların seçildiğini gösterdi. Dikkatimizi çeken bir başka nokta ise yüksek lisans tezlerinin, akademisyen adaylarından çok, kademe atlamak isteyen bürokratlarca yapılmış olmasıdır.

2020 Pendik Araştırması'nın Birinci Bölümü'nde post-kentleşme ve küreselleşmenin etkilerinin arttığı bu dönemde uygulanan yeni popülist politikaların, eski gerilimleri nasıl değiştirdiğini ve bu değişimin eski mahallelerdeki etkilerini anlamaya çalıştık. Bu amaçla E5 altı ve E5 üstü konut alanlarındaki gelişmelerle, Kürt, Alevi ve Boşnak cemaatlerinin yerel ve yerel üstü kurumlarla ilişkilerindeki yeni eğilimler aktarıldı. İkinci Bölüm'de, küresel ve yerel etkileşim konusunu tarihsel bir perspektifle ele alamaya çalıştık. Bu bölüm tarih boyunca önemli bir büyük kent olmuş olan İstanbul'un zaman içindeki değişimini ve bu değişimin Pendik'in göreceli konumunu nasıl değiştirdiğini tartışma olanağı verdi. Üçüncü Bölüm'de ise daha çok Pendik'in 2000 sonrası dönemde alınan makro kararlarla değişiminin nitelik-

leri anlaşılmaya çalışıldı. Bu bağlamda küreselleşmenin İstanbul'u ve Pendik'i nasıl etkilediği ayrıntılı olarak analiz edilmeye çalışıldı. Dördüncü Bölüm'de ise Pendik'in "havalimanı şehri" haline geliş süreci küreselleşme literatüründeki yeni tartışmalar ışığında tartışılmaktadır. Beşinci Bölüm, post-kentleşme döneminde Pendik'te uygulanan "yeni nesil popülizmin" kentsel grupları nasıl etkilediği ve ortaya çıkardığı yeni gerilimleri sorgulamaktadır. Altıncı Bölüm, İslâmcı siyasal hareketinin kent politikaları söylem ve eylem ilişkileri düzleminde tartışılmasına dönüktür. Bu bölümde İslâmcı siyasal hareketin ideolojisi "toplumsal tahayyül" kavramsallaştırması çerçevesinde ele alınmaktadır. Yedinci Bölüm'de ise İslâmcı siyasetin söylem düzeyindeki ittifaklarıyla eylem düzlemindeki ittifakları Pendik örneğiyle ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda bu bölümde özellikle beyaz Türklerin "Ak Camia" diye adlandırdığımız İslâmcı siyasetin çekirdek kadrolarıyla kurduğu ilişki yorumlanmaktadır.

Eski Gerilimler, Uzlaşmalar ve Yeni Gerilimler

2020 Araştırması'na karar verdikten sonra ilçede yaptığımız gözlem gezilerinde son yirmi yılda büyük bir değişimin yaşandığı hemen fark etmiştik. E5'in üstündeki mahallelerdeki yollar yapılmış, altyapı tamamlanmış, camiler ve imam-hatipler artmış, deniz manzaralı yerlerde "post-modern" apartmanlar türemişti. Bu arada geçen zaman içinde E5'in altındaki bazı mahallelerin denizle ilişkisi, sahil yolu (Erol Kaya Caddesi) ve dolguya yapılmış olan marina nedeniyle tamamen kopmuştu. Buna karşılık, Pendik'in kuzeyindeki ve TEM'in güneyindeki köylerin bulunduğu bölgeyi, kapalı lüks siteler, villalar, apartmanlar, okullar doldurmuştu. İlçe, sadece demiryolu ve E5 karayolu ile değil, sayısız yeni dikey ve yatay yol akslarıyla bölünmüş, merkezsiz, meydana, yoğun, yeşilsiz, kimliksiz ve çirkin bir "yol geçen hanına" dönüşmüştü. Sonuçta E5'in üstündeki eski yoksul mahallelerde, artık sadece E5'in değil, aynı zamanda TEM'in güneyindeki konut alanlarının arasında sıkışıp kalmıştı.

Son yirmi yılda, hem merkezî hükümetten hem de AKP'li büyükşehir yönetiminden destek almış olan Pendik'in

2020'deki bu haline nasıl geldiğini anlayabileceğimiz bir plan ya da program belgesine maalesef ulaşamadık. 2020'deki "yeni Pendik", muhtemelen, süreç içinde irili ufaklı *ad-hoc* kararların, "mega projelerin", sayısız imar planı değişikliklerinin sonucunda oluştu. Bu kararların nasıl alındığını, kararlar alınırken "yerel demokratik katılımın" dikkate alınıp alınmadığını bilmiyoruz. Yine aynı şekilde, bu radikal kararların ne kadarının Pendik'ten, ne kadarının kent merkezinden, ne kadarının Ankara'dan alındığını, yeni ortamın burada yaşayanları nasıl etkilediğini, kimlerin kazanıp kimlerin kaybettiğini de bilmiyoruz. Bütün bunları öğrenmek için, tamamen farklı bir alan araştırması yapılmasına ihtiyaç olduğu açık.

1997 Pendik Araştırması'nın yapıldığı dönemde kır kent göçü azalmışsa da gecekondu yapımı devam etmekteydi. Gecekondu'lara verilen gizli onay 1960'lardan bu yana bütün iktidarların uyguladığı önemli popülist yerel siyaset araçlarından biriydi.¹ Siyasal partiler oy karşılığı gecekondu'ların oluşmasına engel olmuyorlar ve hatta bu alanların okul, yol, su gibi acil ihtiyaçları için aracılık yapmaktan çekinmiyorlardı. Gecekondulaşmayla, 1960'lardan 2000'lere kadar "otoriter-popülist" yönetimler, hızlı iç göçün yarattığı konut talebini, kayırmacı (*clientalistic*) ilişkilerle, devlete yük ve sorumluluk getirmeden, göçmenlerin emeği ve parasıyla üretilen ucuz konutlarla sağladı ve bu vesileyle onlara yeni iş alanları açtı. Siyasal partiler göz yummaları karşılığında kitlesel oy desteği sağladılar, üstelik de gecekon-

1 "Gecekondu" kavramı kamuoyunda yoksulların kent hukukuna uygun olmadan ürettiği bütün kural dışı konutlar için kullanılmaktadır. Ancak yasalar (775 sayılı yasa) "gecekonduyu" sadece devlete ait arsa ve arazilerde izinsiz olarak inşa edilen konutlar olarak tanımlamaktadır. Gecekondu'nun yasal tanımıyla popüler tanımı arasında önemli bir farklılık olduğundan biz "gecekondu" kavramı yerine, kentin çeperlerindeki köylerde köy hukukuna göre inşa edilmiş ve kent hukuku dışındaki tüm konutları da kapsayan "enformel konut" kavramının kullanılmasını öneriyoruz.

duluları eğreti duruma mahkum ederek eşitsiz ilişkiyi sürdürdüler.

Pendik'te 1996 yılında yaptığımız araştırmada iki farklı konut sınıfından söz etmiş ve bu sınıfları "E5 altı" ve "E5 üstü" diye tanımlamıştık (Saunders, 1981 ve 1984). E5'in altındakiler daha çok kent hukukuna uygun olarak yapılmış eski mahallelerdi ve bu mahallelerde daha çok eski kentli orta sınıflar yaşamaktaydı. E5'in üstünde kuzeye doğru gildikçe eski ve yeni gecekondu mahallelerinin, göreceli yoksulların ve yeni kentlilerin oranı artmaktaydı. O dönemde, Sabiha Gökçen Havaalanı ve İleri Teknoloji Endüstri Parkı (ITEP) projeleri için yapılan kamulaştırmaların yeni gecekonduların artışında etkili olduğu söyleniyordu. Yapılacak havaalanının yakınlarındaki köy arazileri, kamulaştırma korkusuyla satılmaya başlamış, el senediyle yapılan satışlar, hisseli satışlar hızlanmıştı. Kısa sürede yapılan konutlar, yakınlardaki sanayi tesislerinde çalışan işçiler için kiradan kurtulma ve kendi emekleriyle yaptıkları ucuz konuta ulaşma anlamına geliyordu. O dönemde, buralara yeni yerleşenlerin etnik/dinsel dağılımını bilmesek de, yaptığımız bütün görüşmelerde Alevilerin buralardaki bazı mahallelerde yoğunlaştıkları bize hemen söyleniyordu. Nitekim, araştırmanın Alevi dosyası da o mahallelerde yapılmıştı. Bu dönemde zorunlu göçle gelen Kürtler E5'in üstündeki gecekondu mahallelerine yerleşirken, Boşnaklar ise E5'in altındaki mahallelere yerleşiyorlardı.

İslâmcı siyasal partilerin yerel iktidara geldiği dönemde kentlerdeki gecekondu deneyimi yaklaşık otuz yıldır sürmekteydi. Buralardaki zor yaşam, artık sadece birinci nesil değil onların çocuklarının da hayatlarında derin izler bırakmıştı. Bütün bu deneyimler devlet-toplum ilişkilerinde çok önemli alışkanlıklara ve reflekslere de yol açmıştı. Bir bakıma, kentlerde eski mahallelerde kent hukukuna uygun yer-

lerde yaşamış olanlarla, gecekondulu alanlarında devletle ilişkileri eğreti olanların ve siyasal kayırmacılığı gündelik yaşamında somut olarak deneyimlemiş olanların hafızalarındaki “vatandaş olma” algısı çok farklıydı. Diğer taraftan İslâmcı cemaatlerin enformel iş ve konut piyasasında yaşamalarını kurarken “devlet” katında Aleviler ya da Kürtlere göre daha itibarlı olmalarının onlarda özgüven duygusu yarattığı da gözlenmişti. Bir bakıma bu özgüvenin onlara devletle uzlaşma yapmada ve hatta bazı kuralları değiştirmede de güç verdiğini söyleyebiliriz. Bugünden geçmişe baktığımızda önce RP’li sonra AKP’li kadroların gecekondulu karşıtı söylemi açıkça ifade edilebilmelerinde bu görece ayrıcalıklı olma konumunun etkisi olduğunu düşünüyoruz.

O dönemde bizi şaşırtmış olan gecekondulu karşıtı söylem, konut politikasında radikal bir değişime işaret ediyordu. Bu gecekondulu karşıtı söylem, o dönemde ilk bakışta bizim gibi konuya dışardan bakanlara, kitle desteğini alma açısından sorun yaşayabilecekleri düşüncesiyle şaşırtıcı gelmişti. Ancak, yerel siyasetteki bu radikal değişikliğin anlamını ve İslâmcı kadroların kendi tabanlarıncada destek bulan farklı bir model oluşturduğunu zaman içinde anlayabildik. Bu yeni kentsel siyaset modeli bir taraftan gecekondulu alanlarında yaşayanlara, orada eğreti oturanlara yeni, konforlu, güvenli konut ve yaşam vaat ediyor, diğer taraftan görece varlıklara, az hünerli “yükselen hanelere” zenginleşme olanağı veren inşaat sektörünü teşvik etmiş oluyordu. Bu bağlamda, “post-kentleşme” diye adlandırdığımız bu yeni dönemde artık yeni popülist siyaset, gecekondulaşmanın yaşattığı zorlu süreci reddederek, ucuz ve altyapısı olan konutun, inşaatın ve kentte oluşmuş olan rantın dağıtımını devreye soktu.

Bu bölümde bu yeni gecekondulu karşıtı siyasetin E5’in altındaki ve üstündeki eski mahallelerdeki etkilerini anlamaya çalışacağız. Konut sınıfları arasındaki gerilimlerin devam

edip etmediğini, gerilimin azaltılması yönündeki uygulamaları ve bu uygulamaların etkilerini araştırmalar ve gözlemlerden yararlanarak aktaracağız. Aynı şekilde, İslâmcı yerel yönetim kadrolarının yeni politikalarının etkilerini farklı etnik gruplar özelinden de anlamaya çalışacağız. Burada önce “hukukta” yurttaş olarak kabul edilen, enformel ilişki ağları içinde yaşayan ancak kimlik ve inançla ilgili talepler söz konusu olduğunda devlet nezdinde dışlanan Aleviler ve Kürtleri, sonra etnik Türk olmasalar da Müslüman oldukları için devlet nezdinde göreceli olarak makbul kabul edilen Boşnakların deneyimlerini aktaracağız.

Gecekondunun sonu ve eski mahalleler

1997 Araştırması sırasında yaptığımız bir görüşmede, Pendik Belediye Başkanı RP’li Erol Kaya, gecekondulaşmanın yarattığı kötü koşullardan ve yeni gelenlerin yoksulluğundan şikâyetçi olduğunu ifade etmişti. Kaya’nın bu görüşünün AKP’ye geçtikten sonra da devam ettiğini hem uygulamalarından hem de verdiği demeçlerden izleyebiliyoruz. Kaya, kendisiyle 2011 yılında yapılan bir söyleşide gecekondulaşmadan sadece “arazi mafyasının” yararlandığını tekrarlamış ve gecekondulaşmanın arttığı 1980-1990 dönemini “şehircilik” açısından “utanç verici” olarak tanımlamıştı (Aslanoğlu, 2011: 54).

Gecekondu karşıtlığının İslâmcı kadrolarda nasıl ve neden gündeme geldiğini bilmiyoruz. Diğer taraftan, TOKİ’nin ilk kurulduğu dönemde sosyal demokrat belediyecilerin gündeminde de gecekonduların iyileştirilmesi için yaşayanların katılımıyla planlanacak altyapısı olan toplu konutların inşa edilmesi fikri olduğunu biliyoruz. Özellikle Ankara’da Murat Karayalçın’ın belediye başkanlığı döneminde uyguladığı “yerinde kentsel dönüşüm” büyük ilgi görmüştü. İ-

lâmcı yerel yöneticilerin bu uygulamalardan etkilenip etkilendiği bilinmese de, sonraki gelişmeler onların geçekondundu karşıtı uygulamalarının farklı olduğunu, farklı sonuçlar doğurduğunu, birçok sorunu kayırmacı ilişkilerle ve pek de demokratik olmayan yollarla çözmeye çalıştıklarını gözlemliyoruz.

Bugün Pendik'te dolaştığımızda, Kaya ve ekibinin geçekondulaşma karşıtı siyasetinin başarıyla uygulandığını ve yeni geçekonduların yapılmasına izin vermediklerini anlıyoruz. AKP'li yerel yöneticilerin, Pendik'te, mevzii imar planı değişiklikleri ile ilçenin kuzeyindeki tarım alanlarına yeni konut alanları ürettiklerini gözlemliyoruz. Bu uygulamaların Karayalçın uygulamalarından önemli farkı uzun zaman alacak müzakereler ve uzlaşma gerektirecek “yerinde dönüşüm” projelerini değil, hızla yeni toplu konut inşaatlarını tercih etmeleri idi. Kentin birçok yerinde olduğu gibi Pendik'te de önce KIPTAŞ, sonra TOKİ eliyle “geçekondulu önleme” gerekçesiyle ilçenin kuzeyinde yaklaşık 250 bin kişilik toplu konut inşa edildi.

Kentteki nüfus artışından inşa edilen yeni konutlara Pendik dışından yeni bir nüfusun yerleştiğini anlıyoruz. Bazı mahallelerin konforlu kapalı siteler olması yeni yerleşenlerin gelir seviyesinin görece olarak yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Yerleşenlerin kim olduğunu, eski geçekonduluların bu yeni konutlara yerleşip yerleşmediklerini, bu alanlardaki yeni inşaatlardan kimlerin yararlandığını ve müteahhitlerin kimler olduğunu anlamak için farklı bir araştırma tasarlamak gerekir. Bu konuda daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bilgi vereceğiz. Ancak esas olarak, İslâmcı yönetimin yeni ekonomi politikasının sanayileşmeden çok, yeni teknolojiye ve hizmet sektörüne ağırlık verdiğini ve bu siyasetin oluşturduğu yeni Pendik'e, eski mahallelerde yaşayanlardan farklı “yeni orta sınıftan” yerleşmesine vesile ol-

duğunu söyleyebiliriz. Bu yeni kentsel ortamın, eski mahallelerde yaşayanları nasıl etkilediğini, onlara yeni iş alanları açıp açmadığını, yöneticilerin amaçlarını da maalesef bilmiyoruz. Bizim izlenimimiz, Pendik'in kuzeyindeki sahilden uzakta kurulan, TEM bağlantılı bu yeni yaşamın, Pendik'te E5 altı ve E5 üstü diye tanımladığımız iki konut sınıfına, üçüncü bir konut sınıfını eklemiş olduğudur. Bu üç farklı konut alanlarındaki yaşam kalitesi ile ilgili bazı bilgiler karşılaştırmalı olarak Beşinci Bölüm'de ele alınacaktır.

Tekrar eski Pendik'e dönecek olursak, Pendik'te 1997'de gözlemlemiş olduğumuz iki farklı yaşamın kurulmasında etkili olan E5 karayolunun açıldığı 1950'lerde de bu yatırımın İstanbul'u fiziksel ve toplumsal olarak nasıl etkileyeceği öngörülmemiş ve o dönemde bu güzergâhı kamu yararına düzenleyecek önlemler de alınmamıştı. E5 karayolunun açılması kentin iki yakasını konumuna, topografyasına ve mülkiyetine göre değişen koşullarda hızla yapılaşmaya açtığını kent plancıları bugün ayrıntılı olarak incelemektedirler (bk. Mimar.ist, 2018). E5'in İstanbul'daki kamusal alanlara etkisini inceleyen Koç, İstanbul'un tümünde yol güzergâhındaki kamu arazilerinin hızla özelleştirildiğini, kamusal işlevlere alan kalmadığını ve bu yolun sadece gelip geçilen, kentin bütünleşmesine katkısı olmayan, meydana kent parçaları ürettiğini ifade etmektedir (Koç, 2018).

2020'de Pendik'te dolaştığımızda, E5 karayolunun iki yakasındaki eski mahallelerde yoğunluk artışı nedeniyle yeşil alan ve kamusal alan eksikliği çıplak gözle bile hemen algılanmaktaydı. Diğer taraftan E5'in üstündeki mahallelerde temel altyapı, okul, cami ve hatta cemevi gibi ihtiyaçların karşılandığı da gözlemleniyordu. E5'in üstünde karayoluna yakın, deniz manzaralı bazı parsellerde yoğunluk artmış, sayısız apartman yapılmıştı. Bir bakıma, eski mahalleler, yapılaşma kuralları, topografya, mülkiyet ya da edinim

biçimlerine göre değişen farklı olanaklarla emlak piyasasının kurallarına terk edilerek değişmişti. Buna karşılık, Pendik'te çevre düzeni planıyla yapılmış “yerinde kentsel dönüşüm” örneğine ne raporlarda ne de ilçeyi gezdiğimizde rastladık. Gecekonduların iyileştirilmesi politikası, kamunun zorunlu altyapıyı temin etmesiyle, binaların yenilenmesi ise “hak” sahiplerinin maddi ve siyasal gücüyle sınırlı kalmıştı.

Eski Pendik'te gözlemlediğimiz önemli bir yenilik, karayolunun iki yakasını birbirine bağlamak için çok sayıda alt ve üst geçidin yapılmış olmasıydı. E5 boyunca dolaştığımızda birbirinden çok farklı nitelikte, kimisi köhne, kimisi yeni, kimisi ilkel, kimisi ileri teknolojiyle inşa edilmiş 16 geçidin inşa edilmiş olduğunu saptadık. Bu geçitlerden 9'u araçlar için, 7'si ise yayalar için inşa edilmişti. Bunların 4'ü köprü, 4'ü alt geçit, 8'i ise üst geçitti. Araç geçişi için yapılmış olan iki karayolu köprüsü ise Pendikliler için değil, sahil yolundan ve E5'ten gelenleri, TEM'e ya da Sabiha Gökçen'e ulaştırmak için yapılmıştı. Pendik halkı için yapılmış olan köprü ve geçitlerin iki yakanın bütünleşmesi için mi, yoksa buralarda yaşayanların karayolunun iki yakasındaki ulaşım olanaklarına ulaşması için mi yapıldığını bilmiyoruz.

Pendik'i “yol geçen hanına” döndürmüş olan bu alt/üst geçitlerle artan trafik yoğunluğundan eski mahallelerde yaşayanların şikâyetçi olup olmadıklarını bilmesek de burada yapılmış olan bir tez çalışması bize dolaylı bir fikir vermektedir. Pendik'te yaşayan “Doğu Anadolu” kökenli göçmenlerin yaşam koşulları hakkında yapılmış bu tez çalışması E5 üstü bir mahalle sakinlerinin buradaki yaşamdan “ahlaki çöküntü, gürültü ve hava kirliliği, betonlaşma ve gelir azlığı” nedenleriyle şikâyetçi olduklarını saptamaktadır (Önal, 2014). Pendik'teki yoksul kadınlar hakkında dolaylı bilgi veren bir başka araştırma da buradaki kadınların, evlerinde kapalı, fason üretim yaparak yaşamlarını sürdürdüğü, ka-

dınların boş zamanlarında televizyon izleyip el işi ile vakit geçirdikleri aktarılmaktadır. Araştırmacı, bu kadınların yaşadıkları yerde nefes alacakları yeşil alan olmadığı gibi ilçe- de mevcut rekreasyon alanlarının varlığından da haberlerinin olmadığını aktarmaktadır (Öztrak, 2006).

Bugünkü AKP’li belediye yönetiminin de bu durumdan memnun olmadığını 2019 yılı faaliyet raporundan öğreniyoruz. Bu raporda, Pendik’teki “araç ve insan” sirkülasyonunun fazlalığı ve “yapılaşma” yoğunluğu “zayıflıklar” olarak not edilmektedir (Pendik Belediyesi, 2019: 141). Diğer taraftan, belediyenin faaliyet raporlarından, yoğun yapılaşmanın olduğu mahallelerdeki sorunların çözümünün bile şaşırtıcı biçimde inşaat faaliyetine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Belediyenin bu mahallelerde bulabildikleri bütün satış şansı olmayan boş alanlara, çıkmaz sokaklara ve sokak aralarına “millet bahçesi” konseptine uygun, beton ve yeşil karışımı “sokak-parklar” yaparak “yeşil alan” üretmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Pendik’teki gecekondu dönüşümünün Karayalçın’ın Ankara’daki katılımcı ve planlama ilkelerine uygun uygulamalarından çok farklı olduğunu bir başka tez çalışmasından öğreniyoruz. Bu tez çalışması, Pendik’te 775 sayılı yasaya göre kamuya ait olduğu belirlenmiş olan 11.072 gecekondu olduğunu, AKP döneminde bunun sadece 3.424’ünün “tasfiye ya da dönüşüme” uğradığını saptamaktadır. Pendik’teki gecekondu sayısını bilmemize karşın, diğer enformel yani eski kırsal alanlarda kent hukukuna aykırı ancak köy hukukuna uygun olarak el senedi ya da hisseli tapulu olarak satılarak yapılmış olan bina sayısını ise maalesef bilmiyoruz. Diğer taraftan bu tez çalışmasının saptamasına göre yasal olarak gecekondu tanımına uyan binalarda yaşayanlar için yapılmış olan yeni konutların yaşadıkları yere yakın yeni yapılan konutlara yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Bu araştırma

Pendik'te "tasfiye ve dönüşüm" işlemine tabi tutulmuş olan gecekondularda yaşayanların "yerinde tapulandırmayı" tercih ettiklerini, eski mahallelerinde yaşamak istediklerini ve yöneticilerden sadece mahallelerinin iyileştirilmesini belediklerini aktarmaktadır. Ayrıca bu çalışmaya göre Pendik'teki gecekondulular, kentsel dönüşümün sadece "konut" sağlama olarak kabul edilmesine karşı çıkmakta ve kendilerinin asıl sorunlarının "konut sorunu" değil "işsizlik sorunu" olduğunu belirtmişlerdir (Aslanoglu, 2011).

Burada konuyla ilgili sonuçlarına değineceğimiz bir başka tez çalışmasında "kentsel dönüşüm" konusunda ilgi çekici saptamalar yapılmıştır. Bu tez çalışmasında Pendik'te deprem nedeniyle riskli ilan edilen biri E5'in altında deniz kıyısında, en eski sayfiye mahallesi, diğeri ise, E5'in üstündeki ilk gecekondu bölgesinde yapılan araştırma bize yeni yerel siyaset yaklaşımı hakkında başka bilgiler aktarmaktadır. Araştırmacının saptadığına göre her iki mahallenin de konumları nedeniyle rayiç bedel değerleri geçmişe göre hızla artmıştır. Yapılan araştırma, her iki mahallede yaşayanların da bundan mutlu olacaklarına, konutlarındaki kullanım ya da mülkiyet haklarını kaybedecekleri ya da yerinden edilecekleri korkusuyla tedirgin ve tepkili olduklarını göstermektedir. Mahalle sakinleri müteahhitlere, hatta bazı sakinler ise belediyeye de güvenmediklerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı, mahalle sakinlerinin kentsel dönüşüm hakkında bilgi sahibi olmadıklarını saptamış ve belediye tarafından hazırlanacak kentsel dönüşüm projelerinin "soylulaştırmayla" sonuçlanmaması için, bütüncül, katılımcı, şeffaf, erişilebilir ve insan odaklı projeler yapılmasını önermektedir (Başkan, 2015). Bu araştırma da ister tapusuz olsun, ister tapulu olsun "kentsel dönüşüm" konusunda yapılan uygulamaların "mülksüzleşme" ve "soylulaşma" olarak sonuçlanmasından duyulan kaygının hem E5'in üstünde hem E5'in altında

yaşayan eski mahallelerde yaygın olduğunu göstermektedir.

Pendik'te yapılan bir başka tez çalışması ise, E5'in altında 1958 yılında gelen Balkan göçmenlerinin yerleştiği, eski üzüm bağlarını yok etmiş olan mahalle ile "*Pendik'in yeni şehircilik anlayışını yansıtan ilçenin yeni cazibe merkezi*"ndeki TEM'e yakın mahalleyi karşılaştırmaktadır. Bu araştırmanın yapıldığı ilk mahalle, yoğun, kamusal alan ve sosyal donatı açısından sorunlarla dolu, hisseli tapulu olduğu için de yeni düzenlemelere imkân vermeyen bir mahalledir. İkinci mahalle ise, "*yeşili, parkı olmasa da, siteleriyle, sorunsuz, planlı altyapısı ile dikkati..*" çeken bir mahallelerdir. Araştırmacıya göre, kamu yöneticileri, yapılaşmanın olduğu alanlarda, hak sahiplerinin yoğun itirazı nedeniyle yeni düzenleme yapmaktan kaçınmaktadır. Kamulaştırma da ek kaynak gerektirmekte, bundan dolayı kamu yöneticileri mülkiyet sorunu çözülmüş alanlara yönelmeyi tercih etmektedirler. Bu nedenle, araştırmacı, nasıl yapılacağını belirtmese de, acilen mülk ve hak sahiplerinin katılımını ve memnuniyetini "üst seviyede" tutacak yeni bir yasal düzenleme yapılmasını önermektedir (Paşalı, 2013).

Pendik'te eski mahallelerde kentsel dönüşümün tüm İstanbul'da olduğu gibi, büyük tedirginlik yarattığını anlıyoruz. Pendik'te yaşayan eski mülk sahipleri ve hak sahiplerinin yerinden edilme korkusu içinde oldukları açıktır. Ancak, 1990'lardan farklı olarak bu dönemde bu korku, yoğun baskı nedeniyle açıkça ifade edilememektedir. Bu mealde özellikle yüzyıllardır yaşadıkları mahalleyi kaybeden Sulukule gibi çok sayıda örneğin kulaktan kulağa yayılıp kentin hafızasına kazınmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Nitekim başka araştırmalar da, kentte siyasal olarak "güçsüz" olan grupların, acele kamulaştırma ya da kentsel dönüşüm yoluyla yaşadıkları acımasız "soylulaştırma" ve "sınıfsal temizlik" örneklerini sergilemektedir (Bartu ve Özbay, 2014).

Pendik'teki "kentsel dönüşüm" faaliyetlerinin eski Pendikliler üzerinde yarattığı bir başka tedirginlik ise küçük sanayi sitelerinin tasfiyesi nedeniyle yaşandı. Yeni kentsel siyasetin inşaata ve ranta verdiği öncelik, ilçede mevcut olan küçük sanayi sitelerinin konut alanına dönüştürülmek için tasfiyesi ya da ilçe dışına taşınmak istenmesiyle sonuçlandı. Bu da ilçedeki gecekondularda yaşayanların işlerini kaybetme korkusunu da yaşamlarına soktu. İlçedeki küçük sanayi sitelerinin internet sayfaları incelendiğinde bu konudaki yakınmalara sıkça rastlamak mümkündür. Ancak, maalesef bu küçük sanayi sitelerinin tasfiye süreciyle yaşanan iş kaybını saptayan araştırmalara maalesef rastlayamadık.

İslâmcı yöneticilerin konut politikasına verdiği önceliği sakinlere iş yaratma, yeni meslekler edindirme gibi projelere vermediğini söylemek mümkün. Bu yöneticilerin yoksullukla baş etmeyi "yardım" yapma olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Belediyenin raporlarından Pendik'te yoksullara yardım yapan çok sayıda kamu kurumunun, sivil toplum örgütünün, hemşeri derneğinin ve enformel dayanışma ağının mevcut olduğunu izleyebiliyoruz. Geleneksel İslâmcı yoksulluk politikası olan zenginlerin "sadaka, fitre ve zekât" dağıtması uygulamasının günümüzde nitelik değiştirdiğini, kurumsallaştığını ve yerleşik bir politika haline dönüştüğünü Pendik'te de açıkça gözlemlemek mümkündür. Kentsel alanlarda anonimleşen ilişkiler toplanan bağışların kime ve nasıl verileceği konusunun sorun olmasına neden olmuştur. Bu da bir süre sonra bu bağışların cami cemaatleri aracılığıyla toplanıp dağıtılmasıyla çözümlenmek istenmiştir. Ancak, toplanan bağışların miktarı AKP'lilerin gün geçtikçe daha da varsıllaşmasıyla artınca bu yardımlar daha profesyonel yöntemlerle çalışan sivil toplum örgütleri tarafından toplanmaya ve dağıtılmaya başlandı. Bu örgütler, "hayırseverlerle hak edenleri" buluştururken, gün-

cel modern işletmecilik tekniklerini de kullanıyorlardı (Çakır, 2003).

Pendik Belediyesi'nin faaliyet raporlarından da ilçedeki sosyal yardımların ölçeğinin gün geçtikçe büyüdüğünü, çeşitlendiğini ve asli bir faaliyet alanı haline geldiğini izliyoruz. Bu bağlamda, 2019 yılında belediyeye yardım almak için yaklaşık 12 bin hanenin başvurduğunu ve belediyenin birbirinden farklı nitelikte yaklaşık 50 bin kalem yardım yaptığını öğreniyoruz. Bu yardımların, nakit, alışveriş kartı, giysi, sağlık malzemesi, evde hasta ve yaşlı bakımı, yemek, yiyecek kolisi gibi çok geniş yelpazeye yayılmış olması dikkati çekmiştir (Pendik Belediyesi, 2019: 70-72). Diğer taraftan, gün geçtikçe miktarı ve çeşitliliği artan bu yardım faaliyetlerinin eşgüdüm olmadan dağıtılmasının sorun yaratmaya başladığının fark edildiğini yine belediyenin raporundan öğreniyoruz. Belediyenin raporunda da, yardımsever örgütlerin eşgüdümsüz çalıştığı ve yardımların “gerçek hak sahiplerine” ulaştığından emin olamadıkları ifade edilmektedir (Pendik Belediyesi, 2019: 142). Diğer taraftan bu yardımların ulaştığı kesimlere yaptığı etkinin işin ehli profesyonel kadrolarca saptanmasında ve izlenip değerlendirilmesinde yarar vardır. Ancak, maalesef, bu konuda da herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Esas olarak AKP'li belediye yönetiminin Pendik'te açtığı önemli iş alanlarından birinin imar planı değişiklikleri yaparak “inşaat” sektörünü ve kentsel arsa değerlerindeki artış desteklemek olduğunu anlıyoruz. Yapılan “imar” değişiklikleriyle Pendik'te yaratılan değerın hesaplanması ve bu değer artışından hangi kesimlerin yararlandığının, eski ve yeni mahallelerde yaşayanlara etkisinin araştırılması ilgi çekici bir konu olabilir.

Sonuç olarak, eski mahallelerde yaşayanların sorunlarının “konut sorunu” olmaktan çıktığını, bir kesiminin ilçe-

deki değer artışılarından yararlandığını, bir kesiminin daha çok “yerinden edilme korkusu” yaşadıklarını, bir kesiminin ise işyerlerinin tasfiyesi nedeniyle önceliklerinin işsizlik olduğunu söyleyebiliriz (Birgün, 2020). Ancak, bugünlerde özellikle yerinden edilme nedeniyle zarar görenlerin kendilerini ifade edebilmeleri oldukça zorlaşmıştır. Kentte özellikle dışlanan ya da güçsüz grupların arasında yaygınlaşan yerinden edilme korkusunun somutlaşmış halini ancak Gezi olayları sırasında gözlemledik. Diğer taraftan, kentte hiçbir varlığa sahip olmayan “yeni derin yoksulların” ise sesi ni duymamız mümkün değil. Bugün yaygınlaşan yardım dağıtma faaliyetlerinin bu duruma etkili bir biçimde müdahale edip etmediğini bilmiyoruz. Yeni yoksulların ve derin yoksulların yaşamı ancak onların hem konut hem de iş piyasasında onurlu bir yer edinmelerini sağlayacak yeni bir üretim, konut, eğitim ve sosyal politika programının geliştirilmesiyle değişebilir.

İslâmcı kimlik siyaseti: “Alevilerin Türkünü, Kürtlerin İslâmcısını severim”

Bugün değerlendirdiğimizde İslâmcı siyasetin gecekondular karşıtı söylemlerinde, en azından Pendik özelinde, açıkça ifade edilmese de, Gazi olaylarının, Pendik’teki gecekondularda yaşayan Alevilerin ve zorunlu göçle gelmiş olan Kürtlerin etkisinin olduğunu düşünmemek mümkün değil. Gazi olaylarının yaşandığı o dönemde, bütün kentte olduğu gibi Pendik ve çevresindeki Alevi mahallelerinde de yoğun protesto gösterileri yapılmış ve belediye yetkilileri de bu protesto gösterilerinin sertliğinden şikâyetçi olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdi.

1997 Araştırması’nı yaptığımız dönemde, özellikle Aleviliği anlatan “etnik-merkezci” tarihsel, politik, inançları ve

ritüelleri anlatan çok sayıda yayın olsa da akademik yayın sayısı çok azdı. Türkiye'deki otoriter yönetimler, Ermeni, Kürt ve Alevi sorunları gibi konularda araştırma yapılmasını teşvik etmek bir yana, engelliyordu. Anadil, etnik köken ve inanca dayanan kimlikler, aidiyetler ve etnik gruplar arasındaki ilişkiler gibi konulardaki yasaklar sosyal bilimlerin önemli bir alanını eksik bırakıyordu. Bu konularda araştırma yapabilme olanağı bu konular siyasallaştıkça günde- me gelebildi. Kürtlerin bir kesiminin taleplerini şiddete dayalı eylemlerle ve çatışmalarla ifade etmesi, bir kesiminin ise kimliklerini açıkça ifade edecekleri demokratik ortamın gerçekleşmesi için siyasal parti kurmaları bu tartışmaların yapılmasında etkili oldu. Bizim araştırma yaptığımız dönemde Pendik'te HADEP ilçe teşkilatı mevcuttu. Onlarla görüş- tüğümüzde ilçeye yeni gelen Kürtlere yardım etmek istedik- lerini, ancak devletin onları sürekli olarak engellediklerini ifade ettiler. Onları yıldırان sürekli olarak PKK'lı olarak yaf- talanmaktı. O dönemde İslâmcı Kürtler için çözüm RP'liler- den ve cami cemaatlerinden yardım almaktı. Kürtlerin Ale- vi olanları için çözüm CHP'lilere başvurmaktı. İslâmcı olma- yan Kürtlerin başvurduğu siyasal çevre ise HADEP olabili- yordu. O dönemde, Doğu Anadolu'daki Kürt köylerinin bo- şaltılması, uluslararası kamuoyunun, Birleşmiş Milletler'in ve Avrupa Birliği'nin gündemine giren önemli bir konuydu. Geniş yankı yaratan bu olay, Kürt sorunu özelinde tartışma- ları hızlandırdı ve akademik çalışmaları arttırdı. Bu konuda özellikle 1980 sonrasında Batı Avrupa'ya siyasal mülteci ola- rak giden aydınların Alevi ve Kürt sorunlarını sürekli gün- demde tutmaları da etkili olmuştur.

Sonuçta, Kürtler ve Aleviler hakkındaki akademik yayın- lar 2000'den itibaren önce Batı Avrupa'da, daha sonra Türki- ye'de arttı. Ancak, bu araştırmaların bir kesiminin etno-san- trik olduğunu, Kürtlerle ilgili olan yayınların Alevi ve diğer

etnik grupları, Alevilerle ilgili olan yayınların ise Kürtleri ve diğer grupları pek dikkate almadıklarını gözlemliyoruz. Aynı şekilde her etnik grubun kendi içlerindeki çeşitliliği dikkate almayan çalışmaların akademik olmaktan çok politik olduklarını söylememiz mümkündür. Örneğin, Kürtlerin özellikle inanç dünyaları ve siyasal yaklaşımları açısından çok karmaşık olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Aleviler de sadece Türklük, Türkmenlik ya da Kürtlük olarak değil, aynı zamanda inanç dünyaları ve siyasal yaklaşımları açısından da homojen değildir. Ancak her şeye rağmen bu çalışmalar sayesinde hem Alevilerin hem Kürtlerin, kimi zaman çakışan kimi zaman ayrışan karmaşık ve çoklu kimliklerinin dinamiklerini daha iyi anlayabiliyoruz. Burada bu çalışmaların tümünü değerlendirmemiz mümkün değil, sadece doğrudan konumuzla ilgili olan birkaç çalışmaya değinmekle yetineceğiz.

Alevilerle ilgili yeni yayınlar bize, kentleşmenin ve göçün, özellikle Batı Avrupa'ya göçün, uzun bir süre gizli tutulan Alevi kimliğinin açıkça ifade edilmeye başlanmasında çok önemli rolü olduğunu gösteriyor. Bu konuda çalışanlar, özellikle, 1990'lı yıllardaki Sivas, Maraş, Çorum ve daha sonra Gazi olaylarının Alevilerin "takiyeyi terk edip açılmalarına" neden olduğunu sıkça ifade etmektedirler (Sökefeld, 2016). Biz de 1996 Pendik Araştırması sırasında Alevi gençlerin ana-babalarından, çocuklarını korumak amacıyla da olsa, Alevi kimliklerini gizlemiş olmalarından şikâyetçi olduklarını fark etmiş ve Alevi gençlerin yaşlılara olan tepkisini "kuşak çatışması" diye adlandırmıştık. Aleviliğin görünür olmaya başlamasında ve artan akademik yayınlarda kentlerde ya da Batı Avrupa'da yetişen ikinci kuşak Alevi gençliğinin bu tepkisinin de etkili olması söz konusudur.

Kendisini "ikinci kuşak kentli" olarak tanımlayan Cemel Salman'ın Alevilerin kentlere göçüyle ilgili kapsamlı alan araştırmasında da benzer bulgulara işaret edilmekte-

dir. Salman da 1990'ları "takiye" döneminin bitişı ve "tepki ve temsil" sürecinin başlangıcı olarak tanımlamaktadır. Salman'a göre, bu yeni dönemde Aleviler kimliklerini, inanç, siyaset ve ahlaki açıdan yeniden inşa etmeye başladılar. Salman özellikle önce kentlerde açılan, sonra köylere de yayılan cemevlerinin bu yeniden inşa sürecinde çok önemli katkısı olduğunu ifade etmektedir (Salman, 2018). Geçgin ise, Alevilerdeki bu açılmayı, devletle ve İslâm'la ilişkiler açısından, dernek ve vakıfları inceleyerek analiz etmektedir. Geçgin'e göre Aleviler, uzun bir dönem kendi kimliklerini "seküler" olarak koruyabileceklerini düşündüler, ancak dinsel söylemlerin artışıyla kendi kimliklerini korumak için bütünleşmeye ve hatta siyasallaşmaya başladılar. Diğer taraftan Geçgin'e göre Aleviler bugün daha örgütlü olabilseler de inanç, siyaset ve kültür alanlarında hâlâ bütünleşememiştir. Bu makalesinde Geçgin, Türkçü/ulusalcı Alevilikten solcu Aleviliğe, Kürtçü Alevilikten İslâmi Aleviliğe kadar değişen akımlara işaret ederek, bunların ayrı ayrı örgütlenmelerinin anlamını tartışmaktadır (Geçgin, 2016).

Nitekim bizim araştırma yaptığımız dönemde de Pendik'te, özellikle genç Aleviler, dernekleşmeye, dergi çıkarmaya ve cemevleri açarak kamuoyunda kendilerini görünür kılmaya başlamışlardı. 1997 Araştırması sırasında beraber çalıştığımız Sezin Aydemir'in yaptığı doktora çalışması da bu dönemdeki ilginç gelişmelerden birini ortaya çıkarmıştı. Aydemir, doktora tezinde, Alevilerin 1990 yılında, Türkiye'nin ilk yerel televizyonu olan Kartal-Maltepe-Pendik Anadolu Televizyonu'nu (KMP) araştırdı. KMP televizyonu aracılığıyla bölgedeki Aleviler, müziklerini dinliyorlar, "müzik bağıyla cemaatleşiyorlar", birbirleriyle haberleşiyorlar, belediyeye ve kamu kurumlarına taleplerini iletiyorlardı. Bu televizyon, 1998 yılında kapatıldı ve daha sonra TV8 adıyla ulusal kanala dönüştü (Aydemir, 1999).

Bugün baktığımızda, 1997’de bir taraftan Alevilerin örgütlenmeye başlayıp görünürlüklerinin artmasının, diğer taraftan Kürt siyasal hareketinin özellikle “sol” jargonla güçlenmesinin, Pendik’teki yerel yöneticilerde “Kürt/Alevi” karşıtlığını arttırmış olabileceğini düşünüyoruz. Bilindiği üzere, 1980 askeri darbesi sırasında yükselen sol karşıtlığı bir süre sonra Kürt ve Alevilerin kimlik taleplerini bastırmaya dönüşmüş ve devlet bürokrasinin “İslâm (Sünni)/Türk” senteziyle uzlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Bir bakıma, o dönemde Pendik’te yaşananlar da bu sürecin yereldeki somutlaşmış haliydi. O dönemdeki “laik” yerel bürokrasi bir taraftan RP’li belediyenin, meyhaneleri ve çocuk yuvalarını kapatan, kaldırımları yeşile boyayan anti-laik uygulamalarından şikâyet ederken, diğer taraftan onlarla sol, Kürt ve Alevi karşıtlığında uzlaşmışlardı.

Artan gecekondu karşıtlığında, bütün bunlara ilaveten, bazı sol örgütlerin himayesinde oluşan “alternatif”, “sistem dışı” ya da “karşı proje” diye adlandırılan gecekondu mahallelerindeki dinamikler de etkili olmuş olabilir. Bazı sol örgütler, 68 ve 78 kuşağına mensup üniversiteli gençlerle birlikte kent yoksullarının konut sorununu çözmek için, “arazi mafyası” dışında alternatif yollar aramaya başlamışlar ve projeler geliştirmişlerdi. Bu projelerin amacı, “gerçek yoksullara ve işçilere” sadece kullanım amaçlı, planlı ve sosyal donanımlı konut alanları üretmektir. Bu alternatif gecekondu alanlarını araştıran Aslan, bu girişimi “kent mekânına aşağıdan müdahale” olarak tanımlamakta ve bu “sistem dışı” deneyimin “sol” siyaset açısından anlamını tartışmaktadır (Aslan, 2013). Sol müdahale girişiminin sadece devlet otoritelerini değil, bu sektörün “esas” sahipleri olan kayırmacı (*clientalist*) ağlardan yararlanan aktörleri de büyük ölçüde rahatsız ettiği açık. Nitekim, 1970’li yıllardan bu yana bu arayışla üretilmiş olan bu mahalleler sürekli olarak ayrımcılığa uğra-

dılar, yıkımlarla karşılaştılar, medyada terör odağı “kurtarılmış bölge” ya da “tehlikeli mahalle” olarak yaftalandılar ve baskılarla içiçe yaşamak zorunda kaldılar (Yonucu, 2014). Bu tür müdahalelerle kaç mahallenin oluştuğunu, buralarda halen kaç kişinin, nasıl yaşadığını bilmiyoruz. Ancak, yönetimlerin bu mahallelerin oluşumuna gösterilen tepkileri gün geçtikçe sertleştirmesi buna karşılık kamuoyunun sessizliği sonucunda buraları ayrımcılığın hissedildiği ve içinde yaşanması çok zor mekânlar haline dönüştü.

Şükrü Aslan, sol siyasal hareketin bu “aşağıdan müdahale” girişiminin simgesel örneklerinden biri olan Ümraniye’deki 1 Mayıs Mahallesi hakkında alan araştırması yaparak bu konuya öncülük etmiştir. Aslan’ın bu çalışması ve daha sonra yazdıkları, bu düşüncenin oluşturulması sırasında yaşananları, yapılan tartışmaları, kararların alınma yöntemlerini ve uygulamaları ayrıntılarıyla aktararak bize çok önemli bilgiler sunmaktadır (Aslan, 2013 ve 2004). 1 Mayıs Mahallesi’nin kuruluşunun 40. yılında yayımlanan Ertuncay ve Aslan’ın kitabındaki tanıklıklar ve belgeler de önemli bir yeni kaynak olma niteliğini taşımaktadır (Ertuncay ve Aslan, 2017). Yine Öztürk’ün Çayan Mahallesi çalışması da bir başka “alternatif” mahallenin bugünkü durumu hakkında bilgi vermektedir (Öztürk, 2016). Yonucu’nun araştırması ile Gülsuyu-Gülensu tanıklıkları ise bize, kuruluş dönemi sonrasında bu alanlardaki “olağanüstü” zor yaşamın burada yaşayanlar ve özellikle gençler üzerindeki kalıcı etkisini bütün açıklığıyla göstermektedir (Yonucu, 2014 ve Yıldız ve Oda Projesi, 2103). Bu mahallelerdeki kentsel dönüşüm korkusu ve mücadelesi halen devam etmektedir (Birgün, 2020).

Ümraniye Araştırması sırasında biz de 1 Mayıs Mahallesi’nin oluşumu sırasında yaşananları gözlemleme şansına sahip olmuştuk. O dönemde önce SHP’li, daha sonra CHP’li olan Belediye Başkanı Şinasi Öktem ve yakın kadrosu 1 Ma-

yıs Mahallesi'nin kuruluşuna katkıda bulunmuşlardı. Öktem ve onun yakın çalışma arkadaşlarıyla yaptığımız görüşmelerde bize, kendilerinin “formel” siyaset alanına girmelerinde de etkili olan, 1 Mayıs Mahallesi'nde gerçekleştirmeye çalıştıkları yaşamı aktardılar. Bu ekip, o sıralar kendi aralarında, hem deneyimlerini hem de sol siyaseti, belediye uygulamalarına nasıl dönüştürebileceklerini tartışıyordu. Ancak, ne yazık ki, bir taraftan baş başa kaldıkları hantal parti ve belediye bürokrasisi, diğer taraftan burada yaşayanların “normal hayata dönme” ve “tapu” istekleri Öktem ve arkadaşlarının gündemlerine, sadece “yasallaşmayı ve çağdaşlaşmayı” sokabildi ve düşledikleri yaşamı kuramadılar (Erder, 1996). Sonuçta, daha sonraki seçimleri İslâmcı yerel siyaset karşısında kaybettiler ve o gün bugündür, Ümraniye'de İslâmcılar yerel iktidarı ellerinde tutuyorlar.

Bu mahallelerin karşı karşıya kaldıkları ayrımcılığın daha sonra Alevi ve Kürtlerin yaşadığı diğer mahallelere de yayılmasının buralardaki yaşamı, diğer gecekondulu alanlarından çok daha zor hale getirdiği açık. Bu zorluklar, “normal gündelik yaşama dönüş”, “yasallaşma”, “tapuya kavuşma” gibi istekleri gündeme getirir de bunun nasıl gerçekleştirilebileceği konusu henüz tam anlamıyla çözüme kavuşmuş değildir. Bütün bu yaşanan acılar, sol ya da sosyal demokrat yerel siyasetin nasıl olacağı konusunda, hayata geçirilebilecek, yeni, yaratıcı ve uzlaşmacı projelerin nasıl üretilebileceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda, konut üretiminin anlamı, konutun kullanım değeri, değişim değeri ve kentsel rantın, formel, sivil ve demokratik olarak nasıl yönetileceği gibi konuların etraflıca ve gerçekçi bir biçimde tartışılması gerekir.

Alevilerin ve Kürtlerin RP ve daha sonra AKP'li yönetimlerin Avrupa Birliği ile ilişkilerin iyi olduğu, “Alevi açılımı” ve “Kürt açılımı” politikalarını uyguladıkları dönemde, en

azından kendini ifade ile ilgili konularda görelî olarak daha rahat yaşadıklarını tahmin etmek mümkündür. Nitekim “açılımlar” döneminin iyimserliği içinde AKP’de Alevî kimliğini vurgulayarak milletvekili olanlar da olmuştı. Ancak, Türk/Alevîlerin ağırlıklı olarak CHP içinde siyaset yapmaya devam ettikleri, İslâmcı Kürtlerin AKP, İslâmcı olmayan Kürtlerle Kürt/Alevîlerin HADEP’in devamcısı olan partilerde temsil edildikleri söylenebilir. Ancak son yıllarda artan “millî/yerlî” söylemlerinin kimlikle ilgili taleplerin ifade edilmesini, özellikle Kürtler ve Kürt/Alevîler için gün geçtikçe zorlaştırdığını yerel medya ile ilgili yaptığımız taramalardan da izledik.

2020 Pendik’le ilgili taramalarda burada yaşayan Alevî ya da Kürtlerin bugünkü konumlarını yansıtan bir araştırmaya maalesef rastlamadık. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Pendik’le ilgili derlediğimiz ve bazı sonuçlarını bir önceki bölümde aktardığımız tez çalışmaları akademik çevredeki baskı ortamı, “etnik kimlik” ve “siyasal eğilim” gibi eleştirel olabilecek konulara girilmesini engellemektedir. Bu nedenle, Pendik’te kitlesel destek bulan yeni popülist uygulamalardan Kürtlerin ya da Alevîlerin yararlanıp yararlanmadıklarını ya da ayrımcılığa uğrayıp olmadıklarını maalesef bilmiyoruz. Bu bağlamda imar hakkı popülizminden, ilçede artan inşaat işlerinden ya da sosyal yardımlardan hangi grupların yararlandığını ya da dışlandığını bilmiyoruz. Beşinci Bölüm’de de aktarılacağı üzere bugün Pendik’te 139 camiye karşılık 9 cemevinin faal olması Alevîlerin en azından inançlarını yaşayabilecekleri mekâna sahip olabilmeye başladıklarının işareti olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan, özellikle Alevîlerin ve Kürtlerin yoğun olduğu gecekondu mahallelerinde, AB ile ilişkilerin soğuduğu ve “açılım” politikasının bir kenara itildiği son dönemlerde yeni sorunlar yaşayıp yaşamadıklarını bilmiyoruz. Aynı şekilde, gecekondu kar-

şısı politikaların, özellikle küçük sanayi sitelerinin ve işyerlerinin tasfiye edilmesinden sonra kimlerin dışlandığı, işsiz kaldığını, kimlerin kayırmacı ağlara ulaşabildiğini de bilmiyoruz. Ancak, 1997 Araştırması sırasında da gözlemlendiği üzere Alevi/Türklerin “Türk milliyetçiliği”, Sünni/Kürtlerin ise “İslâmcı” kartlarını kayırmacı ilişkilerde kullanma olanağına sahip olduklarını biliyoruz. Bugünlerdeki İslâmcı kimlik siyasetinin sadece kendini “Türk” ya da “İslâmcı” olarak kabul edenlere yol açtığını bilerek, bu kartların, imar hakkı, tapu, kentsel hizmetler ve sosyal yardım gibi konularda ne kadar işe yaradığını araştırmak ilgi çekici bir araştırma konusu olabilir.

...ve Boşnaklar

1997 Araştırması sırasında köylerinin boşaltılması nedeniyle gelen Kürtler ve Bosna Savaşı’ndan kaçan Boşnak sığınmacılar aynı zamanda Pendik’e yerleşmeye çalışıyorlardı. Bu iki farklı zorunlu göç grubunun yerleşme sırasında yaşadıklarını gözlemlemek hem devlet-yurttaş ilişkilerindeki gerilimleri hem de farklı etnik gruplar arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı olmuştu. Özellikle yerel yöneticilerin ve Pendiklilerin “yurttaş” olan Kürtlerle “misafir” olan Boşnaklarla nasıl ilişki kurdukları bize gerilim alanlarıyla ilgili çok önemli ipuçları vermişti.

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Türkiye’ye gelen “Türk ve Türk kültürüne sahip” olan Balkan göçmenlerinin, diğer göçmen ve sığınmacılara göre ayrıcalıklı haklara sahip olduklarını biliyoruz. Diğer taraftan aynı iskan politikasının, Balkanlardan gelen göçmenlerin arasında da etnik kökenlerine ve statülerine göre değişen uygulamalar yaptığını da biliyoruz. Bu bağlamda, Yunanistan’dan gelen “mübadiller” ve Bulgaristan’dan gelen “soydaşlar”, Türk olmayan ama Müs-

lman ve Türk kültürüne sahip olduğu kabul edilen Boşnaklara göre; kentliler de köylülere göre daha avantajlıydılar (Erder, 2018: 96-98). Anadillerini ve kültürlerini birlikte getiren Boşnaklar tıpkı diğer muhacirler gibi, Anadolu'ya dağınık bir biçimde yerleştirildiler. Pendik'te E5'in altındaki mahallelerde yaşayan Boşnakların bir kesimi, Anadolu'ya dağılmış olan Sancaklı² Boşnaklardı.

Boşnaklar, Bosna Savaşı'na kadar, akademik dünyanın pek ilgisini çekmemişti. Bu ilgisizlikte göreli olarak küçük bir göçmen grubu olmaları kadar, kamuoyunda görünür olamamaları ve anadillerinin Türkçe olmamasının da etkisi olabilir. 1997 Araştırması sırasında, yerleşik Boşnakların, devletle sürtüşmeye girmekten çekindiklerini, kendi kültürleri, kimlikleri ve anadilleriyle ilgili talepte bulunmamaya zen gösterdiklerini gzlemiştik. Boşnaklar, Bosna Savaşı'na kadar, çocuklarına Boşnakayı evde öğretiyorlar, onların geleceklerini Türkiye'de kurmaları için çaba gösteriyor ve devletin kurallarına uymaya önem veren "pasif yurttaşlar" olarak yaşıyorlardı.

1997 Araştırması sırasında Pendik'teki Boşnaklar, Bosna Savaşı'ndan kaçan sığınmacılara yardım etmekle meşgldler. O dönemde yaptığımız görüşmelerde, Pendik'e gelen yaklaşık 600 hanenin Boşnak mahallelerinde yaşayan ailelerin yanına ya da boş konutlara yerleştirildikleri bize söylenmişti. Bilindiği zere, 1989 Bulgaristan göçünden sonra, Balkanlarda yaşayan nüfusun azalmasını önlemek için Balkanlardan gelen sığınmacıların geri dönmeleri yönünde siyaset uygulanmaya başlamıştı. Savaştan kaçan Boşnaklara da bu nedenle muhacir hatta mülteci/sığınmacı statüsü verilmemiş, onların geçici olarak "misafir" gibi kalmalarına, o-

2 Boşnakların eski Yugoslavya coğrafyasında yoğun olarak yaşadığı bölgeler bugün Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ arasında dağılmış durumdadır. Eski Sancak bölgesinin ise halen, bir kesimi Sırbistan'da, bir kesimi ise Karadağ'da kalmıştır (Rastoder, 2012).

cuklarının okula gitmesine, çalışmalarına, “polisle” başlarını derde girmemesine ve burada rahat yaşamalarına zen gösteriyordu (Erder, 2018: 187-193). Nitekim, 1992-1998 döneminde gelen Boşnakların neredeyse tümü savaş sonrasında Türkiye’den ayrılmıştır. Aynı dönemde Pendik, Kartal, Maltepe bölgesine de yaklaşık 10 bine yakın “misafir” gelmiş ve bunların neredeyse tümü geri dönmüştür (Yeniçare, 2013: 44).

İskan hakkındaki araştırmamızda da Balkan göçmenlerinin yerleştirilmeleri ile Doğu’daki yerleştirmeleri karşılaştırmış ve iskanın Batı’da yaşayanlar için farklı, Doğu’da yaşayanlar için ise farklı anlam taşıdığını gözlemlemiştik. Bu bağlamda, “iskan” Balkan göçmenleri için “yerleşme ve yeni bir yaşam”, Doğu’da yaşayanlar için ise “yerinden edilme ve sürgün” anlamını taşıtmaktaydı (Erder, 2018: 111-119). Devlet-toplum ilişkilerinde derin izler bırakan farklı iskan deneyimine sahip bu iki grubun Pendik’te karşılaşmalarını incelemek bizim için ilgi çekiciydi. Pendik’e yeni gelen Boşnaklar ne muhacir ne de mülteci oldular ama devlet nezdinde itibar gördüler. Buna karşılık, aynı dönemde köy boşaltma nedeniyle gelen Kürtler ise yurttaş oldukları için zorunlu göçmen olarak kabul edilmedikleri gibi,³ devletten destek alamadılar ve hatta üstelik “terör” taşıyıcısı olabilirler diye kuşkuyla karşılandılar. Bu durumun yarattığı ayrımcılık duygusunu bazı Kürtler, “Kendimizi sürgüne gelmiş gibi hissediyoruz,” diye ifade etmişlerdi. Nitekim araştırma sonucunda, hem köylerinin boşaltılmasının hem de burada karşılaştıkları muamelenin Kürt i gcn, o döneme kadar olmadığı biçimde siyasallaştırdığını gözlemlemiştik.

O dönemde farklı geçmişe sahip olan iki zorunlu göçmen

3 BMMYK, o dönemde, ulusal sınırlar içinde g etmek zorunda kalanlarla ilgili yeni bir konum (Internally Displaced Persons) geliştirerek yardım programlarına dahi etmeye başladı (www.unhcr.org).

grubunun Pendik'te karşılaşmaları sırasında aralarında hiçbir sorun ve gerilimin yaşanmaması dikkatimizi çekmişti. Boşnak göçmenler, Kürtler, Aleviler ve Lazlar gibi yerleşik cemaatlerle belki de ilk kez Pendik'te karşılaştılar. Boşnakların hafızalarında yerleşik cemaatler hakkında kötü anıları yoktu, onların hafızalarında geçmişte yaşadıkları başka savaşlar vardı. Onların “düşmanları”, “Çetnikler,⁴ Sırplar ya da Hırvatlardı” Üstelik Boşnaklar da, Kürtler gibi ilk geldiklerinde Türkçe bilmiyorlardı, o nedenle Kürtlerin Türkçe bilmeyişlerini de yadırgamıyorlardı. Muhtemelen yeni gelen Kürtlerin de Boşnaklarla ilgili kötü anıları ve önyargıları yoktu. Dolayısıyla, Pendik'te, çok farklı geçmişe sahip bu iki göçmen grubu, gerilim yaşamadan birlikte yeni yaşam kurmaya çalışıyorlardı.

Buna karşılık, yerleşik Boşnaklar, o dönemde belediye seçimlerini yeni kazanan RP'lilerin bazı uygulamalarından tedirgindiler. Bu bağlamda daha önceleri kendilerini “içki içen Müslümanlar” olarak tanımlayan Boşnaklar, mahallelerindeki çok canlı meyhaneler sokağına yapılan baskılardan, önceki SHP'li belediyenin açmış olduğu çocuk yuvasının engellemesinden ve belediye hizmetlerindeki aksaklıklardan şikâyetçiydiler. Ancak Boşnak, zamanla artan “İslâmcı” mesajlar karşısında sadece Boşnak değil aynı zamanda Müslüman olduklarını hatırladılar ve yeni yönetime de hızla uyum gösterdiler.

Bosna Savaşı ve buraya gelen sığınmacıların kamuoyunda ve medyada gördüğü ilgi Pendik'teki yerleşik Boşnaklar üzerinde beklenmedik bir etki yaptı. Yerleşik Boşnaklar, bu süreçte toplumda önem kazandıklarını ve “imajlarının” değiştiğini fark etmeye başladılar. Bir süre sonra, evlerinde sessizce yaşattıkları kültürlerini ve kimliklerini kamuoyuna da

4 Çetnikler, Büyük Sırbistan kurmak isteyen radikal, milliyetçi, anti-komünist gerillalar.

tanıtmaya başladılar. Hatta, Pendik'te ilk kez içinde “Bosna” ifadesi geçen “Bosna Sancak Sosyal Dayanışma ve Kültür Derneği” adıyla bir dernek kurdular. Bu dernek *Mektup* adlı dergi çıkararak Boşnakların kültürleriyle ilgili yazılar ve haberler yayımlamaya başladı. Önceleri savaştan kaçan ailelere yardım için kurulan bu dernek, bir süre sonra, Boşnak gençlerin anadillerini öğrenecekleri, “ata sporu” dedikleri satranç oynayacakları, akordeon çalacakları ve Boşnak şarkıları söyleyecekleri bir mekâna dönüştü. Araştırma sırasında bu derneği birkaç kez ziyaret edip, yöneticileriyle görüşmüş ve hatta, onların düzenlediği “Sevdalinka”⁵ konserini ve Boşnakça bir tiyatro oyununu izlemiştik. O dönemde, bizim katıldığımız en ilginç toplantı, Bosna'daki savaş sırasında İstanbul'a gelmiş olan bir savaşçı grubu için yapılan “moral” gecesi idi. Derneğin düzenlediği bu geceye, İstanbul'daki ve Pendik'teki Boşnak cemaatinin ileri gelenleriyle, İstanbul'daki bazı kamu görevlileri katılmıştı. Pendik'e gelen Boşnak “misafirlerin” devlet nezdinde gördüğü bu hüsnü kabul, “pasif yurttaşlığı” ilke olarak benimsemiş olan yerleşik Boşnaklara yeni olanakların kapısını açtı ve “bazı” Boşnaklar bundan yararlandılar.

2020'deki Pendik'i araştırırken, daha önce gittiğimiz Boşnak mahallelerinde tekrar dolaştık. Bu gezi sırasında ilk anda gözümüze çarpanlar, meyhanelerin azalması, bazılarının yerini biracıların alması ve mahallelerin köhneleşmiş olmasıydı. Daha önce, yine aynı caddede yer alan, mütevazı ama çok canlı olan derneğin lokali başka yere taşınmıştı. Derneğin yeni yeri, içinde düğün salonu, derslikler, toplantı salonları olan yeni, büyük, çok katlı arabesk bir binaydı. Dernek, artık daha büyük bir organizasyonun parçası haline gelmiş ve adına “İstanbul Anadolu Yakası” ibaresi eklenmiş ama eski kalabalığını ve heyecanlı halini kaybetmişti. Bunla-

5 Sevdalinka, Boşnakların geleneksel aşk şarkıları.

rı gözlemleyince ilk anda Boşnakların da, mahallelerinin de 1996'da gördükleri ilginin artık kalmadığını düşünmüştük.

İlçedeki dolaşmamızı sürdürdüğümüzde eski meyhanelerden birinin, adını modaya uyarak değiştirdiğini, sahildeki marinaya daha şık bir dekorasyonla, hedefini yükselterek “Balkan” yemekleri yapan “Sandzak Restaurant” olarak yerleştiğini gördük. Geçen süre içinde, eski mahallelilerden bir kesimi muhtemelen “yükselerek” konum değiştirmişti. Bir süre sonra, AKP'nin uyguladığı yeni Osmanlıcı dış politika-nın Balkan göçmenlerine, bu arada Boşnaklara da “anadillerini” ve “kültürlerini” devreye sokma ve bunu ticari, kültürel ve siyasi alanlarda kullanma imkânı yarattığını fark ettik. Nitekim, 1997 Araştırması sırasında bile, “Pendik-Sancak” arasında otobüsler çalışıyor, bavul ticareti mahalle ekonomisine katkı yapıyordu. Bu bize mahalledeki bazı eski tüccarların Balkan coğrafyasıyla artan ilişkiler ve ticaret nedeniyle zenginleşerek buradan ayrılmış olabileceklerini düşündürdü. Büyük bir ihtimalle, onlar ticaret için mahalledeki dükkânları değil, artık Sabiha Gökçen Havaalanı'nı ya da “Pendik-Trieste” seferleri yapan Ro-Ro imkânlarını kullanmaya başlamışlardı.

Geçmişte bu mahallelerde yaşayıp yaşamadığını bilmesek de Pendik'in başarılı Boşnak iş adamları ve siyasetçiler yetiştirdiğini biliyoruz. Buna bir örnek olarak bugün İTO başkanı olan ve her fırsatta ailesinin Aliya İzzet Begoviç ile yakınlığını ifade eden, Formula 1 destekçisi, yarış otosu üreticisi ve tüccar Şekip Avdagiç'i gösterebiliriz (*Hürriyet*, 2020).

Avrupa yakasında faaliyet gösteren bir Boşnak derneğinin yöneticisiyle yaptığımız görüşmede⁶ Bosna ile artan ticari ilişkiler hakkında bazı ek bilgiler edinebildik. Görüşme yaptığımız yönetici, Türkiye'nin Bosna'daki faaliyetlerinin, özellikle TİKA'nın camileri, mescitleri onarmasının, yatırım

6 30 Ocak 2019 tarihinde Bayrampaşa'da yapılan görüşme.

yapmasının bölge halkı üzerinde çok olumlu etki yaptığını belirtti. Ona göre, Balkan coğrafyası, Bosna ve özellikle son dönemlerde Karadağ’la artan ilişkiler sadece Boşnaklara değil, Türkiye’de yaşayan birçok kişiye yeni iş imkânı yaratmıştı. Bu görüşmeden, özellikle Karadağ’ın Avrupa Birliği ile ilişkilerinin iyi olmasının, son dönemlerde bu ülkeye ilgiyi arttırdığını ve Türkiye’den yaklaşık yirmi bin kişinin orada konut satın alarak, karşılığında “oturma izni ve işyeri açma” izni aldığını öğrendik. Artan bu ilginin bir başka sonucu ise, bazı derneklerin, isimlerindeki “Bosna” ya da “Sancak” adını “Karadağ” olarak değiştirmeleri olmuştu.

Bosna Savaşı’nın hem Türkiye’deki Boşnaklara hem de Bosna’da yaşayan Boşnaklara çok önemli etkiler yaptığı açıktır. AKP’nin “yeni Osmanlıcı Balkan politikası”, savaştan kaçan Boşnakların geri gönderilmesi ama o bölgeyle ticari, kültürel ve siyasal ilişkilerin yoğunlaştırılması yönündeydi. Bu yeni Balkan politikası Türkiye’deki Boşnaklara da yeni olanaklar açmıştı. Ancak, buna rağmen Pendik’teki mahallelerin eskiye göre köhneleşmesi ilgimizi çeken bir çelişki olarak karşımıza çıkmıştı. Bu mahallelerle ilgili bir tez çalışması buradaki Boşnak ailelerden neredeyse yüzde 60’ının Pendik’te yapılan yeni sitelere ve binalara taşındığını ifade etmekteydi. Bu mahallelerde geride kalanlar kendilerini orta halli diye tanımlayan işçiler ya da esnaflardı. Onlar da gündelik yaşam kavgasıyla meşguldü ve yerel siyasetle hiç ilgilenmiyorlardı. Belediye meclisindeki Boşnak üyeyi bile tanımayan mahallelilerin, kurulan yeni dernekle ilişkileri de zayıftı ve bu derneğin kendilerini temsil etmediğini düşünüyorlardı. Mahalleliler hem belediyenin hem kamu kurumlarının burada yaşayanlara ilgi göstermemesinden şikâyetçiydi (Yeniçare, 2013).

E5’in altında, eski merkeze, denize, istasyona ve yeni yapılan sahil yoluna yakın olan bu mahalleler 1950’li yıllar-

da, hisseli tapulu, planlı, bahçeli konutlar olarak inşa edilmişti. Deniz kıyısına, tren istasyonuna ve karayolu ulaşımına yakın olması buradaki binaların değerini arttırmıştı. Buradaki mülk sahipleri son dönemlerde bolca dağıtılan yeni imar haklarından yararlanmak isteseler de kentsel dönüşüm kuşkuyla bakıyorlardı (Paşalı, 2013). Pendik'teki mahallelerin bugünkü durumundan, eğer varsa, zenginleşenlerin mahalleyi terk ettiklerini, kendi sınıfsal ve siyasal eğilimlerine göre yeni yaşamlar kurduklarını, diğerlerinin ise bu olanaklara ulaşmadan kentsel dönüşüm endişesiyle gün geçtikçe köhneleşen mahallelerinde yaşamlarını sürdürmeye devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Balkan coğrafyası ve Bosna'ya karşılıklı gidip gelmelerin tek sonucu bazı grupların ticaretle zenginleşmeleri değildi, bu ilişkiler aynı zamanda Boşnakların "kimlik" konusundaki duyarlılığını da arttırdı. Bu kimlik vurgusu kimi zaman İslâm'ın nasıl yaşanacağı ile ilgili kimi zaman ise Boşnaklığın anlamı ile ilgilidir. Anlaşılan Bosna Savaşı sırasında yaşanan acı olaylar ve zorunlu göçler, hem Bosna'daki hem de Türkiye'deki Boşnakların "etnik/dinsel" çok kimlikli dünyalarını sarsmış ve kimliklerini yeniden tanımlamalarına neden olmuştu. Savaş sonrasında ortaya çıkan bu eğilimler akademik dünyanın da ilgisini çekti ve Boşnaklık üzerine yeni araştırmalar yapılmaya başladı. Bu noktada, savaş sonrası Saraybosna'daki Boşnakların gündelik yaşamlarını, geçmişle hesaplaşmalarını aktaran Velioğlu'nun zengin etnografik çalışmasına değinmek gerekir (Velioğlu, 2021: 121).

Bu yeni akademik çalışmalardan Boşnakların da tıpkı diğer etnik/dinsel gruplar gibi homojen olmadığını ve kendi aralarında birbirinden farklı eğilimlerin belirginleştiğini anlıyoruz. Burada Boşnaklarla ilgili bütün araştırmalara değinmekten çok Boşnakların "kimlik" algısının hangi yönlerde değiştiğini gösteren birkaç çalışma örneğine de-

ğınmekle yetineceğiz. Özellikle Bosna'daki Boşnaklar arasında gözlemlenen bir eğilim eski Yugoslavya'da da yaratılmak istenen “kozmpolit” ve “seküler” bir yaşamın devamcısı olan eğilimdir. Bu eğilim, savaş döneminde, Saraybosna şehrinin savunulması sırasında da gözlenmişti. Saraybosna'daki direnişteki “etnikçi ve dinci” olmayan kozmpolit dayanışma, o dönemde Avrupa'daki savaş karşıtı grupların da ilgisini çekmişti. Avrupa Birliği'nin o dönemlerde benimsediği “çokkültürlülük” politikası da bu eğilimin uluslararası camiadan destek almasını sağlamıştı (Rastoder, 2012). Bu destekler, aynı dönemde, Türkiye'ye gelen ancak vatandaş ya da muhacir olamayan Boşnakların, Bosna'ya geri dönmesine değil, Avrupa'daki bazı ülkelere iltica edebilmelerine ve hatta o ülkelerden vatandaşlık alabilmelerine yardımcı oldu. Dedeic Kırbaç'ın çalışması, o dönemde sadece İsveç'in 70 binden fazla Boşnak'a vatandaşlık verdiğini saptamaktadır (Dedeic Kırbaç, 2012: 109). Bu eğilim Bosna'daki “kozmpolit ve seküler” yaşamı savunan Boşnakların ibresinin Türkiye'den uzaklaşıp AB'ye yöneldiğinin açık bir göstergesidir.

Türkiye'deki Boşnakları da önemli ölçüde etkileyen ikinci eğilim ise İslâmcılık vurgusunun artması, dindarlaşma ve radikalleşmedir. Bu dönemde, Bosna'da savaşılan bazı Boşnaklar, Türkiye'deki İslâmcı cemaatlerden ve Suudi Arabistan gibi ülkelere yardım almışlar, bazıları giderek dindarlaşarak terör olaylarına karışan Vahabi gruplara aktif olarak katılmaya başlamışlardır. Uluslararası kamuoyunun da dikkatini çeken bu yeni eğilim Bosna'da öteden beri yaşanan “Bogomil” ve “Bektaşî” geleneklerinin izlerini taşıyan İslâm anlayışından çok farklı bir gelişmedir. Bu konuda çalışan araştırmacılar Sırbistan'ın Sancaklı Boşnaklara yıllardır uyguladığı acımasız politikaların bu radikalleşmede etkili olduğunu ifade etmektedir. 11 Eylül sonrası dünyada artan İslâm

aleyhtarlığının ve Ortadoğu'daki savaşların da bu radikalleşmeyi tetiklediği ileri sürülmektedir (Şen, 2015). Bu bağlamda, Boşnakları Güney Slavlar olarak tanımlayan Rastoder'in çalışması ilgi çekicidir. Rastoder radikal kimliğin daha çok Sırbistan'da yaşayan Boşnaklarda gözlemlendiğini, buna karşılık Karadağ'daki çokkültürlü ortamın Boşnakların etnikçi olmayan sivil yurttaşlığı benimsemesine yardımcı olduğu saptamasını yapmaktadır (Rastoder, 2012).

Burada ele alacağımız üçüncü eğilim ise Boşnak kimliğini, inançtan çok anadilde ve yaşam biçiminde arayan “etnikçi” yaklaşımdır. “Boşnaklık” konusunu kültürel bağlamda ele alan bu eğilim Bosna'da yaşayan bazı araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Bu amaçla, Türkiye'de yaşayan Boşnakların yaşam tarzı konusunda da karşılaştırmalı araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Örneğin Türkiye'de öğrenim gören Bosnalı Hodzic tarafından yapılan bir araştırmada Türkiye'deki Boşnaklar, “asimile olarak dillerini unutmuş bir diaspora grubu” olarak tanımlanmakta, Boşnakların kendilerine ait siyasal partilerinin ve medyalarının olmayışına dikkat çekilmektedir. Hodzic'e göre AB ile ilişkiler Türkiye'de Boşnakçanın da anadil olarak müfredata girmesine ve Boşnakların kültürlerini yeniden yaşamalarına yardım edecektir (Hodzic, 2014). Dedeic Kırbac ise tezinde Türkiye'deki Boşnaklarla, İsveç'e göç eden Boşnakların etnik kimliklerini ve kültürlerini karşılaştırmaktadır. Dedeic Kırbac, Türkiye'deki Boşnakların kendi kültürlerini kaybetmeden burada var olmayı başardıklarını, buna karşılık İsveç'teki Boşnakların, okullarda “anadillerini” öğrenme imkânına sahip oldukları halde Bosna'ya bağlılıklarının daha fazla olduğunu ifade etmektedir (Dedeic Kırbac, 2012).

Türkiye'de uzun bir süredir yaşayan ve “asimile olmuş” Boşnaklara Bosnalıların ilgisinin artması ilgi çekici bir gelişme olarak kabul edilebilir. Hatta bazı Bosnalılar bu duru-

mu değiştirmek için Türkiye’deki Boşnaklara kültürlerini ve anadillerini hatırlatmayı görev edinmeye başlamışlardır. Bu minvalde dikkati çeken bir gelişme de bazı işadamı, sosyal bilimci, doktor ve edebiyatçı gibi eğitimli Boşnakların tarihlerini ve kültürlerini tanımak için İstanbul’da yeni bir vakıf kurmuş olmalarıdır. 2014 tarihinde kurulan Bosna Sancak Akademik Kültür ve Tarih Vakfı’yla yaptığımız bir görüşmede bu vakfın Boşnakça anadili eğitimi de verdiğini ve bu amaçla Bosna’dan öğretmenler getirdiğini öğrenmiştik. Bu girişimlere devletin de destek vermesini, Balkanlarda Mşlman nüfusun azalmasını önlemek için geliştirilen politikanın devamcısı olarak kabul edebiliriz.

Bütün bu kimlik arayışlarının Türkiye’de yaşayan ve “pasif vatandaş” olmayı seçen bu cemaatin etnik temelli bir siyasal hareket haline dönüşmesine neden olmayışı ilgi çekicidir. Etniki/dinci siyasetin hâkim olduğu böyle bir dönemde bile, siyasal yaşamda Boşnak oldukları belki de sadece Boşnaklar tarafından bilinen, “dindar”, “dindar/demokrat”, “solcu” ve hatta “milliyetçi” milletvekilleri ve siyasetçiler mevcuttur. Bu arada, mevcut Boşnak derneklerinin de ana akım siyasal hareketlere bağlı olarak ayrıştığı da gözlemlenmektedir. Göreli olarak küçük bir göçmen grubu olan Boşnakların bugün de “kimlik” siyaseti yapmaktan kaçındıklarını, kültürlerini evdeki sandıklarından çıkarmış olsalar da, kültürel haklar ve kimlik siyaseti bağlamında pasif yurttaş olarak yaşamaya devam ettiklerini ve bir bakıma gönüllü asimilasyonu seçtiklerini söyleyebiliriz.

Birinci Bölüm’n düşündürdükleri

Bu bölümde 1997 Araştırması’nı, o dönemdeki olguları anlamamıza yardımcı olacağını düşündüğümüz kavramsal çerçeveye dayanarak kurguladık. 2020 Araştırması’nın yapıldı-

ğı dönemin önceki dönemden en önemli farkı yerel koşullar açısından kentleşmenin hız kaybedip kentsel yaşamın yerleştiği “post-kentleşme”, küresel koşullar açısından ise hızlanan “şirket küreselleşmesi” dönemini, enformel ekonominin yaygın olduğu toplumlarda gözlemlediğimiz “enformel küreselleşme” biçiminde yaşamasıydı. Birinci Bölüm’deki bulgular daha çok post-kentleşme sürecinin 1997 Araştırması’yla gözlemlediğimiz eski mahallelere ve kentsel gruplara olan etkisini anlamaya dönüktür. Post-kentleşmenin, şirket küreselleşmesi ve enformel küreselleşmeyle etkileşiminin sonuçlarını bundan sonraki bölümlerde ele alacağız.

Bu bölümde aktarıldığı gibi Türkiye’deki devlet/toplum ilişkilerine hâkim olan otoriter popülist yönetim post-kentleşme döneminde gecekondü karşıtlığı olarak vücut bulmuştur. Post-kentleşme dönemi otoriter popülizm İslâmcı siyaset döneminde kendini hemen her vasıfta emeğin katılabileceği inşaat sektörü, kentteki değer artışlarının imar hakları yoluyla dağıtımı biçimine dönüşmüştür. Böylece kayırmacı siyaset anlayışı “gecekondü” popülizmine son verirken, “imar hakkı” konusunda getirdiği esnekliklerle kentsel rantı kitlelere yaymış, kamu ihaleleriyle yandaşlara kaynak aktarmanın ölçeğini büyötmüştür. İnşaat sektörünün teşviiki, imar hakkının esnetilmesinin gecekondü popülizminden en önemli farkı kamu gücüyle dağıtılan kaynakların inşaata kaydırılması ve yönetime yakın kişi ve grupların hızla zenginleşmesiydi. Bu değişim “enformel küreselleşme” akımıyla çok daha önemli sonuçlar doğurmaya başlamıştır. Bu gelişmeleri de daha sonraki bölümlerde aktaracağız.

2020 yılına geldiğimizde Pendik’teki eski mahallelerde ilk gözlemlenen değişim eski orta sınıf mensuplarının yaşadığı E5 altı ile yoksulların yoğunlaştığı E5 üstündeki fiziksel yaşam kalitesi farkının azalmış olmasıydı. Bu mahallelerde yapılan araştırmalar, geçen süre içinde bu mahallelerde de-

ğer artışının olduğunu ve mahallelilerin de bu artışın farkında olduğunu gösteriyordu. Bu mahallelerde umut ve tedirginliğin, “imar hakkı” beklentisi ile “yerinden edilme” korkusunun aynı anda yaşanması ilgi çekici bir gelişmeydi. Gecekondu karşıtlığı, kentsel dönüşüm ve acele kamulaştırma korkusu, tapulu ya da tapusuz tüm hak sahiplerinde kuşku bir beklenti yaratmıştı. Sessizce süren bu beklentinin sonunda kimlerin “zenginleşecek” kimlerin “yerinden edilecek” olacağını bilemiyoruz. Bu mahallelerde yaşayanlar, imar hakkını kontrol edenlerin bazı grupları himaye ettiğini bazı grupları ise yerinden ettiğini somut olarak yaşamışlardı. Bir bakıma yeni kentsel siyaset kentsel ranttan pay alma konusunda eski mahallelerde tapu sahibi olanlarla, hisseli tapu ya da el senedi sahibi olanlar arasındaki farkı ortadan kaldırmıştı. Eski orta sınıf mahalleleri sessiz ve gergin bir beklenti içindeyken, yeni kent yoksulları ise dağıtılan sosyal yardımlarla yaşamlarını sürdürmekteydiler.

2020’de Pendik’te karşılaştığımız bu sessiz gerilim ve suskunluğun nedenleri üzerinde düşünmek gerekir. Yaptığımız görüşme ve gazete taramalarında yerleşik bazı siyasal partilerin, teknokratların ve akademisyenlerin eleştirilerine rastlansa da, kamusal alanda 1997 yılında gözlemlediğimiz gibi protestolara ve açık muhalefete pek rastlanmıyordu. İlçedeki haberleri veren yerel gazetelerin ve internet sitelerinin eskisinden farklı olarak mevcut yönetimin halkla ilişkiler organları gibi tanıtım yapmaları da durumu açıklamaktan uzaktı. 1997 yılında özellikle farklı etnik ve dinsel grupların kendilerini açıkça ifade eden eleştirilerine, protesto gösterilerine pek rastlamadık. Bu sessizliğin nedeni mevcut otoriter ortamın yarattığı baskıdan olabileceği gibi otoriter yönetimlere alışık toplumun yönetimin istediği gibi sessizce kayırmacı ilişkilere girmesinden kaynaklanıyor olabilir. Başta da ifade ettiğimiz gibi bu yönetim taleplerin, tıp-

kı sığınmacı Boşnaklar gibi “uysalca” yapılmasından yanaydı. Diğer taraftan, AB ile ilişkilerin iyi olduğu dönemlerde etnik ve dinsel kimlikler konusundaki gerilimleri azaltacak bazı yasal değişikliklerin ve uygulamaların yapılmış olmasının da bu sessizlikte etkisi olmuş olabilir. Mevcut araştırma ve tezlerin maalesef eleştirel olmayan ve yönetimin tabularına pek dokunmayan ve bize bu konuda ipucu vermeyen konular olması bu konuyu karanlıkta bırakmaktadır. Bu yönetimin uyguladığı yeni popülizmin değişen kayırmacılık yönteminin hangi etnik/dinsel grupları zenginleştirdiği, hangilerini dışladığı ve hatta kimleri yerinden ettiği konusunda yeni araştırmaların yapılması bize bu konuda daha açık bilgi verebilir.

İstanbul Dünya'nın, Pendik İstanbul'un Neresinde?¹

Başta da belirttiğimiz üzere yirmi yıl önceki araştırmada da, bu yeni araştırmada da kentsel gerilimi anlamak için yerel ve yerel üstü Leeds kavramsallaştırmalarından yararlandık. Ancak 2020 araştırmasında “yerel üstü” aktörlere küresel aktörleri de dahil ettik. Bunda son yirmi yıllık zaman dilimi içinde küreselleşmenin nitelik değiştirmesinin, etkisinin artmasının ve bu etkinin sadece makro planda değil gündelik yaşamda bile hissetmemizin etkileri oldu.

Bu bölümde daha çok kurucu sosyologların yaklaşımlarını sürdüren sosyal değişme sosyologları ile toplum/mekân ilişkisini araştıran insan coğrafyacılarının çalışmalarından yararlandık. Sosyal değişme ile ilgili sosyal bilimciler günceli tarihsel boyutuyla ele alırken insan coğrafyacıları, toplumsal değişimin mekânsal boyutunu da açıklamaya çalışırlar.

İnsan coğrafyacılarının kent çalışmalarında sadece o yerleşme değil aynı zamanda o kentin diğer yerleşmelerle ve

1 Bu bölümde, 2018'de Kadıköy Akademi'deki bir eğitim programında Kadıköy için geliştirilmiş olan model Pendik'e uyarlanmıştır (Erder, 2018).

hinterlandlarıyla ilişkileri ele alınır. İnsan coğrafyacılarının çalışmalarından tarih boyunca farklı küreselleşme türlerinin olduğunu ve her tarihsel dönemde de farklı büyük kent türlerinin ortaya çıktığını öğreniyoruz. Tablo 3'te bu çalışmalardan yararlanarak tarih boyunca gözlemlenmiş olan farklı küreselleşme dönemleri ve söz konusu dönemlerde İstanbul'un nasıl bir büyük kent olduğu şematik olarak gösterilmektedir. Bu tabloda farklı dönemlerdeki küresel dönüşümler, o dönemdeki yerel koşullar ve bu dönüşümlerin kentsel yaşama etkileri birlikte ele alınmaktadır. Bu bağlamda yerel siyasetin nitelikleri, toplumsal yapı, demografik yapı ve yasal/yönetimsel yapının etkileşimi dikkate alınmıştır.

Bu tablodan da izleneceği üzere 19. yüzyıldan bu yana küreselleşme akımları ve dünya kentleri ile ilgili yapılmış çalışmalar, bu kentlerin tarihsel döneme ve coğrafi konuma göre farklı nitelik taşıdığını ve farklı etkiler yaptığını göstermektedir. Kentlerin geçmişine baktığımızda da küresel eğilimlerin yerel dinamiklerle etkileşiminin her dönemde ve her yerde farklı sonuçlar doğurduğunu görüyoruz. Dünyayı etkilemiş olan kentlerin bir dönem önem kazanıp, daha sonra önemini yitirmesi de bu değişen koşullara bağlanmaktadır. Bu konudaki araştırmalara dayanarak Taylor, küreselleşmeyi “emperyal küreselleşme”, “ABD küreselleşmesi” ve “şirket (*corporate*) küreselleşmesi” olarak üç dönemde ele almaktadır² (Taylor, 2018). Emperyal küreselleşme döneminde Londra gibi büyük kentler sömürgeleştirdikleri ülkelerden gelen madenleri ve diğer kaynakları kendinde toplayarak dünya kenti olurken, sömürge haline getirilmiş olan ülkelerdeki büyük kentler etrafını sömüren transit merkezle-

2 Taylor, küreselleşmeyi izlemeye çalışan Hall, Sassen ve Friedman gibi önemli akademisyenlerin de katkıda bulunduğu bir araştırma ağının; “Küreselleşme ve Dünya Kentleri” ağının (Globalization and World Cities. GAWC) yöneticiliğini yapmaktadır. (bk. www.lboro.ac.uk)

TABLO 3
Dünya Kenti İstanbul'un Yaşadığı Dönüşümler

Dönem	Küreselleşmenin Niteliği	Küresel Etkiler	Dünya Kenti	Yasal - Kurumsal Düzen	Yerel Gelişmeler	Yerel Siyaset
1930	Emperyal Küreselleşme	- Ülus-Devletleşme - Milliyetçi Akımlar - Savaşlar	Tek Hakim Kent	1930: 1580 Sayılı Yasa - Güçlü Merkez - Gücsüz Belediyeler	- Dışa Kapalı Köylü Toplumu - İstanbul - Terkedilmiş - Ankara Başkent	Otoriter Merkezizetçi
1960	ABD Küreselleşmesi	- Doğu/Batı Bloku 1.Dünya 3.Dünya - Komünist Blok - Merkez - Çevre	Metropolitan Kent	- Merkezden Yönetim - Artan Belediye Sayısı - İstanbul Belediyesi + 30 Çevre Belediyesi	- Kır-Kent Göçü - Nüfus Patlaması - Genç Nüfus - Sanayileşme	Otoriter Popülist (Köylücü)
1980		- Kuzey- Güney - Neoliberalleşme		1984 : 3030 Sayılı Yasa - Büyükşehir Belediye Modeli - Yerelleşme Eğilimleri	- Gecekondulaşma - Enformel - Ekonominin Büyümesi	Otoriter Popülist (Gecekonducu)
2000	Şirket (Corporate) Küreselleşmesi	- Komünist Blok Çözülmesi - AB - Küresel Akımların Hızlanması - Sermaye /Kara Para - İmge, Fikir - Fiber/Altyapı - Düzensiz göç	Küresel Kent (Enformel)	2012: 6360 Sayılı Yasa - Yeniden Merkezleşme 2017 Referandumu - Cumhur Başkanlığı - Hükümet Sistemi	- Post Kentleşme - Kentsel-Rant - İnşaata dayalı - Büyüme	Otoriter Popülist (Kentsel Rant Dağıtıcı)

ri haline dönüşmüşlerdir. “Tek hâkim kent” kavramı “emperyal küreselleşme” diye tanımlanan ve kapitalistleşmenin ilk dönemlerindeki sömürgeci ülkelerin ilişkide bulunduğu coğrafyalarda gözlemlenen büyük kentleri tanımlar. Parazit kent diye de anılan bu kentler sömürgeci ülkelere hammadde, kıymetli maden ve tarımsal ürünler gönderen, çevresindeki yerleşmeleri sömüren ve bunları emperyal merkeze aktaran kentlerdir. Bu bağlamda, yarı sömürge haline gelmiş Osmanlı’nın İstanbul ve İzmir kentleri de tek hâkim kent özellikleri göstermektedir.

Metropolitan kent ise ulus devletlerin oluşumundan sonra özellikle sanayileşmenin ve kapitalistleşmenin hızlanmasıyla ortaya çıkmış olan ulusal ölçekte etkili olan büyük kentlerdir. Metropolitan kentlerin önemli bir özelliği çevresindeki yerleşmeleri de beslemesi ve canlandırmasıdır. Sanayileşme sonrasında belirginleşen metropolitan kentlerin hinterlandları ulusal ya da bölgeseldir. Buna karşılık küresel kent kavramı ise etkileme ve etkilenme alanı ulus ötesi ne taşan kentleri tanımlar. Küresel kentler ABD küreselleşmesi döneminde daha çok Kuzey ülkelerinde gözlemlenirken “şirket küreselleşmesi” döneminde küresel kentler Güney ülkelerinde de gözlemlenmeye başlanmıştır.

Kısaca her büyük kentin benzer olmadığını, yere ve zamana göre değişen özellikleri olduğunu belirtmekte yarar vardır. Burada vurgulamak istediğimiz önemli bir nokta büyük kentlerin sadece insan sayısı açısından kalabalık olma hali olmadığıdır. Büyük kent olma özellikle küresel kent olma hali, aynı zamanda etkilenme ve etkileme alanının geniş ve etkileme biçiminin yoğun olmasıdır. Burada, bir fikir vermek için nüfusu kalabalık Kahire ile nüfusu az olan Stockholm’ün günümüzdeki etki alanı ve etki biçimini karşılaştırmak anlamlı olabilir.

Dünya kenti İstanbul ve Pendik

Bu genel girişten sonra, yine Tablo 3'teki özetlenen bilgileri de dikkate alarak, İstanbul'un ve Pendik'in farklı dönemlerdeki konumları hakkında kısa bilgi vereceğiz. Kıray, "emperyal" küreselleşmenin hüküm sürdüğü, 19. yüzyılın İstanbul'unu, tıpkı diğer sömürgeleştirilmiş ülkelerdeki büyük kentler gibi, hinterlandındaki kaynakları sömürge ülkelerine aktaran "tek hâkim kent" olarak tanımlıyordu. İstanbul 19. yüzyılda, madenlerin ve tarım ürünlerinin sevkiyatı için tren yolları, garlar, liman, antrepo gibi tesislerle, para akımları için ise, banka, sigorta gibi yeni finans kurumlarıyla Batı'ya bağlanmıştı. Bu dönemde, eskiden beri kozmopolit nüfusa sahip olan İstanbul'a iş yapmaya gelen yeni yabancılar akın etmeye başladılar ve kente yeni yaşam tarzlarını getirdiler. Sonuçta biri geleneksel merkez olan tarihî yarımada, diğeri ise modern hayatın mekânı olan Beyoğlu'nda iki farklı merkez ve yaşam kültürü oluştu (Kıray, 1998).

Aynı dönemde, çevresinde köyler olan Pendik, ağırlıklı olarak Rumların, Türklerin ve Ermenilerin birlikte yaşadığı kozmopolit ama izole bir balıkçı kasabasıydı. O dönemde İstanbul'u Bağdat'a bağlamak için tasarlanmış olan tren hattı 1873 yılında Pendik'e ulaştı ve bu varsıl balıkçı kasabasını kentin merkeziyle birleştirdi. Haydarpaşa-Pendik banliyö hattının açılması bu yerleşmeyi, kentin gözde bir mesire yeri ve banliyösü haline dönüştürdü. Pendik'in şehircilik açısından önemi, Osmanlı "Meclis-i Ayan" üyesi olan Azaryan Efendi'nin öncülüğünde 1890 yılında hazırlanmış kent planıyla Anadolu'nun ilk planlı kasabası unvanına sahip olmasıdır. Pendik'teki yangın sonrası yapılan bu plan uygulandıktan sonra Pendik, "modern ve planlı" bir kasaba haline dönüştü. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında buranın kozmopolit yapısının terkihi değişti, ancak geleneksel orta sınıf mekâ-

nı olma özelliği devam etti. Bunun nedeni mübadele sırasında buradan ayrılan Rumların yerine, buraya “eğitimli” ve kentsoylu Yanyalıların yerleştirilmesi idi. Cumhuriyet’in ilanı ile etkisi azalan “emperyal küreselleşme” sırasında tasarlanmış olan tren hattı Pendik’i Bağdat’a bağlayamadı ama bir süre sonra, yeni başkent Ankara’ya bağladı ve Pendik’e yerleştirilen “eğitimli” mübadilleri yeni Cumhuriyet’in “kurucu” görevlerine taşıdı (Erder, 1997).

Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, İstanbul’un Ankara karşısında gücünü yitirdiğini ve dış dünya ile ilişkisinin keşildiğini biliyoruz. Ankara, yatırım önceliğini İstanbul’dan çok, savaş nedeniyle yıkılan Anadolu’ya verdi ve İstanbul uzun bir süre gözden düştü. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı bitiş ile Türkiye’nin ABD’nin etki alanına girmesinden sonra da devam etti. “ABD küreselleşmesi” olarak adlandırılan bu yeni dönemde esen “anti-komünist” rüzgârlar, İstanbul’un Sovyet coğrafyasıyla ilişkisinin tamamen kesilmesine ve İstanbul’un iyice içe kapanmasına neden oldu. Diğer taraftan ABD ile ilişkiler otomotiv endüstrisini teşvik eden karayollarına dayanan yeni ulaşım politikasını başlattı. Süreci içinde İstanbul, Anadolu’daki diğer kentlere karayollarıyla bağlandı. 1950’de Ankara-İstanbul karayolu, 1955’te İstanbul-Edirne karayolu, (önce E5, sonra D100) inşa edildi (Özdemir, 2006). İstanbul’un dışa kapalılığı, ancak 1960’tan sonra Batı Avrupa ile ilişkilerin normalleşmesiyle sona erdi. Önce Sirkeci’deki eski gar, “Orient Express” yoluyla, maceracı Batılı turistleri İstanbul’a getirmeye, Türkiyeli işçileri de Avrupa’ya çalışmaya göndermeye başladı. Aynı yıllarda eski Haydarpasa garı ve E5 karayolu Anadolu’dan gelen göçmenlerin giriş kapısı haline dönüştü. Bir süre sonra özellikle E5 karayolu, İstanbul’u hem Anadolu’ya hem de Trakya tarikiyle Batı Avrupa’ya bağlayan çok önemli bir ulaşım hattı haline geldi.

Köylülüğün çözülmesini ve kentlere etkisini analiz eden Kıray, 1960 sonrasında İstanbul'un "ikili yapıya" sahip bir "az gelişmiş ülke metropoliten kenti" haline dönüştüğünü belirtmişti (Kıray, 1998). Kıray, böylece, İstanbul'un etki alanının sadece kendi fiziksel hinterlandıyla sınırlı olmadığını ve diğer özellikleri nedeniyle "metropoliten kent" niteliği taşıdığını ifade etmişti. Diğer taraftan, Kıray, İstanbul'un ikili merkeze ve ikili yapıya sahip olması nedeniyle Batı'da gözlemlenen metropoliten kentlerden de farklı olduğuna dikkati çekmişti. Kıray, "ikili yapı" olmayı, o günlerdeki terminolojiyle Türkiye'nin "az gelişmiş ülke" olmasına bağlamıştı. İkili yapı kavramı, esas olarak toplumun, "formel" ve "enformel" diye adlandırılan, farklı kuralları olan, farklı işleyen iki yapının etkileşimiyle bütünlük kazandığını ifade etmektedir. İkili yapı olma hali, gelenekselin değiştiği, yeninin ise "modern" tanımına uymadığı anlamına gelmekteydi. Kıray, bu analiziyle sonuçta Türkiye'nin piyasa ekonomisine ya da kapitalist sisteme geçiş açısından, Batı'daki modellerden farklı nitelikler taşıdığına da işaret etmişti.

Planlı ekonominin uygulandığı 1960'larda Ankara'daki yöneticiler İstanbul'u "kalkınma" için sanayileşmenin merkezi olarak seçtiler. Bu karar İstanbul'da yeni bir dönemin başlaması anlamına geldi ve şehri hızla değiştirdi. Bu planın uygulanması aşamasında Pendik'i etkileyen karar, sanayinin yer seçimi için, geçmiş savaşların biriktirdiği korkuların etkili olması ve yeni yatırımların Trakya'da değil, Anadolu yakasında yoğunlaştırılmasına karar verilmesiydi. Sonuçta hem tren yolu hem de 1950'de yapılmış olan E5 karayolu boyunca çeşitli ölçekte fabrikalar ve atölyeler açılmaya başladı. Bu sanayileşme hamlesinin kentte yarattığı ekonomik canlılık İstanbul'u iç göçün çekim merkezi yaptı. Kentteki konut kıtlığı ve göçenlerin yoksulluğu, yeni gelenlerin evle-

rini de işlerini de kendilerinin üretmesine neden oldu. Sonuçta, bildiğimiz enformel konut üretimi (gecekondulaşma) ve enformel iş piyasası kente yerleşti. Kıray, bu dönemdeki kentsel değişimi, ulaşılabilen yerlere doğru yayılan “yağ lekesi büyümesi” ya da “saçaklanma” diye tanımlar. 1960 sonrasında gerçekleşen bu saçaklanma, kenti çevreleyen köyleri de etkiledi ve “ikili yapılı az gelişmiş metropol kentin” oluşumu tamamlandı.

Pendik de 1960-2000 yılları arasında, Kıray’ın tanımladığı anlamda “saçaklanmayı” yaşadı. Pendik’e büyük ve orta ölçekli sanayi kuruluşları “formel” kurallara uygun olarak, küçük işyerleri ve buralarda çalışan işçilerin evleri ise “enformel” kurallara göre Pendik’teki yol boylarına ve köylere yerleşti. Pendik bu dönemde Kıray’ın tanımladığı anlamda “ikili yapıyı” yaşıyordu ve bu ilçe formel/enformel yapının birlikte kimi zaman uyumlu kimi zaman gerilimli ilişkilerini gözlemlemek için çok uygun bir mekândı. Bu bağlamda Pendik’i özgün kılan ne Kadıköy gibi öteden beri kent hukukuna uygun olarak yaşamış olan ne de Ümraniye gibi bir köy yerleşmesinden kentsel alana dönüşen bir yerleşme olmasıydı. İstanbul’un en eski kentsel yerleşmelerinden biri olan Pendik’in merkezi 19. yüzyılın sonunda dönemin modern yerleşmelerinden biri olarak planlanmıştı. Bir bakıma Pendik çevresindeki “modern” kent merkezi ve kırsal alanlarıyla bir banliyöden, yine Kıray’ın tanımlanmasıyla “az gelişmiş metropoliten kentin” ikili yapısıyla bütünleşmiş bir kent parçası haline dönüştü. Sonuçta ABD küreselleşmesi döneminde İstanbul’un kapitalist dünya ile bütünleşen bir toplumun metropol merkezi haline dönüştüğünü söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde İstanbul siyasi olarak Ankara’ya bağımlı ve ulusal ölçekte hinterlandı olan bir metropoldü. Pendik de bu ulusal metropoliten kentin büyüyen bir parçası haline geldi.

Şirket küreselleşmesi, İstanbul ve Pendik

Üçüncü ve sonuncu dönem olarak, burada 2000 sonrasında yaşanan “şirket” (*corporate*) küreselleşmesini ele alacağız. Bu yeni dönemdeki küreselleşme rüzgârının geçmiştekilerden en önemli farkı, bu dönemdeki gelişmelerin gelişmiş Batı’nın ve hatta ABD’nin hegemonik gücünü bile sarsan etkiye sahip olmasıydı. Bu bölümde Türkiye’de de çok önemli etkiler yapan bu yeni nesil küreselleşme rüzgârlarının genel niteliklerini, İstanbul ve Pendik’e etkilerini kısaca aktaracağız.

Küreselleşmeyle ilgili akademik literatür, yeni ulaşım ve iletişim teknolojisinin ucuzlamasıyla hızlanan küreselleşmenin sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve siyasal alanda da çok yönlü etki yaptığına dikkati çekmektedir. “Şirket küreselleşmesinin” bir taraftan uluslararası hukuksal kuralları ve kurumları değiştiren “formel” etkileri, diğer taraftan, düzensiz göçü ve mal hareketlerini hızlandıran “enformel” etkileri oldu. Ama en önemlisi bu dönemde kara para, uyuşturucu ve insan ticareti gibi “illegal” küresel akımların artmasıydı “Şirket ticareti” dönemi ile ilgili mevcut akademik literatürün önemli bir kesimi uluslararası kurallara uygun gerçekleşen “formel” küreselleşme akımıyla ilgilidir.

“Şirket küreselleşmesi” döneminde ilk dikkati çeken gelişme çokuluslu şirketlerin ulus devletlerle yarışması, hatta onlara yeni küresel kurallara uymaları yönünde baskı yapması oldu. Küresel şirketlerin farklı ülkelerdeki üretim ve satış faaliyetlerinin, kazançlarının, menkul ve gayrimenkul malvarlıklarının güvence altında olması onlar için hayati öneme sahipti. Şirket küreselleşmesinin “formel” işleyişi, uluslararası hukuka uygun bir yerel hukuk düzenini de gerektirmekteydi. Bu nedenle, küresel şirketler, özel hukuk konusunda yeni uluslararası kuralların oluşması ve yaygınlaştırılması için de çaba gösterdiler.

Formel küreselleşmenin önemli aktörleri olan, finans, sigorta ve emlak (FIRE - *finance, insurance and real estate*) gibi alanlarda çalışan şirketler, genellikle bu kuralların var olduğu kentlere konuşlanıyorlardı. Küresel firmaların yerel kurumlara güvenmeleri için formel hukuk kurallarının da değişmesi gerekmektedir. Bu firmaların oralara yerleşmeleri ve faaliyet yapabilmeleri için hukuk güvenliği, etkin fiber altyapı ve küresel işlemlerde çalışabilecek eğitimli yeni orta sınıflara sahip olmaları gerekiyordu. Küreselleşmeyi analiz eden Easterling, fiber altyapı, ulusal hukuk dışına çıkarak uluslararası kuralları kabul etme, ulus devletten özerklik, ulusal vergilerden muafiyeti “yeni mekânsal düzen” olarak tanımlıyordu. Bu anlamda, Easterling’e göre ulus devletin kuralları dışında işleyen “serbest bölgeler” küresel altyapının önemli mekânlarıydı. Bu yeni altyapı mekânları, özellikle küresel firmalarla eklemlenmek isteyen Güney ülkeleri için özel önem taşımaktaydı. Easterling’e göre bu mekânlar günümüzde küreselleşmeyi yönlendiren en önemli devlet dışı güç aygıtları olarak belirginleşmekteydi (Easterling, 2017).

Türkiye’nin ve İstanbul’un küreselleşmeyle eklemlenmesi doğrultusunda açıkça ifade edilmiş ve şeffaf bir biçimde yürütülmüş bir siyaset hiçbir zaman olmadı. 2000 sonrasında önce yerel daha ulusal iktidara ulaşmış olan yeni siyasal kadroların “ümmeççi”, “girişimci” ve “enformel yaşamın kurallarına hâkim” olmaları onların yeni nesil küreselleşmeye eklemlenmelerini sağladı. Türkiye ve İstanbul’un küreselleşme ile artan çeşitli ulus ötesi akımlarla fiilen eklemlenmiş oldukları bugünlerde iyice anlaşıldı.

Türkiye’nin ve İstanbul’un küreselleşmeyle ilişkisini “Küreselleşme ve Dünya Şehirleri (GaWC) Araştırma Ağı”nın çalışmalarından da açıkça izleyebiliyoruz. Küreselleşme ile ilgili akademisyenlerin oluşturduğu bu araştırma merkezi formel küresel şirketler aracılığıyla gerçekleşen mal, para,

insan ve hizmet akımlarını ölçen ve analiz eden çok önemli bilgi üretim merkezidir. Bu merkezin yaptığı ölçümler bize İstanbul'un halihazırda önemli bir küresel kent olduğunu ve küresel kentler içindeki konumunu 2000'den 2020'ye kadar geçen dönemde "beta+"dan "alpha-"ya³ yükselttiğini göstermektedir (GaWC, 2020). Yine aynı araştırma merkezinin ölçümlerine göre, İstanbul, New York, Londra, Singapur, Hong Kong, Dubai, Şangay, Moskova gibi diğer önemli küresel kentlerle yoğun etkileşim halindedir (GaWC, 2018). Bu noktada, küresel kent kavramının bürokratik/yönetimsel bir tanım olmadığını, bir küresel kentin konumunun sürekli değişebileceğini vurgulamamız gerekir. Dünyadaki küresel kentler arasındaki rekabetin etkili olduğunu ve yerel/küresel koşullardaki değişimin küresel kentin konumunu değiştirebileceğini de araştırmalar göstermektedir. Nitekim, GaWC araştırma raporlarından İstanbul'un küresel konumunun zaman içinde değiştiğini açıkça gözlemleyebiliyoruz. Bu ölçümler, bize, yıllar içinde, İstanbul'un hukuksal, fiziksel ve işgücü potansiyeli açısından "formel" küresel işlere uygun altyapıya sahip hale geldiğini göstermektedir. Bu anlamda, 2020 Pendik Araştırması'nda Pendik'in son yirmi yılda Easterling'in sözünü ettiği anlamda "devlet dışı gücün" (Easterling, 2017) mekânı haline dönüşüp dönüşmediğini sorgulayacağız.

İstanbul'daki bu değişimden kentte yaşayanların, kenti yöneten bürokratik ve siyasal kadroların farkında olup olmadığını bilmiyoruz. Ne yazık ki bu durumu açıklayan sosyal bilim literatürüne de sahip değiliz. Diğer taraftan Türkiye'de sendikalaşmayı, örgütlenmeyi önleyen çok sayıda hukuksal düzenlemenin yapıldığını ve iç hukuktaki adaletsizliğin tartışıldığını biliyoruz. İç hukukta süreç içinde gerçek-

3 GaWC küresel kentleri küresel şirketlerin faaliyet yoğunluğuna göre "alpha", "beta", "gamma", "yüksek yeterlikli", "yeterlikli" olarak sınıflandırmaktadır.

leşen değişimin yarattığı sorunlar özellikle demokrasi ve insan hakları konusunda gündeme gelmektedir. İş dünyasının sessizliğinden, hukuk alanında yapılan bu değişikliklerden onların fazlaca şikâyetçi olmadıklarını anlıyoruz. Türkiye’de, ekonomi alanında özellikle uluslararası firmaların gereksinme duyduğu finans, sigorta ve gayrimenkul (FIRE) gibi alanlarda “özel” kuralların oluşturulduğu da bilinmektedir. Ancak bunların toplumsal yaşama etkileri henüz bütün boyutlarıyla araştırılmış değil. Bütün bu yasal düzenlemelerin uluslararası kurallara uygun olarak gerçekleşen “formel” küreselleşmeyi ilgilendirdiğini aklımızda tutmamız gerekir.

Türkiye’de iş dünyasını ilgilendiren formel düzenlemelerin, şeffaf olmadan ve açıkça tartışılmadan, parça parça ve ihtiyaç oldukça uzun bir süre içinde gerçekleştiğini biliyoruz. Bu da konuyu kamuoyunun ve akademik dünyanın fark etmesini geciktirmiştir. Bu konuda yapılmış olan az sayıda çalışma kısmen de olsa bu yeni durum hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Uluslararası tahkim, faizsiz bankacılık, gayrimenkule dayalı İslâmcı tahvil olan “sukuk” gibi yeni finans enstrümanlarının devreye sokulduğu bu alanda en çok tartışma konusu olan konulardır. Aynı şekilde, gayrimenkul yatırım ortaklıkları yoluyla yabancı sermayeli büyük inşaat faaliyetlerinin önünün açıldığını da biliyoruz. Aynı şekilde, yabancıların mülk edinmesi, iş kurması, özelleştirmelerden yararlanmaları, yerleşmeleri ve hatta vatandaşlık almaları gibi konulardaki yeni düzenlemeler de anlamlı gelişmelerdir. Ancak bu yeni olanaklardan kimlerin yararlandığı konusunda elimizde yeterli araştırma mevcut değildir. Bu gibi konuların araştırılması çoğu zaman devlet sırrı ya da ticari sır gibi gerekçelerle engellenmektedir.

Burada bu tür düzenlemeler hakkında bilgi veren nadir bir örnek olması açısından kısaca Genç ve Eryılmaz’ın, yabancıların gayrimenkul edinmesiyle ilgili çalışmasından söz

edeceğiz (Genç ve Eryılmaz, 2020). Genç ve Eryılmaz, bu araştırmalarında yabancıların emlak edinmesinin önünü açan bu hukuksal düzenlemelerin uzun bir süreç içinde nasıl gerçekleştiğini ayrıntılarıyla aktarmaktadırlar. Araştırmacılar, bu düzenlemelerin esas olarak inşaat ve turizm sektörünün önünü açmak için yapıldığını vurgulamaktadırlar. Ancak, 2020 Araştırması'nın bulguları bu düzenlemelerin sadece inşaat ve turizm sektörlerine değil, aynı zamanda küresel ekonomiyle eklemlenmek isteyen firmalara da önemli katkı sağladığını belirtmemiz gerekir.

2000'li yıllardan bu yana çok sayıda torba yasayla yapılmış hukuksal düzenlemeleri izleyebilmek oldukça zor. Bu kararların, geleneksel bürokrasi tarafından alışıldık usullerle alınmaması bu durumu daha da zorlaştırmaktadır. Bütün bunlar her değişikliğin farklı bir dar çevre tarafından, eşgüdüm olmadan ve şeffaflıktan uzak olarak hazırlandığını göstermektedir. Yerleşik bürokrasiyi, teknokrasiyi, muhalefeti tamamen dışlayarak hazırlanan bu yasal değişikliklerin çıkardığı sorunlar da devlet sırrı ya da ticari sır gibi gerekçelerle engellenmektedir.

Yeni kurumsal düzenin şeffaf olmayışı araştırmacıların da bu kritik kararları değerlendirmelerine engel olmaktadır. Akademik çevreler bu bilgi eksikliğini, şeffaflığın ve hukuk düzeninin olduğu, “Kuzey” ülkelerinde yapılmış olan araştırmalardan dolaylı olarak kapatmaya çalışmaktadırlar. Bu bağlamda, 1990'larda, Sassen'in araştırmaları akademisyenlerin “küresel kent” olgusunu algılamalarına katkıda bulundu (Sassen, 1991). Bu bağlamda, önce sermayenin ve bilginin artan hareketliliği, kültürel alanda ve yaşam biçiminde gözle görünür biçimde yaygınlaşan “post-modern” gelişmeler dikkati çekti. “McDonalds'laşma”, “yuppiller ve yaşamları”, “kapalı siteler” (*gated communities*) gibi konular Türkiye'deki araştırmacıların da gündemine geldi. Aynı şekilde

küreselleşmenin yarattığı ekonomik kutuplaşma, yeni yoksulluk, yeni orta sınıflar, çevre ve doğa sorunları, bölgesel güç savaşları, otoriter popülist siyaset, kitlesel düzensiz göçler, çevre sorunları, medyanın değişen etkileri gibi olgular yaygınlaştıkça bu konuya ilgi arttı. Küreselleşmenin yapısal anlamı da sorgulanmaya başladı.

Burada özellikle “yeni orta sınıflar” konusuna kısaca dikkati çekmek istiyoruz. İletişim ve ulaşım olanaklarındaki hızlanma ve ucuzlamanın dünyada aynı dili konuşan, benzer tüketim kalıplarına, değerlere ve ilkelere sahip, yeni orta sınıfların doğuşuna yardımcı olduğunu gözlemliyoruz. Araştırmalar bu yeni orta sınıfların da tıpkı eskileri gibi homojen olmadıklarını gösterdi. Bu orta sınıfların bir kesimi küresel para, mal ve insan akışının uluslararası kurallara uygun olarak yapılmasını sağlayan kolaylaştırıcılar, küreselleşmenin yapı taşları olan yüksek gelirli yuppilerdir. Yeni orta sınıfın bir başka kesimi ise bilgisayar başında küreselleşmenin rutin işlerini yapan görece olarak daha düşük gelirli işlerde güvencesiz çalışan “pembe yakalı plaza emekçileridir” Her iki grubun da küreselleşmenin ürünü ve formel küreselleşmenin taşıyıcıları olduklarını, ancak yaşam standardı ve küresel değerler açısından birbirlerinden farklı olduklarını söyleyebiliriz. Küresel üst orta sınıflar ekonomik anlamda liberal değerlere sahipken, yereldeki küresel işlerde çalışan orta sınıflar ise insan hakları, çevre hakları gibi konularla ilgili siyasal anlamda liberaldirler.

Siyasal anlamda liberal olan yeni orta sınıfların formel küreselleşmenin önemli taşıyıcıları olduklarını aklımızda tutmamız gerekir. Bu gruplar, çevre, insan hakları, kadın hakları, çocuk hakları, hayvan hakları gibi evrensel değerlerin öneminden haberdardır ve bu düşüncelerin yaygınlaşmasında etkilidirler. İlgi çekici bir şekilde kendileri küresel ürün olan bu yeni orta sınıflar aynı zamanda “anti-küreselleşme-

ci” akımları da desteklemektedir. Dünyada son dönemlerde, sosyal medya aracılığı ile iletişim kuran, özgürlükçü, akılcı, yeni ve yaratıcı siyaset yapanlar görülmedik biçimde artmıştır. Bu eğitilmiş ve duyarlı grupların, Türkiye’de de küreselleşmenin yarattığı sorunların kamuoyuna aktarılmasında çok etkili olduklarını görüyoruz. Türkiye’de bu eğilimleri, meslek odaları, çevre, kadın, çocuk, göçmen hakları gibi hak odaklı derneklerde gözlemlemek mümkündür. Bu gruplar küreselleşmenin doğal, kültürel, siyasal ve insani alanda yaptığı yıkımları gözlemleyerek kamuoyunda farkındalık oluşturmaktadırlar (Bartu Candan ve Özbay, 2014).

Enformel küreselleşme, İstanbul ve Pendik

Küreselleşme ile ilgili çalışmalar, küreselleşmenin yerel koşullara göre farklı etki yaptığından söz etmektedir. Bu bağlamda küreselleşme Kuzey ülkelerinde farklı, Güney ülkelerinde ise çok farklı etkiler yapmaktadır. Şirket küreselleşmesi hukuk devletinin yerleşik olduğu Kuzey ülkelerinde bankacılık, finans ve diğer bilişime dayalı hizmet sektörünü güçlendirmiş, ancak, sanayi işçilerinin işsiz kalmasına neden olmuştur. Güney ülkelerinde ise buraya kayan taşeron sanayi üretimi nedeniyle, büyük bir kesimi güvencesiz de olsa, alt gelir gruplarına yeni iş imkânları açılmıştır. Formal küreselleşmenin ihtiyaç duyduğu, finans, sigortacılık gayrimenkul (FIRE) kurumları ise eğitilmiş orta sınıf mensuplarına yeni iş olanakları açmıştır. Küreselleşmenin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan bu eğilimler Kuzey ve Güney ülkelerindeki iş piyasasında görülmedik ölçüde bir kutuplaşmaya neden olmuştur

Robertson bu olguları gözlemleyerek küreselleşmenin etkilerini tekdüze bir gelişme olarak ele alan yaklaşımları eleştirmiş ve “yerelin” kendi dinamiklerinin önemini gündeme

getirmiştir (Robertson, 1992). Robertson'un "yerel üstü" dinamiklerin "yerel" dinamiklerle eklemlenmesini ifade eden "küyerel" (*glocal*) kavramı akademik dünyanın çok ilgisini çekmiştir. Bu kavramın etkisiyle küreselleşmenin etkilerinin her toplumda farklı olabileceği algısı yerleşti. Örneğin farklı refah rejimlerine sahip olan ülkelerde farklı "yeni yoksulluk" olgusunun tezahür ettiği fark edildi. Kuzey ülkelerindeki "yeni yoksulların" sanayi üretiminin azalması nedeniyle artan işsizler ve evsizler olduğu, Güney ülkelerindeki yeni yoksulların ise düzensiz işlerde çalışan işçiler (*prekarya*), topraklarından edilen köylüler, geleneksel dayanışma ağlarından dışlananlar olduğu gibi olgular fark edildi. Bu arada sayıları gün geçtikçe artan düzensiz göçmenlerin küresel olarak en kırılgan grup oldukları da açık. Bu yeni eğilimlerin önemli bir sonucu geleneksel ve modern bütün sosyal güvenlik rejimlerinin sarsılması ve küresel önlemlerin alınması gereğinin her zamankinden fazla gündeme gelmesidir.

Türkiye'ye dönecek olursak, 1990'lı yıllarda küreselleşmenin etkileri konusunda Çağlar Keyder'in, karar vericileri ve sivil toplum hareketini uyarmak isteyen yazılarının önemine değinmek istiyoruz. Batı'daki akademik tartışmaları yakından izleyen Keyder'in çarpıcı yazıları o dönemde toplumdaki değişmeyi anlamaya çalışan bütün çevrelerin ilgisini çekerken anti-küreselleşmecilerin tepkisini çekmişti. Keyder, 1992 yılında yayımlanan "İstanbul'u Nasıl Satmalı?" başlıklı provokatif yazısında, yeni dünyaya hâkim olan sermaye mantığının olumlu ve olumsuz etkilerinden kaçınmanın neredeyse imkânsız olduğunu anlatmaya çalışmıştı. O dönemde Türkiye'deki siyasal tartışmaları "bir yandan popülizme, diğer yandan nostaljiye saplanmış durumda" olmaları nedeniyle eleştiren Keyder, özellikle İstanbul'la ilgili alınacak kararların ve yapılacak yatırımların, sadece İstanbul'un değil, Türkiye'nin geleceği için ne kadar önemli ol-

duğuna işaret etmişti (Keyder, 1992). Aynı dönemde yürütmekte olduğumuz Ümraniye araştırması sırasında da gecekondularda yaygın olan enformel ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu gözlemlemiştik. Bu araştırma bize Ankara yönetiminin “formel” küreselleşme için gerekli adımları atmaya yanaşmayacakları, buna karşılık “enformel” ilişkilerdeki “esnekliğin”, yeni küresel eğilimlere uyum göstermeye çok daha elverişli olduğu izlenimi vermişti (Erder (Köksal), 1993).

Keyder *İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında* adlı derleminde yazdığı yazılarda, İstanbul’daki finans ve inşaat sektöründeki gelişmelere dikkati çekmiş ve İstanbul’un küresel kent olduğunu, ancak gerekli düzenlemeler yapılmazsa İstanbul’un “formel” değil, “enformel” küreselleşmenin etki alanına girebileceği uyarısında bulunmuştu (Keyder, 2000a). Burada Keyder’in sözünü ettiği enformel küreselleşme kavramı sadece “meşru” kabul edilen “bavul ticareti” ya da “mekik göçü” gibi mal ve insan hareketlerini ifade etmemekteydi. Keyder’in uyarısındaki enformellik aynı zamanda evrensel olarak “meşru” kabul edilmeyen kara para girişi/çıkışı, kara paranın aklanması, silah, uyuşturucu ve insan ticareti, insan kaçakçılığı gibi her türlü para, mal ve insan akımını kapsamaktaydı. Keyder, İstanbul’da mega projeler, çılgın projeler, büyük ölçekli inşaat gibi yatırım furyasında küreselleşmenin de etkili olduğundan söz etmektedir (Keyder, 2000 b).

Türkiye bir taraftan formel küreselleşme ile ilgili düzenlemeleri yaparken enformel küreselleşmeyi engelleyecek adımlar atmadı. Türkiye son yirmi yılda sadece formel, para, mal ve insan akımlarına değil aynı zamanda, meşru ve gayrimeşru enformel mal, para ve insan hareketlerine kapılarını açtı. Türkiye’ye yönelen enformel ticaret, kara para, düzensiz göç, insan kaçakçılığı ve insan ticareti son yirmi yılda

hızla artmaya başladı. Şirket küreselleşmesi ile ilgili akımlar uluslararası örgütlerin denetimi altında olduğu için ölçülebilmekte ve izlenebilmektedir. Dolayısıyla formel küreselleşmeyi izlemek, bu konuda araştırma yapmak ve bu konularda öneriler mümkündür. Diğer taraftan, “enformel” meşru ve gayrimeşru para ve mal hareketlerinin ölçülmesi maa- lesef mümkün değildir. Bu akımlarla ilgili ancak dolaylı tah- min yöntemleriyle ölçüm yapılabilir. Bu noktada özellikle “kötülüğün küreselleşmesi” diye tanımlanabilecek evrensel hakları ve kuralları tanımayan yeraltı faaliyetlerini yaygın- laştıran küreselleşme akımına özel bir yer vermek gerekir.

Enformel küreselleşmenin en yaygın olduğu ülkeler kuş- kusuz enformel ilişkilerin ve ekonominin yaygın olduğu Güney ülkeleridir. Ancak son dönemde kara para, uyuş- turucu ve düzensiz göç gibi akımların Kuzey ülkelerine de beklenmedik bir biçimde yönelmesi ve denetim altına alı- namaması bu ülkelerde de endişeye neden olmaya başladı. Özellikle düzensiz göç ve uyuşturucu ticaretindeki artış- lar gayrimeşru küresel akımları konusunu da Batı’daki aka- demik dünyanın gündemine soktu. Küresel örgütlü suçlar- la ilgilenen kriminoloji uzmanları ve uluslararası para ha- reketini tahmin ve yönetmekle görevli uluslararası örgütler bu enformel akımların araştırılması, gözlenmesi ve dolaylı yöntemlerle tahmin edilmesi için araştırmalar yapmaya baş- ladı. Son dönemlerde, bu konular uluslararası kurumların, küresel araştırmacı ağlarının gündemindedir. Bu araştıрма- lar aynı zamanda bu akımların önlenmesi için ne türlü kü- resel önlemlerin alınacağına da ışık tutacaktır. Son dönem- lerde medyada da sıklıkla yer alan kriminoloji uzmanları ta- rafından geliştirilmiş olan şeffaflık, yolsuzluk, yolsuzluk al- gısı ve örgütlü suçlar gibi konulardaki endeksler bu çalış- maların bir sonucudur. Bu endeksler izlendiğinde Türki- ye’nin enformel meşru ve gayrimeşru para, mal ve insan ha-

reketleri içindeki yerinin de oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

Şirket küreselleşmesi döneminde, hukuk anlayışı, toplumsal ilişkiler, üretim biçimleri ve değerler sistemi anlamında iki farklı dünya olan Kuzey ve Güney'in yoğun bir biçimde içiçe girdiğini ve birbirini etkilediğini gözlemliyoruz. Bu formel/enformel etkileşiminin nasıl sonuç vereceğini, her iki bölgenin toplumsal dinamiklerinin hangi yönde gelişeceğini henüz bilmiyoruz. Bu yeni dönemin tam anlamıyla yorumlanması ve geleceğin öngörülebilmesi ancak bu etkileşimin araştırılması ve özellikle illegal küreselleşmenin önlenmesi için önerilerin geliştirilmesi gerektiği gün geçtikçe daha fazla fark edilmektedir.

Son dönemlerde ana akım sosyal bilim çevrelerinin ilgisi küreselleşmenin etkilerini anlamak üzere daha kapsamlı araştırmalara doğru yoğunlaşmaktadır. Küresel kent araştırmaları artık sadece New York, Londra gibi merkezlerde değil, göreceli olarak küreselleşme skalasında daha alt sıralarda konumlanan, San Francisco, Berlin, Miami gibi kentlerde de yayılmıştır. Aynı şekilde, Güney ülkelerindeki İstanbul, Moskova, Pekin, Dubai, Bombay, Singapur gibi küresel kentlere de ilgi artmıştır.

Burada sonuçları İstanbul için de anlamlı olduğu düşüncesiyle Portes ve Armany'nin, Miami araştırmasına kısaca değinmek istiyoruz. Miami (beta+) küresel kent sıralamasında, dünyadaki ve ABD'deki birçok kentten geride olsa da Kuzey-Güney ilişkisinin önemli bir kavşak noktası olarak dikkati çekmektedir. Bu araştırmada Portes ve Armany, Miami'yi "Global Edge" ya da "Küresel Kenar" olarak tanımlamakta ve kentin kendine özgü özelliklerini ve kentteki ortamı aktarmaktadırlar. Miami'nin Küba'daki devrimden kaçan anti-komünist Kübalıların ve Güney Amerikalı zenginlerin yerleştiği bir kent olduğu bilinmektedir. Bu kentte La-

tin kültürü ile buraya yerleşen Amerikalı bankerlerin karışımıyla kendine özgü bir ortam oluşmuştur. Portes ve Armany'e göre Miami hem "küresel firmaların" mallarının ve fonlarının Güney Amerika'ya aktarıldığı hem de Güney Amerika'nın çalkantılı politik ortamından kaçan siyasi mültecilerin, darbelerle devrilen eski yöneticilerin kaçtıkları ve yolsuzluklarla edinilen servetin kaçırıldığı bir kenttir. Güney Amerika'dan gelen kara para buradaki bankalara ve lüks gayrimenkullere akarak Amerikan yasalarına göre Miami'de aklanmaktadır. Miami bir "çamaşırhane" olduğu gibi burada oluşmuş olan kültürel ortam sayesinde Güney Amerika'nın yolsuzluk ya da başka yollarla oluşan yeni zenginlerine, lüks tüketim ve yaşam biçimi özlemlerini giderme olanağı da sağlamaktadır (Portes ve Armany, 2018). Küresel enformel ekonominin etkisinde olan İstanbul'a da son yıllarda sadece Batı'ya göç edecekleri zamanı bekleyen düzensiz göçmenler değil, tıpkı Miami'de gözlemlendiği gibi buradaki lüks tüketim merkezlerine ya da yaşam biçimindeki görece özgürlükler nedeniyle İran, Körfez ülkeleri gibi ülkelere akan yeni zengin turistler de geliyor.

Saskia Sassen, Güney ülkelerindeki küreselleşmenin ve küresel kentlerdeki gelişmelerin önemini gündeme getiren sosyal bilimcilerden biri olarak dikkati çekmektedir. Sassen, İstanbul, Moskova, Pekin gibi kentlere giderek yöneticilerle, akademik çevrelerle toplantılar, konuşmalar yaparak, düşüncelerini yazarak, tahminlerde bulunarak bu küresel kentlerin gündeme getirilmesinde etkili olmuştur (Pawlotsky, 2020 ve Moscow Bienalle, 2019). Sassen, 2008 yılında London School of Economics'in "Urban Age" programı çerçevesinde İstanbul'da yapılan bir toplantıda İstanbul'u "Kesişimler Şehri" (*Istanbul City of Intersections*) olarak tanımlanmıştı. Sassen bu programda yaptığı konuşmada, İstanbul'un, sermaye, siyasal hareketlilik, insan gücü gibi bir-

çok gösterge açısından küresel kentler arasında “değişmez kavşak” olarak öneminin olduğuna ve hatta öneminin arttığına işaret etmişti (Sassen, 2008). Sassen’in, Moskova, Pekin gibi diğer yükselen küresel kentleri de “kesişim ya da geçiş” kenti olarak tanımladığı bilinmektedir. Sassen, 2019 yılında Avrupa’daki yeşil hareketinin düzenlediği bir başka toplantıda bu kentleri farklı eğilimlerin karşılaştığı mekânlar anlamında “sınır” kavramıyla tanımlayarak buraları “farklı dünyalardan aktörlerin karşılaştığı ve sorumlulukları hakkında kesin kuralları olmayan mekânlar” olarak tanımlamıştı. Sassen bu kentlere dikkati çekerken aynı zamanda küreselleşmenin sorunlarına da değinerek, bu kentlerdeki “çevre” ve “sosyal eşitlik” ile ilgili sorunlara işaret etmiştir (Sassen, 2019). Sassen, yeni bulgularla sürekli olarak yenilediği kitabında da “...Bugünün küresel döneminde dünyayı bölen Doğu-Batı eksenin yerini Kuzey-Güney eksenine almaya başlamıştır. Bu kayış İstanbul’un stratejik konumunu yükseltmektedir...” ifadesi ile İstanbul’un önemine ve özgünlüğüne dikkati çekmektedir (Sassen, 2019: 193).

İkinci Bölüm’ün düşündürdükleri

Pendik 2020 Araştırması’nın bu bölümünde mevcut küreselleşme literatürü çerçevesinde son yirmi yılda İstanbul’u ve dolayısıyla Pendik’i etkilediğini varsaydığımız “şirket küreselleşmesi” ve “enformel küreselleşme” ile ilgili akademik tartışmaları aktarmaya çalıştık. Son yirmi yıllık süreç içinde bütün toplumları etkileyen, formel, enformel ve daha da önemlisi evrensel değerleri reddeden “kötülüğün küreselleşmesi” diye adlandırdığımız yeraltı faaliyetlerinin yaygınlaştığını biliyoruz. Mevcut hukuksal ve kurumsal düzenin bu yeni etkileşiminin sonuçlarını düzenleme kapasitesine sahip olmadıkları özellikle “kötülüğün küreselleşmesinin” hızla

yayılmasından da anlaşılmaktadır. Yeni düzenlemeler ve yeni politika önerileri için yeni ve yaratıcı araştırmalara gereksinme olduğu açıktır.

Son dönemlerde, dünyada araştırmaların artmasına karşın, önemli kesiminin yeni soru sormaktan ve özgünlükten uzak oluşu da dikkati çekmektedir. Bu araştırmaları bazı araştırmacılar “bilgi silolaşması” olarak tanımlamaktadır (Sayın, Hoyler ve Harrison, 2020). Özgünlükten uzak bu araştırmaların yerini yeni ve yaratıcı araştırmaların alması zorunludur. Bu bağlamda özellikle Türkiye gibi formel/enformel/yeraltı küreselleşme akımlarının gerilimini yaşamakta olan ülkelerde yapılacak araştırmalar yeni ve özgün bilgi üretme kapasitesine sahip olduğu için önemlidir.

Türkiye’de esas olarak siyasi karar alıcıların bilimsel bilgiye dayalı siyaset yapma ve karar alma geleneğinin olmadığını biliyoruz. Bu nedenle de bu kadar önemli bir konuda yönetimlerin yeni araştırma, yeni yaklaşım, eleştiri ve önerilere açık olmadıkları da aşikâr. Küreselleşme konusu kısıtlı bir muhalif çevrede eski döneme ait sloganlarla, anti-emperyalist ve Batı düşmanlığı söylemlerle gündeme gelmektedir. Bu nedenle küreselleşmenin içinde yaşasak da küreselleşmenin yeni biçiminin yapısal nedenleri ve soğukkanlı yorumları yapılamamaktadır. İşin ilginç tarafı, sürekli olarak Batı’daki akademik gelişmeleri izleyen ve oradan ilham alan Türkiye’deki akademik dünyanın da bu konuda Güney ülkelerindeki yeni gelişmeleri makro açıdan yorumlayan tartışmalara fazla ilgisi yoktur.

Oysaki küreselleşmenin makro etkilerini inceleyen sosyal bilim çevreleri İstanbul gibi küresel kentlerin küreselleşme içindeki konumunu ve geleceğini tartışmaya önem vermektedirler. Örneğin, Sassen İstanbul’u, “kesişim kentli” diyerek önemli ve özgün bir kent olarak tanımlamaktadır (Sassen, 2008). Bazı araştırmacılar da İstanbul ve benzeri kentle-

ri “arada” ya da “geçiş” (*interstitial*) kentler olarak tanımlanmakta ve bu kentlerle ilgili yapılacak yeni araştırmaların kuramsal yaklaşımlara katkıda bulunabileceğine işaret etmektedir (Sayın, Hoyler ve Harrison, 2020). Bu tartışmalar bize İstanbul gibi diğer Güney ülke kentlerinde yapılacak araştırmaların yeni yaklaşımlar ve yeni politikalar geliştirilebilmesi için özel önem taşıdığını göstermektedir.

Türkiye’nin ve İstanbul’un küreselleşmeyle eklemlenmesinin özgünlüğünde Batı Avrupa’nın kıyısında bir ülke olması önemli bir rol oynamaktadır. Ancak hangi küreselleşmeyle eklemleneceğine yereldeki yönetimin kararları da aynı derecede önemlidir. Günümüzdeki iktidarın ulusalcı olmaktan çok ümmetçi olması, küreselleşmeyle eklemlenmeyi hızlandırmıştır. Ancak yönetimdeki kadroların kural ve kurumdan çok enformel ilişkilere yatkın olması enformel küreselleşmenin etkisinin artmasına neden olmuş olabilir. Sonuçta Türkiye sadece formel küreselleşme ölçümlerinde değil aynı zamanda enformel küreselleşme göstergelerinde de yükselen bir konuma gelmiştir. Ancak burada en büyük sorun “kötülüğün küreselleşmesi” diye de tanımlayabileceğimiz küreselleşmenin “yeraltı” biçimiyle de eklemlenme ihtimalidir. Nitekim son dönemlerde açıklanan bazı küresel göstergeler Türkiye’nin örgütlü suçlar, yolsuzluk, kara para giriş çıkışları ve kara para aklama faaliyetleri açısından da ön sıralarda yer aldığını göstermektedir. Son on iki yıllık dönemde yedi kez ilan edilen “varlık barışı” bu açıdan önemlidir (Doğan, 2020). Aynı şekilde, Türkiye’nin yurt dışına “en fazla servet kaçırılan ülke” oluşu da bu çerçevede önemli bir göstergedir (Toprak, 2020).

Bu bağlamda, Türkiye ile ilgili araştırmalarda küresel gelişmelerin etkisinin dikkate alınması yararlı olabilir. Bu ele alış Türkiye’deki yerel koşulların önemsizliği anlamına gelmez, aksine küresel koşulların hangisine hangi yerel neden-

lerle eklemenebileceğimiz konusunda daha anlamlı öneriler ancak bu bilgiyle geliştirilebilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin İstanbul'un ve Pendik gibi yerel yaşam alanlarının küreselleşmenin eğilimlerinden "insan haklarına saygılı" hukuka saygılı olanına mı yoksa "kötülüğü sıradanlaştıran" yeraltı eğilimlerine mi eklemeneceği kararı verilebilir. Bu nedenle 2020 Pendik Yeniden Araştırması'nın önemli sorularından biri son yirmi yılda Pendik'teki değişime katkı veren küresel aktörlerin kimler olduğunun izini sürmek oldu. Bu araştırma bunun cevabını vermemiş olsa bile yeni araştırmaları teşvik edebilir.

İstanbul'un Parlayan Yıldızı Pendik

1997 Pendik Araştırması sırasında AKP yönetimi ilçe ve büyükşehir belediyesinde iktidara yeni yerleşiyordu, bürokrasiye henüz hâkim değildi. O yıllarda ilçe belediyesindeki yöneticiler karar almada ve uygulamada bürokratik ve hukuksal engeller ve yerleşik ön yargılar nedeniyle zorluk çekiyorlardı. İslâmıcı kadrolar özellikle hızla gerçekleştirmek istedikleri inşaat ve imarla ilgili projelerinin engellenmesinden rahatsızlardı. Sonunda 2002 ulusal seçimlerindeki başarıları bu engelleri aşmaları için ihtiyaç duydukları yolu onlara açtı. Bu yeni dönemde AKP yerel siyasette edindikleri bürokrasiyle iş yapma deneyimini merkeze taşıdılar, zamanla hukuksal düzeni de, bürokrasiyi de anlayışları doğrultusunda dönüştürdüler. AKP yöneticileri yerel ve ulusal düzlemdeki bu “başarılı” süreci “çıraklık, kalfalık ve ustalık” diye tanımlamışlardır. Bu süreçte AKP yönetimi önce yoksullardan daha sonra kentli orta sınıflardan, en sonunda küresel ve yerel iş dünyasından destek aldılar.

Çıraklık döneminde yerel yöneticiler özellikle gecekonduların ve orada yaşayan birinci nesil kent soyluların ta-

leplerini, onların istekleri doğrultusunda ve alışık oldukları yöntemlerle, kayırmacılıkla çözdüler. Üstelik bürokratik engelleri eski düzenin kalıntıları olarak yorumladılar ve sorunların çözümünde teknokrasinin etkisini azaltarak hızlı iş yapma deneyiminin keyfini çıkardılar. Gecekonduya yaşamış olmanın sorunlarını yakından bilen yeni yerel yönetim kadrolarının ilk işleri gecekonduların acil altyapı sorunlarını, planlama ve diğer bürokratik işlemlere vakit ayırmadan çözmek oldu. Bu dönemde, “bürokratik ve teknokratik kuralardan uzaklaşma” demokratikleşme vaadi olarak sunuldu ve kabul gördü.

Gecekondu bölgelerinin güncel sorunlarının planlama gibi teknokratik araçlara başvurmadan çözümü ve imar kurallarının hızla değiştirilmesi İslâmcı yönetimin ulusal seçimlerde de kitlesel destek almalarına neden oldu. Bu başarı, düşlenen kentsel yaşamın gerçekleştirilmesinin önündeki engelleri kaldırma olanağını bu kadrolara verdi ve böylece büyük hedeflere doğru ilerlemeye başladılar. O dönemin Pendik Belediye Başkanı Erol Kaya’nın ifadesiyle: “...Ne zaman iktidar değişti, ilçe, Büyükşehir ve merkezi idarede aynı siyasi görüş iktidar oldu yani ‘üçü bir yerde’ oldu; engeller hızla aşıldı” (Arkitera, 2008).

AKP yönetimi çıraklık döneminde kentin merkezindeki yerel bürokrasiyle tanıştı, kalfalık döneminde Ankara’daki bürokrasinin işleyişine hâkim oldu, ustalık döneminde ise küresel aktörlerle çok yakın ilişki kurdu. Türkiye’de küresel ilişkilere girmeyi isteyen çok farklı eğilime sahip kesimlerin olduğunu biliyoruz. Bu bağlamda, başta ekonomik liberalleşmeyi isteyen iş çevreleri olmak üzere, AB’ye üye olmayı demokrasi için düşleyen aydınlar, dış Türklere açılmak isteyen milliyetçiler, eski Osmanlı topraklarına ulaşmak isteyen neo-Osmanlıcılar, İslâm dünyasıyla ilişkiyi arttırmak isteyen ümmetçiler, Rusya ve Çin’le siyasal ilişkileri arttırmak iste-

yen Avrasyacılar gibi birçok farklı politik grubu sayabiliriz. Diğer taraftan siyasal partilerde dışa açılmak isteyen gruplar olduğu gibi, anti-emperyalist, ulusalcı, anti-Batıcı gruplar da vardı. Ancak, AKP yönetimleri ve seçmenlerinin çoğunluğu dışa açılmayı çeşitli nedenlerle her zaman destekledi.

AKP, AB'ye üyelik sürecini, İslâmcı yönetime karşı çıkan radikal laikler ve ulusalcılara karşı önemli bir kalkan olarak benimsedi. Bu dönemde, yerel demokrasiyi güçlendirecek kent konseylerinin kurulması, yerel yönetimlerin stratejik plan yapması, bölgesel kalkınma ajanslarının kurulması gibi bazı önemli kararlar alındı ve böylece demokratikleşme arayışında olan grupların desteğini de sağladı. “Üçü bir yerde yönetimin” AB reformları arasından seçerek uyguladığı ilkelerden biri de karar alma sürecine “paydaşları” dahil eden “yönetişim” (*governance*) ilkesinin benimsenmesi oldu.

Pendik, Kartal'ın yerini alıyor

Türkiye'deki merkeziyetçi geleneğin İstanbul'a karşı Ankara'nın gücünü arttırdığını biliyoruz. Merkezin gücü, İstanbul'un ekonomik, toplumsal ve kültürel gücüne bakmadan her zaman baskı altında tutmaya çalışmıştır. Ancak İstanbul'un, sahip olduğu ekonomik, toplumsal ve kültürel gücüyle Ankara'da alınan kararlarının yön değiştirmesini başardığını da biliyoruz.

1960 sonrasında planlı ekonomiye geçiş süreci Ankara'daki bürokrasinin var olan gücüne teknokrasi eklendi. 1960'lı yıllarda kır/kent göçü, büyükşehir ve kalkınma konuları Ankara'nın ve yeni kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın gündemindeydi. Uzun dönemdir ihmal edilmiş olan İstanbul'un planlanması da hep gündemdeydi, ancak teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Ankara'dan alınan kararlarının demokratik alınmayışı ve yerelin taleplerinin dikkate alınma-

masının başarısızlıkta payı vardı. Maalesef demokratik planlamanın, nasıl yapılacağı konusunda ortak bir görüş ve uzlaşma aranmıyordu. Teknokratların önerdiği planlama fikrini de otoriter popülist siyaset benimsemedi ve planlamayı demokratikleştirmektense süreç içinde tasfiye etmeyi tercih etti.

İstanbul'da büyükşehir belediyesi kurulmadan önce, 1984 öncesinde, biri il merkezinde, 25'i çevrede olmak üzere farklı zamanlarda kurulmuş birbirinden bağımsız 26 belediye vardı. Bu belediyelerle ilgili önemli kararlar Ankara'daki farklı kurumlar tarafından alınıyordu. 1960 sonrasında İstanbul'un kırsalında sayısı hızla artan belediyelere yatırımlar yapan kamu kurumları ve yatırımları arasında eşgüdüm yoktu. Bu parçacı bürokratik yapılanma kentin sorunlarını gün geçtikçe arttırdı. Sorunların çözümü için 1973 yılında İstanbul'da, İmar ve İskan Bakanlığı'na bağlı, Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu açıldı. Bu büro Dünya Bankası'ndan alınan yardımla Kentsel Gelişme Projesi'ni (Urban Development Project) hazırlamakla görevlendirildi. Bu büroda, şehir ve ulaşım plancılarının yanı sıra, iktisatçı, demograf, hukukçu gibi farklı disiplinlerden yerli ve yabancı uzmanlar görev aldı. Bu planlama ekibi, fiziki makro plan hazırlamanın yanı sıra, yeni hukuksal ve kurumsal düzenleme önerileri geliştirmekle de görevlendirilmişti.¹

1980 darbesi sonrasında, bu ekibin geliştirdiği büyükşehir yönetim modeli, İSKİ gibi kurumlar hayata geçirildi. 1984'te büyükşehir belediyesi kuruldu ve yerel yönetimle-

1 Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu'nda o dönemde kentle ilgili çok sayıda araştırma yapıldı. 1980 sonrası yasalaşan "büyükşehir" modeli ve ona bağlı birçok kurum bu büroda yapılmış olan çalışmalar sonucunda oluşturuldu. Sırasıyla, Mithat Yenen, Ömer Uluç, Turgut Cansever ve Hande Suher gibi isimlerin bu projenin yöneticiliğini yaptığı bu büroda oluşturulan önemli bilgi birikiminin akıbetini maalesef bilmiyoruz. Bu satırların yazarı da bu bürodaki demografi grubunda İstanbul'un nüfus projeksiyonlarını yapmakla görevliydi.

re imar planı yapma yetkisi verildi. Bu karar o tarihlerde sevinçle karşılanmış ve “demokratikleşme” olarak algılanmıştı. Yerel yönetimlere aktarılan imar planı yapma yetkisi yerel siyasete ilgi duyan kesimleri çeşitlendirdi ve özellikle inşaat sektörüyle ilgili iş çevrelerinin ve müteahhitlerin yerel siyasete ilgisini arttırdı (Erder ve İncioğlu, 2008). Belediyelere verilen plan yapma yetkisi sevinçle karşılanmış olsa da siyasetin makro plan yapma fikrini benimsediğini söyleyemeyiz. Nitekim, İstanbul Belediyesi bünyesinde kurulan yeni planlama bürosu, evrensel planlama ilkelerine dayanarak makro plan hazırlamış ancak bu planlar yerel siyasetçiler tarafından benimsenmediğinden kabul edilmemiş ve sürekli olarak değiştirilmiştir. Ancak 1994 yılında tasdik edilmiş olan bu plan da kısmen uygulanabilmiştir. Sonuçta plan yapma yetkisi, “mevzii imar planı yapma yetkisi” olarak benimsenmiş ve popülist siyasetin kentsel rant oluşturma ve kayırmacı yöntemlerle dağıtmakta kullandığı önemli bir aracı olarak siyasete dahil olmuştur.

1994’te kabul edilen Nazım Planı’nın önemli kararlarından biri İstanbul’un Marmara sahili boyunca gelişmesini teşvik ederek kentin kuzeyindeki ormanların, tarım alanlarının, göllerin ve su havzalarının korunmasıydı. Bu karar AKP yönetime gelene kadar kısmen uygulanmış ve bu sayede Pendik’in kuzeyindeki kırsal alanlar ve özellikle Ömerli su havzası yapılaşmaya kapalı kalmıştır. 1994 Nazım Planı’nın bir başka önemli kararı İstanbul’un merkezi iş alanının yükünü azaltmak için Bakırköy ve Kartal’da iki alt merkez oluşturulmasıydı.

Kartal’ın “alt” merkez olmasıyla ilgili plan kararı, metropoliten kentin bazı merkez faaliyetlerinin buraya kaydırılması, sanayiden arındırılması konut, ticaret, hizmet ve turizm faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir yerleşme haline dönüşmesi anlamına geliyordu. Başlangıçta bu kararın uygulan-

ması yavaş ilerledi. Ancak, 1999 depremi sonrasında kabul edilen yeni yasalar, özellikle “kentsel dönüşüm” düzenlemeleri ve nihayet 2002 yılında AKP’nin Ankara’da yönetime gelmesi ve İstanbul’daki yerel yönetim kadrolarının Ankara’ya taşınmasından sonra uygulamalar hızlandı.

Kartal’ın alt merkez olma kararıyla ilgili olarak, 2005 yılında İstanbul büyükşehir Belediyesi ve Kartal Belediyesi ortak bir şehircilik atölyesi kurdu. Bu ekip “Kartal Kentsel Dönüşüm Projesi” hazırlıklarını başlattı. Yeni yönetimin dışa açılma fikrine yatkın oluşu konunun uluslararası boyuta taşınmasına vesile oldu ve projenin “entelektüel öncüsü” olarak İngiliz Mimar John Thompson seçildi. Kartal ve çevresi uluslararası yarışmaya açıldı ve artık bir belediye şirketine dönüşmüş olan İstanbul Metropoliten Planlama (IMP) bürosu bu yarışmayı düzenledi. Sonuçta, 2006 yılında, davet edilen üç ünlü mimardan biri olan Zaha Hadid’in hazırladığı “Kartal Master Planı” yarışmayı kazandı.

Zaha Hadid’in planı tamamen yapılaşmış ve karmaşık mülkiyet haklarının olduğu bir kentsel alan için tasarlanmıştı. Proje hazırlanırken, ne orada yaşayan hak sahiplerine ne de yerel uzmanlara danışılmıştı. Büyük tepki gören Zaha Hadid planı güçlü “üçü bir yerde” desteğe rağmen uygulanamadı ve muhalefetin açtığı davalar sonucunda dört kez iptal edildi. 2013 yılında Kartal ilçe belediye başkanlığı seçimlerini CHP’li adayın kazanmasından sonra bu plan büyük değişikliklere uğradı ve ancak 2015 yılında tasdik edilebildi. Tasdik edilen planın Zaha Hadid’in özgün projesine ne derece uygun olduğunu bilmiyoruz, ama sürecin sonunda Kartal’da yeni imar hakları dağıtıldı, bu durum arsa fiyatlarını arttırdı ve böylece eski işçi mahallelerinin olduğu ilçe artık üst orta sınıf konut alanı oldu. 2016 yılında Zaha Hadid’in ölümünden sonra bu konu tamamen gündemden düştü (*Megaİstanbul*, 2015 ve *Kartal24*, 2015)

Kartal'ı alt merkez yapma niyeti döndü dolaştı sonunda Pendik'e kısmet oldu. Pendik 2000 sonrasında hızla değişti. E5 ve TEM'e bağlanan yollar, sahildeki dolgu, tren yolu, Ro Ro limanı, iskeleler ve özellikle havalimanı gibi mal ve insan akımını arttıran gelişmeler Pendik'i bir alt merkez haline dönüştürdü. Pendik'in öne geçmesinin önemli nedenlerinden biri Harita 1'den izleneceği üzere, kuzeydeki kırsal ve orman alanlarına doğru geniş bir hinterlanda sahip olmasıydı. Kartal'ın Aydos tepesi ve Sultanbeyli nedeniyle kuzeye doğru büyümesi mümkün değildi. Pendik'in hinterlandının geniş olması burayı AKP yönetimi için kentsel rantın dağıtılması ve inşaata dayalı büyüme politikasında avantajlı hale getirdi. Sonuçta emlak/inşaat sektörü geliştiricilerinin ilgileri Kartal'dan Pendik'e yöneldi. Bütün bunlara Pendik'te "vizyon" sahibi bir AKP'li belediye başkanının seçilmesi ve Ankara'da karar mevkiine AKP'nin yerleşmesi ile "üçü bir yerde" iktidar olmanın avantajları eklendi. Pendik yeni alt merkez oldu. Zamanın ve yerin ruhuna uygun yeni nesil otoriter popülist siyaset, sonunda, Pendik'i "İstanbul'un parlayan yıldızı" yaptı.

Teknoparkın ve havalimanının sivilleştirilmesi

Pendik'i "dışa açılan bir kapı" haline getiren önemli bir başka gelişme ise Ankara'da hazırlanan "teknopark" projesinin ve bu projedeki havalimanının sivilleştirilmesi olmuştur. 1980 sonrasında ANAP'ın iktidara gelmesinden sonra dışa açılma, özelleştirme ve yeni tür teknolojiyle sanayileşme politikaları gibi değişiklikler gündeme gelmişti. Bu dönemde, savunma sanayiini de kapsayan özel sektör ve kamu işbirliğini öngören çok sayıda İleri Teknoloji Endüstri Projeleri (ITEP) geliştirildi. Yeni teknolojileri kullanmayı öngören bu projelerle ilgili daha sonra yapılan araştırmalarda sıkça Turgut Özal ve Erdal İnönü'den söz edildiğini gözlemliyoruz.

Bilindiği üzere, Özal, dışa açılma ve ekonomide liberalleşme özlemleriyle “kamu-özel sektör-sanayi-araştırma geliştirme” işbirliğini amaçlayan yeni politikaları uygulamaya başladı. Erdal İnönü’nün bu projelere katkısı ise kurucusu olduğu TÜBİTAK’ı devreye sokması ve akademik dünya ile sanayiî işbirliğini teşvik etmesi olmuştur. Bu dönemde uluslararası ekonomi çevrelerinin de bu anlayışı desteklediğini 1990’larda geliştirilen çok sayıda İleri Teknoloji Endüstri Projesi’nin Dünya Bankası’ndan destek almış olmasından anlıyoruz. Nitekim OECD’nin 1992’de Oslo Kılavuzu ile gündeme getirdiği “innovasyon” (yenilik ya da yenileşim) fikri de İPED’lere önemli katkı yapmıştı. Bu modelin, uluslararası piyasayla eklemlenme süreci 1995’te AB ile imzalanan Gümrük Birliği anlaşması, Dünya Ticaret Örgütü’ne (WTO) üyelik ve sonrasında geliştirilen serbest bölge ve teknoparklarla hızlandı. Serbest bölgelerin ve teknoparkların devreye girmesinin İTEP projelerine özel sektörün ilgisini çok artırdığını söyleyebiliriz. Bu gelişmeler “şirket küreselleşmesi” diye adlandırılan yeni döneme girişte Easterling’in “devlet dışı” diye tanımladığı, yeni tür üretim mekânlarının hazırlanmasına vesile oldu (Easterling, 2017).

Bilindiği üzere, “teknoparklar” dünyada hızla gelişen yeni teknolojilere ayak uydurmak için “kamu-sanayi” işbirliği ile organize sanayi bölgeleri bünyesinde kurulan özel statülü bölgelerdir. “Teknokentler” ise yine “innovasyon” ve AR-GE amacıyla üniversite bünyelerinde kurulan ve kamudan destek alan özel bölgeleri tanımlamaktadır. Bayülken’in çalışmasından, Türkiye’deki sanayileşme süreci içinde “küçük sanayi siteleri”, “organize sanayi bölgeleri”, “teknopark” ve “teknokentlerin” aldıkları destekteki değişim hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmadan teknokent ve teknoparkların yıldızlarının son yirmi yıldır parladığını, buna karşılık usta-çırak ilişkisinin sürdüğü küçük sanayi site-

lerinin eski desteği artık bulamadıklarını anlıyoruz (Bayülken, 2017).

O dönemlerin gözde atılımlarından biri de hava savunma sanayisinin geliştirilmesi amacıyla Pendik-Kurtköy’de gerçekleştirilmek üzere 1987’de tasarlanan İTEP projesiydi (Özyılmaz, 2017, Güner, 2018, Yücel, 2015, Omay, 2017). GAP’la yarışacağı söylenen bu kapsamlı projenin ilk tasarımı havacılıkta üstün teknoloji geliştirmek için, sanayi desteği ile araştırma-geliştirme çalışmaları yapacak bir enstitü, bu ürünlerin uluslararası piyasaya sunulacağı serbest bölge ve bu aktivitelere erişimi kolaylaştıracak bir havaalanının açılması amaçlanmaktaydı. Bu projenin gerçekleştirilmesi için Kurtköy’de de 1988 yılında kamulaştırmalar yapılmaya başlamıştı. Günün siyasal koşullarına bağlı olarak önceleri teknoparka erişim için tasarlanan havalimanı, bir süre sonra kendi başına bir amaç haline dönüştü. Buna karşılık, İTEP projesindeki hava savunma sanayi enstitüsü ile teknopark ayrı projeler haline getirildi ve bunların yapımı ertelendi.

Bilindiği üzere, 1980’lerdeki “özelleştirme” rüzgârına, 1990’larda “sivilleşme” rüzgârı da eklenmişti. Sivilleşmenin demokratikleşmeye katkı yapacağı düşüncesi o dönemde hem kamuoyunun hem de dış dünyanın desteğini aldı. Bu eğilimler, bir süre sonra Pendik’teki İTEP projesinin önceliklerini de projenin içindeki havalimanının yapılış amacını da değiştirdi. Hatırlanacağı üzere, 1980 darbesinin etkilerinin azaldığı, demokratikleşmenin umut olarak belirdiği 1990’larda Kurtköy havaalanına “Sabiha Gökçen” adının verilmesi, Dersim olaylarını anımsattığı için geniş tepki görmüştü. Adı tartışmalara neden olan bu askeri havaalanı bir süre sonra sivilleşti ve hatta bazı bölümleri özel sektör tarafından Yap-İşlet-Devret (YİD) modeli ile inşa edildi ve işletilmeye başladı. Sivil havacılığın teşvik edildiği bu dönemde birçok askeri ha-

vaalanın sivil ulaşımına açıldığını, kamuya ait sivil havaalanlarının da özel sektör tarafından işletilmeye başladığını biliyoruz. Başlangıçta fazla yolcu çekmeyen İstanbul Sabiha Gökçen Havaalanı buranın (ISG) düşük maliyetli hava yolculuğuna açılması ve Atatürk Havaalanı'ndaki kargo taşımacılığının buraya taşınmasından sonra tahmin edilenden fazla bir yoğunluğa ulaştı (Özyılmaz, 2017 ve Güner, 2018).

ISG'nin Pendik ilçesinin dönüşümünde çok boyutlu etki yaptığı açıktır. Bu bağlamda, bütün çalışmalarda bu havalimanının yapımı ve Pendik'te yarattığı dönüşüm, “olumlu” olarak kabul edilmekte ve nedense hiç eleştirilmemektedir. Örneğin, ISG'nin Pendik'e yaptığı “olumlu” katkıları araştıran Özyılmaz, 2000-2015 yılı arasında ilçe nüfusunun ve bina sayısının ikiye katlandığını, ilçede altı AVM ve on otelin açıldığını, firmaların sayısının 1500'den 10.600'e yükseldiğini ve ilçedeki arsa ve bina değerlerinin görülmedik biçimde arttığını ifade etmektedir (Özyılmaz, 2017). Pendik'teki bütün değişimi havaalanına bağlayarak hiç eleştirmeden “olumlu” olarak kabul eden bu yüksek lisans tezinin yazarının aynı zamanda Pendik Belediyesi'nin personeli olduğuna dikkati çekmek isteriz.

Sonuçta, Sabiha Gökçen Havaalanı'nın (ISG) sivilleşerek ve özelleşerek Atatürk Havaalanı'ndan çok farklı olan yeni bir “küresel” havalimanı modeline, “*airport city*” ya da “havaalanı şehri”ne dönüştüğünü gözlemliyoruz. Bu dönüşüm sürecinde “üçü bir yerde” yönetimin askeri ve sivil bürokrasiyle nasıl ilişki kurduğunu, ne tür engelleri nasıl aştığını bilmiyoruz. Ancak burada bu proje bağlamında yaşanan deneyimlerin, mega projeleri, kırsal alanlar ya da orman alanları gibi kamulaştırmaların daha kolay yapılabilirdiği alanlara kaydırıldığını ve hatta İstanbul Havaalanı, Kanal İstanbul gibi projelerinin doğmasına da neden olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuyu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alacağız.

Diğer yandan, havalimanının açılmasına vesile olan teknopark projesinin de süreç içinde nitelik değiştirdiğini ve tasarlanandan çok farklı yönde geliştiğini gözlemliyoruz. Teknopark, 2009 yılında Teknoloji Geliştirme Bölgesi (TGB) statüsü kazandı ve 1988 yılından sonra kamulaştırılan 13 milyon metrekarelik alandan ancak 2.5 milyon metrekare alana yerleşebildi. Teknoparkın bugüne kadar bazı bölümlerinin tamamlandığını, diğer etaplarının inşaatına devam edildiğini anlıyoruz. Teknoparkın kendi web sitesinden, tamamlanan bölümlerde “..başta savunma sanayii olmak üzere havacılık/uzay, denizcilik, ileri elektronik, enerji, sağlık bilimleri ve endüstriyel yazılım...” konularında faaliyet gösteren 300’den fazla yerli ve yabancı firmada 5000’i aşkın personelin çalıştığını ve “innovasyon” çalışmaları yapan bir kulüğe merkezinin bulunduğunu öğreniyoruz (www.teknoparkistanbul.com.tr). Teknoparkın ortakları arasında Savunma Sanayii Başkanlığı, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul Havaalanı İşletme ve Havacılık Endüstrileri A.Ş. (HEAŞ) ve Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret Şirketi (STM) bulunmaktadır.

Teknoparkın bugünkü yapısının 1990’larda tasarlanan özgün projeye ne kadar benzediğini maalesef bilmiyoruz. Ancak, teknoparkın resmi web sitesinde teknolojik buluşlarla ya da “innovasyonla” ilgili bilginin olmayışına karşılık yapılan ihracat miktarı övünçle yer almaktadır. Web sitesindeki bu bilgiler bize buradaki firmaların buluştan çok ticarete ağırlık verdiğini göstermektedir. Teknoparktaki gelişmelerin, havalimanı ile birlikte Pendik’in küreselleşmeyle eklemlenmiş sanayi ve hizmet ağırlıklı bir alt merkez olma yönündeki değişimine katkı yaptığı açıktır. Ancak nedense, Pendik’le ilgili yerel siyasetçilerin demeçlerinde, medya haberlerinde ve hatta akademik tezlerde, havalimanının savunma sanayisi ile ilişkisi ve teknopark projesi pek günde-

me getirilmemektedir. Buna karşılık, ISG havalimanı ve ona bağlı artan ticaret, inşaat, turizm ve diğer hizmetlerdeki artıştan sıkça övgüyle söz edilmektedir.

Hangi küreselleşmeyle eklemlaşmeli?

Formelle mi? Enformelle mi?

Yeraltıyla mı? Hepsıyla mi?

Dışa açılmayı destekleyen AKP'li yöneticilerin bu kararın “küreselleşme” diye adlandırılan çok boyutlu eklemlenme anlamına geldiğinin farkında olup olmadıklarını bilmiyoruz. Dışa açılmanın sadece ümmetle ilişki kurma ya da ihracat artışı ile döviz girdisi sağlama ile sınırlı kalmayacağı zamanla anlaşıldı. Küreselleşmenin hızlanması çok farklı insan, bilgi, fikir, ideoloji, kültür akışını da hızlandırdı. Ekonomide etkilerinin tek bir ülkenin inhisarından çıkması nedeniyle “şirket küreselleşmesi” diye adlandırılmış olan bu yeni dönemde eklemlenmenin ulus devletlerin ve uluslararası hukukun denetiminde olduğu gibi denetimsiz de olabileceği son dönemlerde daha fazla fark edilmeye başlandı. Küreselleşmenin tek biçimi ve tek etkisi olmadığı zamanla anlaşılmaya başlamıştır. Bu bağlamda küreselleşme dünyadaki formel akımlara da, enformel akımlara da, illegal akımlara da dahil olmak anlamını taşımaktadır. Son dönemlerde en fazla endişe verici bir olgu illegal, hatta “alegal” diye de adlandırılabilir yeraltı dünyasındaki faaliyetlerin de hızla küreselleşmesidir. Türkiye'nin hangi küreselleşmeyle nasıl eklemlendiği konusunda farklı araştırma tasarımlarına gereksinme vardır. Burada biz sadece Pendik'teki formel şirket küreselleşme olgusunun nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

O dönemin belediye başkanı olan Erol Kaya “Pendik Yeşilköy'ün bir kopyası oluyor” (*Patronlar Dünyası*, 2006),

“İstanbul’un Parlayan Yıldızı Pendik” (*Deniz Haber Ajansı*, 2007) ya da “F1 ve Sabiha Gökçen Pendik’i Uçurdu” (*Yeni Şafak*, 2007) gibi başlıklarla yayımlanan demeçlerinde Pendik’teki dış dünyaya açılmaktan memnuniyetini dile getirirken yabancı firmaların gösterdiği ilgiden söz ediyordu. Yeni projeler Pendik’teki arazilerin değerini arttırdığı gibi gecekondulaşmayı önlüyordu. Kaya, ilçede artan inşaat faaliyetlerinden, yeni üst orta sınıf konut alanlarından, ilçede yatırım yapmak isteyen yabancıların arttırmasından sevinç duyduğunu ifade ediyordu. Kaya, özellikle Finlandiya ve Rusya’dan gelen yabancı firmaların burada konut yapmak istemelerinden, bir İngiliz firmasının da ticaret merkezi projesinden övünçle söz ediyordu (*Yeni Şafak*, 2007).

Burada önce, İstanbul’un ve Pendik’in uluslararası tanınırlığına katkı yapan ve kalfalık döneminin ruh halini ve özelemlerini yansıtan Formula 1 projesinden söz edeceğiz. Formula 1 yarışlarının yapıldığı İstanbul Park projesi 2003 yılında tasarlandı, 2005 yılında tamamlanarak ilk yarışa ev sahipliği yaptı. İş dünyasıyla ilgili bir haberden, Formula 1’in sahibi Ecclestone’un Pendik’teki Turkuaz Yatçılık’a özel yatlarını inşa ettirdiğini ve bu vesileyle İstanbul’a gelip gitliğini ve bu arada tanıştığı bazı yetkililerin yarışın İstanbul’a getirilmesi için kendisine teklifte bulunduğunu öğreniyoruz (*The Business Year*, 2011). Erkan Mumcu gibi eski ANAP’lıların AKP’de etkili olduğu bir dönemde gerçekleşen bu proje daha çok bir ANAP projesine benzemekle birlikte, bir süre sonra AKP yönetimi tarafından da benimsendi. Sonuçta, İstanbul Park, Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne ait bir arazinin üzerine, İstanbul Ticaret Odası’nın desteği ile inşa edildi. Bu projenin teknik proje tasarımını Türkiye Otomobil Sporları Federasyonu’nun (TOSFED) aracılığı ile buraya davet edilen uluslararası üne sahip Alman mühendis/rallisi Hermann Tilke’nin yapar. Tilke’nin Malezya, Şangay, Sin-

gapur gibi birçok küresel kentte yarış pisti tasarlamış olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, küresel ölçekte popüler olan Formula 1 yarışları 2005-2011 yılları arasında, İstanbul Park'ta düzenli olarak yapılmış, ancak Formula 1 yönetimiyle çıkan bazı mali anlaşmazlıklar nedeniyle 2020 yılına kadar yarışlara ara verilmişti (www.intercity.com; spoura: 2018).

Kaya'nın Pendik'i "İstanbul'un hatta Ortadoğu'nun kongre ve turizm merkezi" yapmayı hedeflediğini, bunun için marina ve fuar alanı projeleri tasarladığını gazete haberlerinden anlıyoruz. "Pendik'e İki Dev Proje" başlıklı haberde Kaya kıyıdaki dolguya inşa edilecek yat limanının İstanbul'un üçüncü marinası, kuzeye yapılacak fuar alanının ise İstanbul'un üçüncü, Anadolu yakasının ilk fuar alanı olacağını müjdelemektedir (*Patronlar Dünyası*, 2006). Bu bağlamda, Kaya kendisiyle yapılan görüşmelerde bu projeleri gerçekleştirmek için gösterdikleri çabayı ve karşılaştıkları engelleri sürekli olarak dile getirmektedir. Bu demeçlerden birinde Kaya, "üçü bir yerde" yönetime kavuştuktan sonra işlerinin görelî olarak kolaylaştığından marina için kıyı dolgusunda plan değişikliği yaptıklarından memnuniyetini ifade ediyor, ancak fuarın inşa edilmesi için uygun araziye bir türlü temin edemediklerinden yakınıyordu (*Arkitera*, 2008).

Kaya'nın önemseydiği iki projeden biri olan marina projesi de sonunda Yap-İşlet-Devret (YİD) yöntemi ile gerçekleştirilebildi. Büyük bir heyecanla açılan marinanın, sonunda beklenen ilgiyi göremediğini, hatta bir süre sonra müşterî kaybettiğini, dükkânlara kiracı bulamadıklarını ve marinanın sorunlarla dolu olduğunu anlıyoruz (*Patronlar Dünyası*, 2017). İkinci önemli proje olan fuar projesi ise, İTEP için kamulaştırılan, ancak büyük bir kesimi İSG Havalimanı'na ayrılmış olan alanda bir türlü kendine yer bulamadığı için inşa edilememiştir. Yakın dönemde bu "büyük" pro-

je için, çevrecilerin ve muhalefetin bütün itirazlarına karşın, eski sayfiye yeri olan Güzelyalı sahilinin doldurulmaya başlandığı anlaşılmaktadır (Birgün, 2017; Cumhuriyet, 2017).

Pendik'i "Ortadoğu'nun kongre ve turizm merkezi yapmak" isteyen Kaya'nın, diğer belediye başkanlarından farkı, İslâmcı yerel siyaset anlayışına düşünsel olarak da katkı vermesiydi. Yerel yönetimler konusunda eğitim almış ve kitaplar yayımlamış olan Kaya, İstanbul'daki aydınlar, akademik çevreler ve sivil toplum örgütleriyle iletişim kuruyor, toplantılar düzenliyordu. Bu özellikleri Kaya'nın, sadece kendi çevresinde değil, İslâmcı ya da laik olsun daha geniş bir çevrede tanınırlığını arttırmıştı. Nitekim, bir gazete haberinden 2004 yılındaki yerel seçimler öncesinde AKP'nin büyükşehir belediye başkan adaylığı için, Beyoğlu Belediye Başkanı Kadir Topbaş, Tuzla Belediye Başkanı İdris Güllüce'nin yanı sıra Erol Kaya'nın da adının geçtiğini öğreniyoruz. Aynı haberde Kaya, sadece belediyedeki uygulamaları ile değil aynı zamanda yerel yönetimler konusunda yazdığı kitaplarla da tanıtılmaktadır. Kaya'nın o dönemde Sabancı Üniversitesi ile ortaklaşa çalışmalar yaptığını ve "Avrasya Kültür ve Ticaret Alanları (AKTAP)" projesini hazırladığını ve bu projeyle Pendik'i ekonomik, sosyal ve kültürel alanda yeniden örgütlemeyi hedeflediğini öğreniyoruz (Milliyet, 2004).

Kaya, İslâmi dünyada da önemli anlamı olan "kutuplar" ya da AKTAP projesini 2004'te Pendik'te, Sabancı Üniversitesi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (AKP'li) iki milletvekili, MÜSİAD, TÜSİAD, İTO ve İSO temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda Kaya, Pendik'in kalkınmasının öncelikle buradaki küçük işyeri sahiplerinin Sabancı Üniversitesi ile ortaklaşa düzenleyecekleri "işletme, finans, pazarlama, dış ticaret" gibi konularda eğitim ve danışmanlık hizmetleriyle sağlanacağını ifade etmiştir. Ancak, toplantının katılımcılarından ve yapılan ko-

nuşmalardan, Pendikli yerel küçük işyeri sahiplerinin davet edilmediğini ve bu toplantının asıl amacının ise AKTAP projesine destek aramak olduğunu anlıyoruz (Pendik Belediyesi, 2004b).

“Avrasya Kültür ve Ticaret Alanları” (AKTAP) projesini Kaya, “Pendik-Tuzla-Kartal ilçelerini kapsayan ticari, sosyal, kültürel ve turistik tesis ve alanların konsept proje”si olarak tanıtmaktadır. Oldukça geniş bir alanı kapsayan bu projede, uluslararası fuar alanları, Dünya Ticaret Merkezi, oteller, spor ve rekreasyon alanları, marina, Disneyland, Botanik Bahçesi, Planetarium, Avrasya ülkelerinin, farklı medeniyetlerin, dinlerin sembol binalarının maketlerinin yer alacağı Maket Dünya Aksı, özellikli Safranbolu, Bodrum gibi “Türk” evlerinden oluşturulacak mahalleler ve Milli Parklar gibi renkli fikirler yer almaktadır (Pendik Belediyesi, 2004 b). Esas olarak, Pendik’in TEM’e yakın alanlarını ve su havzasını düşük yoğunluklu da olsa yapılaşmaya açmayı gerektiren bu projelerden ne kadarının gerçekleştiğini bilemiyoruz. Ancak, AKTAP projesinden Kaya’nın hedefinin Pendik’le sınırlı olmadığını ve vizyonunun Türk-İslâm dünyasına açılmak olduğunu anlıyoruz.

Dışa açılma amacıyla, Kaya’nın gerçekleştirdiği bir diğer önemli proje, 2003 yılında Türk Dünyası Belediyeler Birliği’ni (TDBB) kurmasıdır. Kaya’nın altı yıl kurucu başkanlık yaptığı TDBB, her ne kadar ismi Türk Dünyası ile sınırlı olsa da bugün Kafkaslar, Balkanlar ve hatta Afrika’daki Türk olmayan Müslümanların yaşadığı bölgelere de yayılan bir teşkilat haline gelmiştir. Bu birliğe halen otuz ülkedeki 1200 belediyenin üye olduğu ve birliğin birçok belediye ile etkileşiminin sürdüğü anlaşılmaktadır (www.tdbb.org.tr). Sonuçta, AKP’li yerel yöneticiler merkezi İstanbul’da olan TDBB’ni kurarak da Türkiye’nin Türk-İslâm dünyasına açılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Pendik Belediyesi'nin AB ile üyelik müzakerelerini desteklediğini ve o dönemde özellikle kamu yönetiminin demokratikleşmesi için önerilen “yönetişim” (*governance*) ilkesiyle ilgili çalışmalar yaptığını anlıyoruz. Pendik Belediyesi AB fonlarından yararlanarak, Sabancı Üniversitesi ile birlikte 2003 yılında “Yerel Kalkınma Platformu”nu kurarak 2006-2010 stratejik planını da bu platformun çalışmalarına dayanarak hazırlamıştır. Bu platforma danışmanlık yapan Göymen ve Özkaynak'la yaptığımız görüşmelerden² ve bu konuda yapılmış olan yayınlardan Başkan Kaya'nın AB'ye üyelik, AB ilkelerini uygulamak ve AB fonlarından yararlanmak için çok istekli olduğunu anlıyoruz. Belediye yönetimi AB fonuyla belediye çalışanları için eğitim programları, Barcelona gibi Avrupa'daki kentlere geziler, yerel demokrasi ve yerel kalkınma konusunda deneyimli yerli ve yabancı uzmanların katıldığı toplantılar düzenledikleri anlaşılmaktadır (Göymen ve Özkaynak, tarihsiz yayın). Pendik Belediyesi 2009 yılında Sabancı Vakfı'nın düzenlediği “Yerel Kalkınmada İyi Örnekler” ödülüyle bu konudaki öncülüğünü taçlandırmıştı (Pendik Belediyesi, 2009).

Yerel Kalkınma Platformu çalışmalarıyla ilgili yayınlardan bu dönemdeki yerel siyaset anlayışındaki değişim hakkında ilgi çekici bilgiler edinebiliyoruz. İlk dikkati çeken nokta bu platformun katılımcılarının Sabancı Üniversitesi, bölge (AKP) milletvekilleri, ISO, ITO, TUSİAD, MÜSİAD, KOSGEB, Esnaf Odası temsilcileri gibi “yerel üstü” temsilcilerden oluşmasıdır. Bu platforma işçi örgütlerinin ya da yerleşik Pendiklileri temsil eden sivil toplum temsilcilerinin dahil edilmemesi, esnaf odası temsilcilerinin ise çok etkin olmayışı platformun “kalkınma” anlayışının iş dünyası ile sı-

2 Bu projeye danışmanlık yapan Korel Göymen'le 28 Ocak 2019 tarihinde, Begüm Özkaynak'la ise 15 Şubat 2019'da görüşmeler yaparak bu süreç hakkında ufuk açıcı bilgiler aldım. Her ikisine de çok teşekkür ederim.

nırlı olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, katılımcılar dikkate alındığında “yerele” verdiği anlamın da Pendik’le sınırlı olmadığını göstermektedir. Platformun düzenleyicileri, muhtemelen “sıradan” “yerel” Pendiklilerin katılımının “kent konseyi”, “yerel gündem 21”, “meclis toplantılarının aleni olarak yayımlanması” ya da “beyaz masa” gibi oluşumlarla sağlandığı düşüncesindeydiler.

Bu toplantılarda katılımcılar, Pendik’e özel ve gündelik sorunlardan çok, küreselleşme, dış dünya ile ilişkiler, AB ilkeleri ve bunların nasıl uygulanacağı gibi makro konuları, yabancı uzmanların da katkılarıyla tartışmışlardır. Bu toplantılarda iş adamları ve yerel yöneticiler “merkez-yerel” ilişkilerinde yaşadıkları sorunları, planlamadan, özellikle DPT’den ve hiyerarşik bürokrasiden şikâyetçi olduklarını dile getirmişlerdir. Bazı katılımcılar, yeni kurulacak kalkınma ajanslarının DPT’nin devamcısı olmasından korktuklarını da ifade etmişlerdir (Pendik Belediyesi, 2004 ve Pendik Belediyesi, 2005). Bir anlamda bu platform, iş dünyasının sorunlarıyla ilgili mesajlarını merkezdeki bürokratlara ve iktidara yeni gelen siyasetçilere iletmelerine aracılık etmiştir. Pendik’teki bu platformun İstanbul’daki iş çevresi için kendi önlerindeki bürokratik engelleri “yönetişim” (*governance*) yoluyla nasıl aşabileceklerini tartışabilecekleri bir ortama dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Bu platformun çalışmaları sonucunda hazırlanmış olan 2006-2010 Stratejik Planı’nı incelediğimizde “rutin” belediyecilik faaliyetlerinin ayrıntılı ve somut olarak, bu platformda tartışılan makro ilkesel konuların ise daha soyut olarak yer aldığını gözlemliyoruz. Örnek olarak, planda “misyon” olarak “Pendik’in Kentsel Gelişim Seviyesini ve Pendik Halkının Yaşam Seviyesini Yükseltmek”; “vizyon” olarak “Belediyecilikte Öncü ve Örnek Olmak”; “kent markası” olarak “İlçenin Ulusal ve Uluslararası Cazibe Merkezi Ha-

line Gelmesini Sağlamak” gibi soyut ilkeler yer almıştır. İleriye dönük makro proje ise “vizyon projesi” bölümünde, “İstanbul’un batı yakasının merkezi olan Yeşilköy’ün çevresinde yaşanan gelişmelerin Pendik’te yaşanmasından kaçınılması için bu gelişmenin sağlıklı ve kontrollü olabilmesi...” olarak ifade edilmiştir. Bu önerilerden yetkililer için havaalanının özel önem ifade ettiğini, “Batı’daki merkez” olarak kabul edilen Yeşilköy’ün yakından izlendiğini ve Pendik için de bazı önlemlerin alınmasının gerekli olduğunu düşündüklerini anlıyoruz. Bu planda dikkati çeken bir başka önemli nokta ise sonuç bölümünde yer alan “engeller” kısmında ilçe belediyesinin yetkisizliğinden şikâyet edilmesi ve ilçe belediyesinin strateji belirlemedeki, IBB ve Ankara karşısındaki güçsüzlüğüne vurgu yapılmasıdır (Pendik Belediyesi, 2006).

Özetle, Pendik’in geleceği ve kalkınması için alınacak kararların tartışıldığı bu platformda, üniversite, iş dünyasıyla inşaat sektörüyle yakından ilgili olan yerel yöneticiler bir araya gelmişler, merkeziyetçilik ve bürokratik yönetimi aşmanın yollarını aramışlar ve yatırımcılar makro kararlara katılım özelemlerini gündeme getirmişlerdi. Böyle bir yönetim anlayışının anlamının ayrıca tartışılması gerekir. Karar alma sürecinde konuyla doğrudan çıkar ilişkisi olan grupların taleplerini gündeme getirmesinin farklı, onların aldığı, istediği kararların aynen alınmasının ve uygulanmasının farklı anlama geleceği açıktır. Karar alma sürecinin “yönetişim” (*governance*) yoluyla demokratikleşmesi ancak, karardan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenecek bütün grupların katılımının sağlanmasıyla mümkün olabilir. Aksi takdirde bu tür yönetim anlayışı, güç sahibi grupların lobicilik faaliyetinden öte, doğrudan karar verici konumuna ulaşmaları anlamına gelir. Bu da karar alma sürecinde bürokrasinin ve teknokrasinin gücünün kırılması ile sonuçlanabilir ki, nitekim öyle olmuştur.

Yönetişim (*governance*) ilkesinin uygulanması sırasında hangi konuda kimlerin paydaş olarak kabul edilmesi gerektiği kamu yönetiminin demokratikleşmesi açısından ele alınması gereken önemli bir konudur. Ancak, Pendik'te gerçekleşen yönetim anlayışı AKP yönetiminin iş dünyasının şikâyetçi olduğu bürokratik engelleri kaldırmaya aracılık yapmıştır. Bu anlayış sonuçta özellikle büyük projeler için neredeyse uygulamayı yapacak olan yatırımcıların aynı zamanda karar organı olduğu bir karar sürecine doğru yol alınmasına neden olmuştur.

Pendik'teki gelişmeleri izlediğimizde, AKP'nin rutin belediyeçilik hizmetleri konusunda kent meclisleri, e-belediye, beyaz masa gibi uygulamalarla şeffaflığa ve katılımcılığa önem verdiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan, büyük ve yeni projeler için aynı açıklığın ve katılımcılığın olduğunu söylememiz mümkün değil. Gün geçtikçe daha da kapanan kapıların arkasında alınan makro kararların paydaşlarının kimler olduğu konusunda bugün artık bilgi edinmek mümkün değildir. Günlük yaşam kaygısı içinde olan geniş halk kesimleri büyük yatırım kararlarıyla ilgili olmadığından bu kapalılık, çevre duyarlılığı olan sivil toplum örgütleri, teknokratlar, hukukçular ve kent bilimle ilgilenen dar çevre tarafından eleştirilmekte ancak dikkate alınmamaktadır.

Pendik'te de etkin bir şekilde yürütülen rutin belediyeçilik ve halkla ilişkiler faaliyetlerinin yerleşik "hemşeriler" tarafından desteklendiği açıktır. Ancak geleceğe dönük çok boyutlu etkisi olabilecek "makro" kararlardan yerleşiklerin haberi olmadığı gibi karar sürecine katılmaları da mümkün değildir. Bu konu sadece evrensel ilkelerden haberdar duyarlı uzman kadroların gündemindedir. Ancak onlar da seslerini duyuracak bir vasat bulamamaktadırlar. Örneğin, Pendik'teki fuar projesinin gerçekleştirilmesi için eski sayfiye mahallesinin olduğu sahilin doldurulması kararının

muhtemel olumsuz etkilerini sadece küçük bir çevre dile getirebilmektedir. Pendik'te yaşayanlar bu projenin etkileri ve sonuçları hakkında bilgi sahibi olmadıkları gibi, bu eleştirilerin anlamını öğrenecekleri bir medyaya da sahip değiller. Kısaca, yaşadığımız otoriter popülizmde yaşam, “ataerkil ailelerde olduğu gibi önemli kararları verme hakkını kendinde gören babanın, aç ve açıkta bırakmadığı ehil olmayan çocuklarıyla” ilişkisine benzetilebilir.

Kamuoyu genellikle makro projelerden, uygulandıktan sonra haberdar olmaktadır. Pendik'teki yeni projelerin yeşil alanlara, ormanlara, denizin doldurulmasıyla oluşturulan alanlara doğru kayması küçük bir grup tarafından eleştirilmiş ve sürecin sonunda, aksini savunanlar yenilgiye uğramıştır. Yeni projelerle Pendik'te odağında havaalanı olan, oteller, vergisiz alışveriş yapılacak dükkânlar ve AVM'lerle donanmış bir ticaret ve turizm merkezi inşa edilmiştir. Dış piyasayla entegre işlerde çalışacak, ileri teknolojiyi tanıyan, nitelikli işgücünün yaşayacağı villalar, çocukları için özel okullar, özel hastaneler inşa edilmiş ve üst orta sınıf yaşamının olduğu “yeni Pendik” hayata geçmiştir. Pendik'in kuzeyinde yeni üst orta sınıf için farklı bir yaşam alanı kurulurken, eski Pendik'te yaşayanların bir kesimi zenginleşmiş, bir kesimi buradan tasfiye edilmiş, bir kesimi ise yeni yoksullar konumuna düşmüşlerdir.

Bu dönemi belirleyen en önemli olgulardan biri büyük projelerin inşaat sektörünü en hızlı büyüyen ve kazandıran sektörlerden biri haline getirmesidir. İnşaat sektörünün yeni iş kurmak isteyenlere sanayiye göre daha az hüner gerektiren ve riski düşük bir iş alanı açması, siyaseti de etkileyen önemli gelişmelerden biridir. Gecekondulaşma sürecinin neredeyse her aileden ya bir usta ya bir taşeron ya da bir müteahhit çıkardığını biliyoruz. İnşaat sektörü, post-kentleşme diye tanımladığımız bu yeni dönemde kadim bir uğ-

raş olan ticaretin yanına toplumsal merdivende yükselmek için kolayca giriş yapılacak önemli bir iş alanı olarak eklenmiştir. İslâmcılar için ticaret gibi dinen de makbul olan bir iş alanı olan inşaat faaliyetleri, bu dönemde faizsiz bankacılık, gayrimenkule dayalı tahvil olan “sukuk” ihracı ve gayrimenkul yatırım ortaklıkları gibi olanaklarla büyük destek almıştır. Bu dönemde İslâmcı kesim ticaret gibi inşaat faaliyetleriyle de gün geçtikçe zenginleşmiştir.

Pendik’e “havalimanı şehri” konu

Pendik ilçesi yaklaşık otuz yıla yaklaşan bir süredir İslâmcı siyasetin önemli bir kalesi olmasına, AKP’nin iş dünyasında ve siyasette önemli kadrolarının yetiştiği bir yer olmasına karşın, nedense kamuoyundaki imajı Sultanbeyli, Başakşehir ya da Bağcılar gibi “İslâmcı” olmamıştır. Bunda Pendik ilçesindeki yeni işlevlerin, dış dünyaya açık ve yeni ekonomik tercihlere uygun olması etkili olmuş olabilir. Pendik, süreç içinde mevcut liman, demiryolu ve karayolu ulaşım ağlarına eklenen havaalanıyla Türkiye’nin küreselleşmeyle eklemlenmesini sağlayan önemli bir kesişim noktası (*hub*) haline dönüştü. Bu nedenle Pendik, sadece inşaatçıların değil, dış ticaretle ve yeni teknolojilerle ilgilenen ekonomi dünyasının da yoğun ilgi gösterdiği bir ilçe oldu. Zamanla, küresel ilişkilere uygun niteliklere sahip profesyonel yeni üst orta sınıf mensupları da buraya yerleşti.

Bundan önceki bölümde AB’ye üyelik sürecinin İslâmcı kadroların dış dünya ile yoğun ilişki kurmasını hızlandırdığından söz etmiştik. Pendik’teki gelişmelere de AB destekli “yerel kalkınma” ve “yönetişim” (*governance*) projesi çalışmaları sırasında savunma sanayisini geliştirmek için tasarlanan İleri Teknoloji Endüstri Projesi’nin (İTEP) yeniden şekillendirilmesinin önemli etkisi olduğu açıktır. AB des-

tekli yerel kalkınma projesi önce havaalanı çevresinin “*duty free air shopping*” alanına dönüştürülmesi fikrini geliştirdi ve bu yönde yol alınmasını sağladı. Bu konseptte göre, bu havaalanı çevresinde yapılacak oteller ve AVM’ler Türkiye’de üretilen ürünlerin yabancı tüccarlara sunulmasına aracılık edecek ve ihracatın arttırılmasını sağlayacaktı. Savunma sanayisinin gelişmesi için tasarlanmış olan İTEP’teki havaalanının ve buradaki teknoparkın sivilleştirilerek “kamu-özel” işbirliği projesiyle gerçekleştirilmesi bu süreci tetikledi. Bu dönüşüm sırasında “üçü bir yerde” yönetimin askeri ve sivil bürokrasiyle nasıl ilişki kurduğunu, ne tür engelleri nasıl aştığını bilmiyoruz. Ancak, bu yerel kalkınma projesinde tanımlanan “yerelin” Pendik’ten çok İstanbul olması ve Pendik’i de “İstanbul’un yeni Yeşilköy’ü” yapmayı hedeflemesi bu gelişmelerin alt yapısını oluşturdu. Böylece, TEM’le birlikte havaalanı, Kurtköy ve civarında AKP’ye oy veren yerel gruplardan çok farklı yeni orta sınıfların yerleştiği, gecekonduşu ve fakiri olmayan yeni bir Pendik inşa edilmesine neden oldu. Burası, merkezinde sivilleşen ve özelleşen Sabiha Gökçen Havalimanı (ISG) olan, Yeşilköy’deki Atatürk Havalimanı’ndan çok farklı yeni bir “havalimanı şehri” haline geldi. Burada bu sürecin nasıl gerçekleştiğini ve küreselleşmeyle eklemlenme açısından anlamını yorumlamaya çalışacağız.

Kentlerin tarih boyunca deniz yolunun, tren yolunun, karayollarının kesişim noktaları olduğu bilinir. Hava ulaşımının kentleşmeye doğrudan etkisi ancak yeni teknolojilerin sağladığı imkânlarla 20. yüzyılın sonunda gözlenmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başındaki savaşların çok önemli silahı olan uçaklar ve havaalanları uzun süre sadece ordunun denetiminde kaldı. Sivil uçaklar uzun bir süre sonra ordunun yanı sıra ancak çok zenginlerin kullanabildiği lüks ulaşım aracı oldu. 20. yüzyılın sonunda ise değişen teknoloji saye-

sinde uçaklar, sadece ordunun ve zenginlerin değil, üst orta sınıf ulaşım aracı haline dönüştü. Havalimanlarının göreceli olarak düşük gelirli ve hatta bazı yüklerin bile taşınabildiği kitlesel bir ulaşım aracı haline dönüşmesi oldukça yakın dönemde gerçekleşti.

Havalimanlarının küreselleşmesinin yerleşmesi ve yaygınlaşmasında etkili olan yolculukların başlangıç/bitiş durağı olarak kendi başına farklı bir kentsel mekânın oluşmasına neden olması yeni bir olgudur. Özellikle büyük şehirlerdeki havalimanları önce, yolcuların lüks malları vergisiz alabildiği, VIP yolcuların özel salonlarda ağırlandığı lüks AVM işlevi görmeye başladı. Havayolunu kullanan insanların ve havalimanıyla gönderilen malların artışıyla, havalimanlarının çevresine yeni işlevler yerleşti ve havalimanları çevresindeki yerleşmelerle küreselleşen kentlerin yeni kentsel mekânları haline geldi. Pendik de bu süreci plansız olarak evrilerek yaşayan önemli bir kentsel mekân oldu.

Kentbilimcileri her ne kadar hava ulaşımının küreselleşmeyle ilişkisinin farkında olsalar da, kentsel mekâna yaptığı etkiyi bu bağlamda ele alan çalışmalar sınırlıdır. Kentle ilgili yazında, küreselleşme konusu uzun zamandır kapalı siteler, düzensiz göç, yeni orta sınıflar, yeni tüketim ve üretim biçimleri, kentsel rant gibi bağlamlarda ele alınmaktadır.

Havaalanlarındaki bu yeni gelişmeyi ilk gözlemleyenler, havacılık işletmeciliği ve güvenliği ile ilgilenen sosyal bilimciler olmuştur. Bu bağlamda 2000 yılı sonrasında kullanılmaya başlanan havalimanı şehri (*airport city*) ve havalimanı metropolü (*aerotropolis*) kavramları havacılık işletmeciliği ve güvenliği konularıyla ilgilenenlerin ürettiği kavramlardır. Bu nedenle burada bu konuda havaalanı işletmeciliği ile ilgili literatüre kısaca yer vereceğiz.

Havaalanı işletmeciliği ve güvenliği konusunda yapılan çalışmalarda havalimanı şehri (*airport city*) kavramı, havalimanı

manı çevresinde otel, toplantı salonları, iş ve alışveriş merkezlerinin olduğu; havalimanı metropolü (*aerotropolis*) kavramı ise bu işlevlere ek olarak küresel ticaret ve üretimle ilgili bazı işyerlerinin ve buralarda çalışanların konutlarının olduğu yeni kentsel mekânlar anlamında kullanılmaktadır. Bu literatürle ilgili bir derlemeyi çetrefilli konuları karar vericilere ve medyaya kolay ve anlaşılır bir dille popüler konferanslar vererek anlatan bir havaalanı uzmanı Pakistanlı Chohan yapmıştır. Chohan'ın bu derlemesinden "*aerotropolis*" kavramının ilk kez 1939 yılında fütürolog popüler bilimci Nicholas DeSantis tarafından kullanıldığını ancak bu düşüncenin o dönemde pek ilgi çekmediğini öğreniyoruz. Bu kavramları tekrar gündeme getiren ve popülerleştiren kişinin ise yine bir havaalanı işletme uzmanı olan akademisyen John D. Kasarda olduğu anlaşılmaktadır (Chohan, 2019).

Kasarda, bugünlerde dünyada yayınları en çok izlenen ve en ünlü havaalanı işletmesi uzmanıdır. Kasarda'nın gazeteci Greg Lindsay ile kaleme aldıkları bir kitap bu konuyu, medya ve yöneticiler nezdinde iyice popülerleştirdi. Kasarda ve Lindsay dünyanın çeşitli ülkelerinde, özellikle Ortadoğu ve Asya-Pasifik gibi Güney ülkelerinde popüler konferanslar vererek küresel ticarete rekabet için önemli gördükleri bu kavramın yaygınlaşmasına katkıda bulundular (Kasarda ve Lindsay, 2012).

Bu konudaki yayınları gözden geçirdiğimizde Kasarda'nın görüşlerinin ABD ve Avrupa gibi kapitalist dünyada da yakından izlendiğini ve görüşlerinin uygulamada etkili olduğunu gözlemliyoruz. Ancak, demokratik ülkelerde bu ölçekte büyük kaynak gerektiren kararların alınmasında, devletin ve yatırımcıların diğer uzmanlıkların görüşlerine değer verdiğini tahmin edebiliriz. Kamuoyunun denetim görevini ise görelili olarak özerk olan akademik dünya ve medya

yaptığı çalışmalarla rahatça yerine getirebilmektedirler. Ancak, maalesef otoriter yönetimlere sahip Çin, Güney Kore gibi Asya Pasifik ülkelerinde bu kararların alınmasında “yöneticilerin” kendine özgü yöntemleriyle ve kendi önceliklerine göre kapalı bir çevrede karar verdiklerini biliyoruz. Bu bağlamda, özellikle otoriter ülke yöneticilerinin küresel kapitalizmle eklemlenmek uğruna Kasarda’nın görüşlerini hızla benimsediklerini ve onun önerdiği “*aerotropolis*” modelini, hiç tartışmaya açmadan aynen uyguladıklarını gözlemliyoruz. (www.aerotropolis.com). Bu ülkelerin yöneticileri bir anlamda, kendi doğal kaynaklarını ve insanlarını vahşice tüketecek küresel kapitalizme “*aerotropolis*”ler aracılığıyla hızla katılmayı kolayca seçmişlerdir. Uzunçarşılı’nın Afrika ülkelerindeki “mega projeler” aracılığıyla üretilen yeni ilişki ağlarını tartışan bir yazısı bu konuda örnek olması açısından ilgi çekicidir (Uzunçarşılı, 2017 a). İstanbul’a yapılan üçüncü havalimanı kararı da, “*aerotropolis*” modelinin eleştirilmeden, yer seçimi, kamuya maliyet, alternatif maliyet, çevre sorunları gibi hayati konular uzmanlarca yeterince tartışılmadan ve saydam olmadan alınmış bir büyük yatırım kararıdır. Bu kararın uygulanmasının çevreye verdiği somut zararlar bilinse de toplumsal ve ekonomik yaşamda nasıl sonuçlar doğuracağını zamanla, yaşayarak göreceğiz.

Tekrar Chohan’ın yayınına dönecek olursak, Kasarda ve onun izinden gidenlerin, hava ulaşımının 21. yüzyılda kentsel gelişmeye olacak etkilerini, limanların 18. yüzyılda, tren yollarının 19. yüzyılda, otoyolların ise 20. yüzyılda olduğu gibi çok yönlü olacağını öngördüklerini anlıyoruz. Bu görüşe göre uzun mesafe ilişkilerinin kesişim mekânı olan havalimanları gelecekteki toplumsal ilişkilerin yönünü belirleyecek önemdedir. Merkezinde havalimanı olan bu yeni şehirlerde, uzun mesafeden gelen iş insanlarıyla o ülkedeki iş insanları buluşacak ve ilişki kuracaklardır. Buradaki otel-

ler, bürolar, araştırma/geliştirme merkezleri ve eğitim merkezleri bu ilişkilerin biçimleneceği mekânlar olacaktır. Bu alanlara ulaşım olanakların çeşitliliği ve buralarda “vergisiz” ticaret bölgelerinin varlığı bu şehirlerin cazibesini daha da arttıracaktır. *Aerotropolis*’ler, uzun mesafedeki üretici, tedarikçi ve tüketici firmaların ilişki kurmasını sağlayan yeni kentsel mekânlar olarak sahnede yerlerini almıştır (Chohan, 2019).

Yine bu görüşe göre havalimanı şehirleri sadece insanların değil aynı zamanda hızla ulaştırılması gereken mamullerin, e-ticaretin, ilaç gibi hassas ürünlerin, “yükte hafif paha da ağır” bazı malların taşındığı kargo merkezleri olma özelliğine de sahip olmalıdır. Hatta son dönemlerde, havalimanlarının çevresindeki imalathanelerde yüksek teknolojiyle üretilen bazı malların dış pazarlar için üretilmeye başladığı gözlenmektedir. Bu işyerlerinde bazı malların üretiminin farklı aşamalarının uzak mesafedeki imalathanelerle işbirliğiyle üretildiklerini anlıyoruz. Bir anlamda bazı ürünlerin üretim sürecinin, hammadde ve ucuz işgücü gibi bazı avantajlar nedeniyle parçalanarak, farklı kentlerin ilişki ağlarıyla üretilmeye başladığını söyleyebiliriz.

Chohan, “etkin” bir *aerotropolis*’in “ulaşılabilir, akıllı altyapıya sahip, özel avantajlara sahip ekonomik zonlara yakın, e-ticareti kolaylaştıran, esnek teknolojiye, çoklu alternatif taşımacılık olanaklarına sahip, ofis mekânları, sergi ve toplantı salonları olan, otel ve perakende ticaret merkezlerine sahip, sağlık ve spor olanakları olan, hatta yakınında konut alanları olan” mekânlar olması gerektiğini ifade etmektedir (Chohan, 2019). *Aerotropolis* literatürü esas olarak havaalanı işletmeciliği ve güvenliği ile ilgili akademisyenler tarafından işletmecici bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu görüşün bir yönünde küresel ticaretin kolaylaştırılmasını öngören liberal bir görüş, bir diğer yönünde ise havayolu kuru-

cuları olan askeriye den gelen güvenlikçi görüş vardır. Liberraller hız ve rekabeti, güvenlikçilerin sağladığı güvenli bir ortamda sürdürmektedirler. Bu paradoksal görünen işbirliği ile küresel rekabet için hızlı ve güvenli ticaret ve üretim ortamı yaratılmaktadır. Küresel rekabet için havayolunu kaçınılmaz bulan bu araştırmacılar, konunun özüne eleştirel bakmaktan çok, bazı havaalanlarında gördükleri “aksaklıkları” ifade ederek bu alanların daha planlı, etkin ve güvenli olması için öneriler geliştirmektedirler.

Chohan derlemesinde bu yeni gelişmeyi destekleyen görüşlere getirilen bazı eleştirilere de kısaca yer vermektedir. Buna göre bazı araştırmacılar, havaalanı ulaşımındaki artışın düşük akaryakıt fiyatlarına bağımlı olduğuna ve bu durumun değişmesi halinde ucuz ulaşımın sürdürülebilir olmayacağına işaret etmektedirler. Bazı araştırmacılar ise hava taşımacılığının sadece kıymetli mallar için elverişli olduğunu, diğer mallar için karayolu, denizyolu gibi yolların öneminin devam edeceğini ve havalimanlarının bu taşıma yollarının yerini almasının mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Havayolu ulaşımı ve havalimanı şehrine en önemli ve en sert eleştiri ise çevrecilerden gelmektedir. Çevreciler, yeni havalimanı metropollerinin çok geniş alanlar gerektirdiği için tarım ve orman alanlarını tahrip ederek inşa edildiğine, bunun hem doğaya hem de burada yaşayanlara büyük zarar verdiğine işaret etmektedirler. Çevrecilerin en önemli eleştirisi ise uçakların karbon salınımı üretmesinin getirdiği çevre tahribatıdır (Chohan, 2019).

Küresel iklim krizini tetikleyen karbon salınımı tehlikesi nedeniyle çevreciler, hem uçakla yapılan yolculukların azaltılmasını önermekte hem de bu ulaşımı arttıran yeni havalimanlarının yapılmasına karşı çıkmaktadırlar. Bugünlerde gözlemlenen çevre felaketleri nedeniyle “havayolu” tutkusunu eleştiren küresel çevre hareketi dünyadaki en etkili

küresel hareketlerden biridir. Küresel Anti-Aerotropolis Hareketi (*Global Anti-Aerotropolis Movement / GAAM*) de doğrudan bu konuyu gündeme getiren en önemli küresel havayolu ve havalimanı muhalifi sivil toplum hareketidir (www.antiaero.org).

GAAM, Pendik'teki havaalanı şehrinin oluşumu sırasında henüz etkili değildi: GAAM'ın görüşleri daha sonra İstanbul Havalimanı'nın yapım sürecinde Kuzey Ormanları'nın tahrip edilmesine karşı çıkan çevreci sivil toplum grupları tarafından gündeme getirildi (www.kuzeyormanlari.org). Kapalı bir çevrede ve kamuoyunda tartışılmadan üretilen bu kapsamlı “mega” havalimanı projesi, çevreci sivil toplum grupları, teknokratlar ve akademisyenler tarafından eleştirildi ancak maalesef toplumun tümünü kapsayacak bir muhalif harekete dönüşemedi. İstanbul Havalimanı da hızla inşa edildi.

Havalimanı şehri kavramının Türkiye'deki havaalanı işletmeciliği ile ilgili çevrelerde bilindiğini yine gazete haberinden anlıyoruz. Kurtköy'de kamulaştırılan alanlar üzerine yapılmış olan IGS Havalimanı'nın Savunma Sanayii Müsteşarlığı bünyesinde tartışıldığı ve desteklendiği anlaşılmaktadır. Yap-İşlet-Devret (YID) modeliyle Malezyalı bir firmayla birlikte IGS Havalimanı'nı inşa eden ve işleten Limak Holding temsilcisi olan bir konuşmacı Türk Hava Kurumu Üniversitesi'nde (THKÜ) yaptığı bir konuşmada bu projeden söz etmiştir. “Sabiha Gökçen ‘şehir’ oluyor” başlıklı bir haberden, Limak Holding temsilcisinin havalimanı işletmecileri ve iş adamlarına, İTEP projesinin, Sabiha Gökçen Havalimanı Şehri projesine dönüşeceğini ve inşaatına başlanan teknoloji parkıyla entegre edileceğini ifade etmiştir. Bu haberde kamu-özel sektör işbirliği ile inşa edilecek Türkiye'nin ilk havalimanı şehrinde yer almak için şimdiden 400'den fazla yerli ve yabancı firmanın başvurduğu da müjdelenmektedir (Li-

mak, 2012 ve Dünya, 2012). Türk Hava Kurumu Üniversitesi'nin havacılık ve uzay ihtisas üniversitesi olarak, 2010 yılında Havacılık Vakfı tarafından kurulduğu ve 2011 yılında eğitime başladığı anlaşılmaktadır (www.thk.edu.tr).

Havacılık işletmeciliği ve güvenliği ile ilgili çevrelerin Pendik'teki Sabiha Gökçen Havaalanı'nın ve çevresinin süreç içinde havalimanı şehri haline dönüştürülmesine karar verdiği anlaşılmaktadır. İstanbul Havalimanı'nın yapılmasına nasıl karar verildiği, yer seçiminin nasıl yapıldığı, bu süreçte hangi kurumların ya da kişilerin etkili olduğu konusunda bilgiye maalesef sahip olmasak da buranın doğrudan *aerotropolis* olarak tasarlandığı açıktır. Havayolu işletmeciliği ve güvenliği ile ilgili çevrelerin de bu projeyi hangi kriterlerle değerlendirdiğini maalesef bilmiyoruz. Hazırlık süreci şeffaf olmayan bu proje için çevrebilim, jeoloji, finans, şehircilik, şehir planlaması, kamu hukuku, uluslararası ilişkiler gibi farklı uzmanların devreye sokulmadığını biliyoruz. Bu yeni havalimanı projesi hazırlanırken bırakın muhalefet siyasetçilerine, burada yaşayan köylülere ve mülk sahiplerine bilgi verilmediğini, kapalı çevrede karar alındıktan sonra uygulanmaya başladığını yine protestolardan ve gazete haberlerinden öğreniyoruz. Kapalı bir çevrede kurgulanan bu havalimanı, teknokratların büyük eleştirilerine karşın sonuçta büyük bir kararlılıkla Cengiz, MAPA, Limak; Kolin ve Kalyon Ortak Girişim Grubu'nun oluşturduğu bir konsorsiyum (IGA) tarafından, "Yap-İşlet-Devret" modeliyle, 2013-2018 yılları arasında inşa edildi. İstanbul Grand Airport'un kısaltılması olan IGA'nın resmî sitesinden bu havalimanının master planının "dünyaca ünlü" diye tanıtılan ABD'li Perkins and Will mimarlık firması tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır (www.igaaairport.com). Diğer taraftan, Perkins and Will firmasının internet sitesinde bu master plan konusunda hiçbir bilginin olmayışı ilgi çekicidir (www.perkinswill).

com). Havaalanı terminal binasının Norveçli bir firma olan “Nordic Architecture” firması tarafından (www.nordicarch.com), hava kontrol kulesinin ise İtalyan Pinifarina ve Avustralyalı Aecom firmaları tarafından ortaklaşa tasarlandığı anlaşılmaktadır. 2018 yılından bu yana faaliyetini sürdüren yeni havalimanı halen İGA tarafından işletilmektedir (www.is-tairport.com). Sonuçta, İstanbul Havalimanı’nın her ne kadar açıkça ifade edilmese de Kasarda’nın popülerleştirdiği “ideal” *aerotropolis* havaalanına uygun olarak tasarlandığını ve inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Yeni İstanbul Havalimanı düşüncesinin tam olarak ne zaman oluştuğunu, ISG deneyiminden etkilenip etkilenmediğini de bilmiyoruz. 2013’te yapımı başlanan bu havalimanının çok daha önceden tasarlandığını tahmin etmek güç değildir. Bu havalimanı için hazırlanan makro planı yapacak firmanın nasıl seçildiği, planın tam ne olduğu, bu planda havalimanı ile şehrin bütünüyle nasıl ilişki kurduğu, Kanal İstanbul’un bu proje ile ilişkisi, projeyi hazırlayan ekibin yetkinliği ve kimlerden oluştuğu gibi konuların ayrıntılarını da hâlâ maalesef bilmiyoruz.

Küresel ilişkilerin arttığı 2000’li yıllarda eski sosyalist ülkelerdeki çözümlerle birlikte, komşu ülkelerle ticaret artmış ve Yeşilköy Havaalanı kargo taşımacılığı talebini karşılayamaz hale gelmişti. Nitekim, bu nedenle Yeşilköy’deki kargo hizmetleri ISG’ye taşınmıştı. Bu taşınma sonrasında ISG’nin yolcu sayısında ve kargo taşımacılığında yaşanan hızlı artış orada ikinci pistin yapımını gündeme getirmiş, ancak bu pist bir türlü tamamlanamamıştır (*haber.aero*, 2021). İstanbul Havalimanı kararının alınmasında bütün bu yaşanan deneyimlerin ve artan küresel ticaretin etkili olması söz konusu olabilir.

İstanbul Havalimanı inşaatının başladığı dönemde Kasarda’nın sadık takipçisi olan Greg Lindsay’in İstanbul’a

2013 yılında geldiğinde basına verdiği bir röportajdan kendisinin eski havalimanlarının geliştirilmesine karşı olduğunu anlıyoruz. Lindsay, kendisine sorulan bir soru üzerine, yeni havalimanı yerine ISG'nin ya da Atatürk Havalanı'nın geliştirilmesinin yenisini yapmaktan daha zahmetli olacağı düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Bu görüşmeden o dönemde muhtemelen, kapalı bir çevrede bu alternatiflerin tartışıldığını ancak sonuçta, yönetimin yeni havalimanının yapımını tercih ettiğini anlıyoruz (*Airport-Haber*, 2013).

İlgi çekici olan, Gezi olayları sırasında İstanbul'da olan Lindsay'ın bu protesto hareketinden çok etkilenmesi ve çevrecilerin yeni havalimanının Kuzey Ormanları'na zarar vereceği konusundaki endişelerine hak vermesidir. Lindsay'e göre, küçük bir park için bu ölçekte duyarlılığın olduğu bir kentte yeni havalimanının yapılması sırasında ağaçların kesilmesine de kamuoyu izin vermeyecektir. Lindsay, havalimanının ağaç kesilmeden de yapılabileceğini, bunun dünyada da örneklerinin olduğunu söylemiştir. Ancak, Lindsay'ın esas olarak İstanbul'da bir *aerotropolis* yapılması fikrini desteklediği ve İstanbul'un bu yeni havalimanıyla küresel dünyadaki en önemli merkezlerden biri olacağı düşüncesini savunduğu anlaşılmaktadır (*Hürriyet*, 2013). Nitekim kendi sitesinde yer alan bir yazısında da, Lindsay İstanbul'un, Dubai, Santiago, Talinn ve Shenzhen'in yanı sıra gelecekteki en önemli beş küresel şehirden biri olacağını ifade etmektedir. Lindsay'e göre İstanbul'un yatırımcılar için en önemli avantajı coğrafi konumudur. Ancak İstanbul'un onun kadar önemli bir başka özelliği ucuz işgücü ile çok kalifiye yetişkin işgücünün aynı anda bu şehirde yaşamasıdır. Ancak, yine Lindsay'a göre İstanbul'un dezavantajı ise yetişkin işgücünün yaratıcılığını köstekleyen otoriter bir yönetimin iktidarda olmasıdır (Lindsay, 2015).

Havalimanı şehri (*airport city*) ve havalimanı metropolü (*aerotropolis*) kavramları Türkiye'deki akademik dünyanın gündemine, havalimanı işletmeciliği ve güvenliği ile ilgili çevrelerde, 2010'lardan sonra girmiştir. Bu konuda üniversitelerde yapılan tez çalışmalarında da Kasarda'nın ürettiği kavramların genellikle hiç eleştirilmeden benimsenmiş olması dikkati çekmektedir. Bu alandaki ilk tezlerden birini yazan Zamanov da ISG'yi bir havalimanı şehri olarak tanımlamakta ve bu havalimanını Frankfurt, Amsterdam ve Güney Kore'deki Incheon gibi örneklerle kent planlaması açısından karşılaştırmaktadır (Zamanov, 2017). Bir başka tezde ise ISG "Yap-İşlet-Devret" (YİD) modeli açısından değerlendirilmekte ve havalimanı işletmelerinin özelleştirilmesinin, iyi denetlenmesi kaydıyla, olumlu olduğu sonucuna varılmaktadır (Güner, 2018).

Aerotropolis kavramını havalimanı işletmeciliği ile ilgilenen akademisyenlerin İstanbul Havalimanı ile ilgili çalışmalarda sadece olumlu yönlerine vurgu yaparak kullandıklarını görüyoruz (Güler, 2020). Bolat ve Durmaz'ın İstanbul Havalimanı'nı dünyadaki diğer *aerotropolis*'lerle karşılaştırdıkları çalışmada kullandıkları ifadelerden yeni havalimanından çok etkilendiklerini anlıyoruz. Bolat ve Durmaz'a göre İstanbul Havalimanı "doğaya duyarlı, sürdürülebilir, Türk-İslâm sanat ve mimarisine uygun, misafirlerine iyi hizmet veren, lüks yeme içme yerleri olan, akıllı teknolojiye sahip" bir limandır (Bolat ve Durmaz, 2020). Bu tanımlamalar bir bakıma akademik dünyaya hâkim olan yeni anlayışın da açık bir ifadesidir. Akademik çalışmaların eleştirel olmasını onaylamayan bu yeni anlayış, olsa olsa halkla ilişkiler ya da tanıtım işlevi gören çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Nitekim, IGA'nın web sayfasında yayınladığı "Hayaldi Gerçek Oldu" başlıklı broşürde de İstanbul Havalimanı benzeri tanımlamalarla yer almaktadır (www.igairport.com).

AKP yönetiminin “ustalık” döneminde hem sayısı hem de kamuya maliyeti artan “mega projelerin” büyük bir kesimi yeni havalimanında olduğu gibi büyük bir kapalılıkla üretildi. Bu dönemde medya ve akademik çevrelere uygulanan yoğun baskı “mega projeler” hakkında yeterli bilgi edinme imkânını ortadan kaldırdı. Akademi dünyasında eleştirel yaklaşıma sahip, bilimsel metodolojiyle bilgi üretmek isteyen akademisyenler de yeterli bilgi edinemedikleri ve araştırma olanağına sahip olmadıklarından özgün ve eleştirel bilgi üretilmedi. Bu nedenle son on yıldır akademik dünyada, özellikle “mega projeler” konusunda yapılan çalışmalar “eleştirel” olmaktan çok, bu icraatları onaylayan çalışmalarla karşılaşmaktadır. Bu konudaki eleştiri ve denetim görevi artık sadece sivil toplum örgütlerinin ya da meslek odalarının hazırladığı teknik raporlardan, açtıkları kamu davalarından ibarettir. Bu denetim görevi de maalesef projelerin gerçekleşmesini engelleyememekte ancak oluştuktan sonra ortaya çıkabilecek sorunları kamuoyuna duyurabilmektedir.

İstanbul’a yapılan yeni havalimanı konusunda çeşitli meslek odaları, sivil toplum kuruluşları ve muhalif siyasal partiler “*aerotropolis*” kavramını pek kullanmamaktadır. Bu konuda kamuoyunda duyarlılık yaratmak için çok sayıda yayın yapan Uzunçarşılı bu kavramın anlamını açıklayan ve aktaran nadir araştırmacılardan biridir (Uzunçarşılı Baysal, 2017a). Son dönemlerde Kanal İstanbul projesine karşı yapılan sivil muhalefet de yeni havalimanıyla pek ilişki kurulmadan devam etmektedir. Daha çok kanalın çevreye ve ekolojik dengeye vereceği zararlar raporlarla gündeme getirilmektedir (www.kuzeyormanlari.org).

Genellikle bu tür mega projeler tekil olarak ve her biri farklı bir disiplin tarafından ele alındığından aralarındaki ilişkinin kurulması da mümkün olamamaktadır. Bu projelerin kent bütününe nasıl değiştireceğini anlamak için çok di-

siplinli bir ele alış gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle kent bilimcilerin, çok disiplinli ele alışa yatkın olmaları nedeniyle daha makro, kapsayıcı ve yaratıcı değerlendirme yapmaları yararlı olabilir. Bu noktada, bir örnek olarak bir kent planlamacısı olan Çobanyıldız'ın bu projelerle ilgili değerlendirmesine burada değinmekte yarar görüyoruz. Bu çalışmasında Çobanyıldız, İstanbul'daki mega projelerle nasıl bir İstanbul'a ulaşılabileceğini fiziksel planlama bağlamında ele almaktadır. Sabiha Gökçen Havalimanı ve İstanbul Havalimanı arasındaki yeni karayolunun ve üçüncü köprünün İstanbul'un yeni gelişme aksları olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle Kanal Kanal İstanbul projesinin Trakya'da, Riva kanalının ise Anadolu yakasında Karadeniz'e açılan iki yeni su yolu olarak kentin kuzey-güney aksı doğrultusunda alacağı yeni görünümüne dikkat çekilmektedir (Çobanyıldız Öztürk, 2017). Bu çalışma bir anlamda, İstanbul'un master planlarında yer alan ve uygulanması 2000'li yıllara kadar sürdürülmüş olan kentin kuzeye doğru büyümesinin engellenmesi ilkesinin tamamen terk edildiğini de açıkça göstermektedir.

Mega projelerle ilgili yapılan çalışmalarda çevre sorunları, kentsel rant, mülksüzleştirme, finansman sorunları, kamuya yüklenen maliyetler, saydam olmadan alınan kararlar, yolsuzluklar, zenginleşen müteahhitler, demokratik olmayan karar alma mekanizmaları gibi çok önemli konular gündeme gelmiştir. Ancak yeni bir kent mekânı anlamına gelen “*aerotropolis*” literatürünün işaret ettiği boyut henüz yeterince araştırılmamıştır. İstanbul ve ISG havalimanları ve çevresindeki yeni işlevlerin ve yeni yerleşmelerin sadece rant, inşaat ve çevre değil, aynı zamanda havalimanı işletmecilerinin ve güvenlikçilerin vurguladığı küreselleşme bağlamında da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bir bakıma bu yeni kentsel mekânda ne üretildiği, savunma sanayisi ile ilişkisi, bu işyerlerinde kimlerin istihdam

edildiği, “innovasyon” adına neler yapıldığı, küresel mal üretiminin olup olmadığı, burada gerçekleşen para, mal ve insan akımlarının anlamı gibi bilgilerin derlenmesinde büyük yarar vardır. Aynı şekilde, küresel buluşmalara ev sahipliği yapan bu yeni kentsel alanların kimleri nasıl bir araya getirdiklerini gözlemlemek de bize önemli ipuçları verebilir. Örneğin, yeni İstanbul Havalimanı ile ilgili bir haberde bu havalimanının “Çin Dostu” belgesi aldığı ve Çin konsolosunun bu havalimanına geldiğinde kendisini Çin’e gelmiş gibi hissettiği, bu havalimanının 2019 yılında 43 bin ton kargo taşıdığını aktarılmaktadır (*Hürriyet*, 2020). Bu tür olguları sorgulayan yeni araştırmalarla İstanbul’un yeni Dubai mi, yoksa yeni Amsterdam mı olacağını anlamamız da mümkün olabilecektir. Böylece İstanbul’un şirket küreselleşmesiyle nasıl eklemlendiğini, formel ve enformel akımların kente etkilerini ve bütün bunların ekonomik, toplumsal ve kültürel yansımalarını öğrenebiliriz.

Üçüncü Bölüm’ün düşündürdükleri

Bu çalışmada son yirmi yılda gerçekleşen değişimi yorumlamak için zamanın ve yerin ruhunun ne olduğunun dikkate alınması gerektiğini sürekli olarak vurguluyoruz. Yerinin ruhunu, kente 1960 sonrası katılmış olan eski köylülerin kente yerleşme sonrası gündeme getirdikleri talepler belirliyordu. Eski köylüler, bir-iki nesildir devam eden kentsel yaşamlarında taleplerinin karşılanmasında enformel ilişkileri ve kayırmacılığı kullanma alışkanlığını edinmişlerdi. Bir anlamda post-kentleşme döneminde yeni popülist siyaset enformel ilişkileri giderek görünür kıldı, bürokrasiyi ve teknokrasiyi, kısaca “kuralları” dikkate almamayı ve “kural dışı” olmayı demokratikleşme olarak yorumlayarak destekledi. Post-kentleşme döneminin bu popülist uygulamaları

muhalet ve sosyal bilimciler; kentsel rantın gasp edilmesi, yeni zenginlik, yeni yoksulluk, soylulaştırma, çevre sorunları, yolsuzluk ve özellikle Roman, Kürt ve Alevi mahallelerin ayrımcılığa uğraması gibi konular etrafında eleştirdiler. Ancak bu eleştiriler destek bulmadı ve popülist siyaset, kitlelerin taleplerini kural dışı yöntemlerle karşılayarak oy desteği aldılar.

Küreselleşmenin de ekonomik, politik, kültürel, siyasal alanda çok yaygın etkisi oldu. Bu yaygın ve çok boyutlu etkiyi herkes farklı biçimlerde yaşadı. Küreselleşmenin hukuksal düzenlemeler karşısındaki durumları açısından farklı biçimleri olduğundan söz etmiştik. Bu araştırmada daha çok formel küreselleşmeyle eklemlenme biçimini ele aldık. Ancak bu formel küreselleşmenin ekonomik yaşama etkilerini tam anlamıyla ele almış değiliz. Aynı şekilde bu küreselleşmenin açtığı yoldan gelen enformel ve yeraltı akımların etkilerini de bilemiyoruz. Bu üç farklı küreselleşmenin toplumsal, ekonomik ve siyasal etkilerinin birbirinden çok farklı olduğu açıktır. Küreselleşmenin sadece yabancı çokuluslu firmaları ve orada çalışan yeni nesil orta sınıfları değil, aynı zamanda düzensiz göçmenleri, çevre, hayvan, kadın, insan haklarıyla ilgili düşünceleri, kara para, mafya, insan kaçakçılığı gibi faaliyetleri de birlikte getirebilir. Bu küreselleşme akımlarından hangisiyle eklemleneceğimizi siyasal tercihlerimiz belirleyecektir. Bunun için de bu olgular hakkında kapsamlı ve anlamlı bilgilere sahip olmamız gerekir.

Türkiye’de araştırma yapma ve bilgi edinmenin önündeki en önemli etkenlerden biri mevcut yönetim sisteminin karar alma sürecinin kapalı olmasıdır. Bu bağlamda, demokratik ülkelerin önemli ilkelerinden biri olan “şeffaflık” ilkesinin ne kadar yaşamsal olduğunun bir kez daha altını çizmemiz gerekmektedir. Bugünkü koşullarda sosyal bilimcilere ve araştırmacılara düşen belki de benzeri süreçleri yaşa-

yan toplumlardaki araştırmaları izleyerek karşılaştırma yapmak olabilir. Bu bağlamda, Kuzey lkeleri kadar Çin, Hindistan, Afrika, Güney Amerika gibi Güney lkelerinde yapılmış olan araştırmaların izlenmesinde ve bu araştırmalar ışığında buradaki gelişmelerin yorumlanmasında yarar olabilir. Bu yorumlamalarda “yerel” farklılıkları dikkate almak için küyerel (*glocal*) araştırmalar ve bu yaklaşıma sahip araştırmacılarla işbirliği bu bilgi eksikliğinin kapanmasında yardımcı olabilir.

Bu noktada Pendik’te kurulan “havalimanı şehri” konusunun özellikle şehirle ilgilenen sosyal bilimciler tarafından etraflıca tartışılması gerekir. Türkiye’de son dönemlerde artan havalimanı yapımı sadece inşaat sektörü, kentsel rant ya da Yap-İşlet-Devret modelinin yarattığı olumsuzluklar açısından ele alınmaktadır. Ancak havalimanı şehri kavramı havaalanlarının sadece ulaşım değil aynı zamanda bu kentlerin ve bu kentlerde yaşayanların küresel faaliyetlerle eklemlenmeleri gibi konular açısından da sorgulanmasında yarar olabilir. Havalimanı şehri ve *aerotropolis* olgularının sadece “yolcu” sayısının artışına değil aynı zamanda küresel üretim ve küresel ticaretle eklemlenmeyi hızlandırmasına da neden olduğunun algılanması gerekir. Küreselleşmeyle eklemlenmenin niteliklerini zmlediğimizde, son dönemde sıkça karşılaştığımız, kara para aklama, illegal ticaret, küresel yolsuzluk, uluslararası terör, düzensiz göçmen ve sığınmacılar gibi olguların da nedenlerini anlayabiliriz. Küreselleşmenin kara yüzü sadece ona karşı olarak değil ancak onun nasıl bir olgu olduğunun kavranmasıyla mümkün olabilir.

Pendik rneği bize şirket kreselleşmeşiyle eklemlenmeyi sağlayacak hukuksal ve mekânsal düzenlemelerin nasıl olduğunu gösterdi. şirket küreselleşmesinin işleyişini, ulusal ekonomiye katkısının olup olmadığını, vergi kayıplarını, sanayi üretimi ve iş gücü açısından anlamını bu

rada üretilmiş olan “devlet dışı” mekânlarda ve havalima-
nı şehrinde yapılacak daha ayrıntılı araştırmalarla anlayabi-
liriz. “Devlet dışı” mekânların hukuk dışı mekânlar olmadı-
ğını ancak küresel firmaların faaliyetlerinin ulusal kurallar-
la güvence altına alınan mekânlar olduğunu belirtmemiz ge-
rekir. Bir anlamda Pendik'teki yerel yaşama mevcut olan iki-
li yapıya, enformel ve formel yapılara bir de üçüncü yapı-
nın, yerelin onayı alınmadan, küresel yapının eklemlendiği-
ni belirtebiliriz.

Yeni Pendik'te Yerel Meclis ve Konut Tabakaları

Pendik, bilindiği üzere, Sultanbeyli, Bağcılar ya da Başakşehir gibi kamuoyu önünde İslâmcı kimliği ile öne çıkan ilçelerden biri değildir. Ancak, son yirmi yıldır AKP yönetiminin önemli kalelerinden biri olma özelliğini sürdürmektedir. Pendik, bir zamanların güzel kıyıları, temiz denizi ile sayfiye yeri olarak ünlüyken, bugün modern marinaları, AVM'leri, havalimanı ve Formula 1 gibi küresel aktiviteleriyle öne çıkan, İstanbul'daki "laiklere" de, "beyaz Türklerle" de açık kozmopolit bir ilçe özelliği göstermektedir. 1990'larda nüfusu 300 bin olan Pendik nüfusunun bugün 700 bini aşması ve bu desteğin devam etmesi burada uygulanan yerel siyasetin analizini daha anlamlı hale getirmekte ve AKP'nin çok yönlü yerel siyasetinin, beyaz Türkler ve orta sınıflar bağlamında yeniden düşünülmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bölümde son yirmi yıllık değişim sürecinden sonra oluşan yeni Pendik'te yerel siyasetin aktörleri olan yerel meclisi, Pendik'teki eski ve yeni konut tabakalarını ve uygulanmış olan yerel siyasetin eski gerilimleri dönüştürüp dönüştürmediğini anlamaya çalışacağız. Bu ele alış aynı za-

manda yeni nesil popülist siyasetin konut tabakalarına yaptığı etkileri yorumlamamıza da yardımcı olacaktır.

Son yirmi yılda yapılmış olan yerel seçim sonuçları bize İstanbul'da ve Pendik'te uygulanan yerel siyasetin Pendik'te yaşayanlar tarafından genel olarak onaylandığını göstermektedir. Pendiklilerin, İstanbul'da İslâmcı siyasetin büyükşehir belediye başkan adaylarına verdikleri oy 1994'te yüzde 30'ken, 2000'lerde yüzde 50'yi aşmıştır. Bu destek 23 Haziran 2019'da yapılan son yerel seçimlerde de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Adayı Ekrem İmamoğlu'na verilen yüzde 46 desteğe karşılık Binali Yıldırım'a ise verilen yüzde 52 oranındaki oyla devam etmiştir. Pendik'teki seçmen 2017'deki referandumda yüzde 57,2 "evet" oyu vermiştir. Yine aynı seçmen 2018'deki Cumhurbaşkanlığı seçiminde de Recep Tayyip Erdoğan'ı yüzde 58,5 oranında desteklemiştir. Bu seçim sonuçları da Pendik'in AKP'nin İstanbul'daki önemli kalelerinden biri olduğunun işaretidir.

Tablo 4'te, İstanbul Büyükşehir Belediye seçimlerini kazanan belediye başkanlarının il genelindeki oy oranlarıyla Pendik'teki oy oranlarını karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Bu tablo Pendik'te yaşayanların bu ilçede uygulanan yerel siyasete 1994 yılından bu yana her seçimde yükse-

TABLO 4
İstanbul'da Seçilen Büyükşehir Belediye Başkanlarının
İstanbul ve Pendik'te Aldıkları Oy Oranları

<i>Yıllar</i>	<i>Mensup olduğu parti</i>	<i>İstanbul'daki oy oranı</i>	<i>Pendik'teki oy oranı</i>
1989	SHP	35.9	21.9
1994	RP	25.2	31.6
1999	FP	27.5	31.7
2004	AKP	45.3	49.8
2009	AKP	44.7	50.7
2014	AKP	47.9	52.9
2019	CHP	54.2	46.2

len oranda ve İstanbul ortalamasının üstünde desteklediğini göstermektedir.

Pendik'teki yerel meclis

AKP'nin çıraklık, kalfalık ve ustalık dönemlerindeki siyasetinin temel niteliklerinin Pendik'teki etkilerini daha önceki bölümlerde aktarmıştık. Bu bölümde yeni Pendik'teki yerel siyasette rol alan aktörler hakkında bir fikir edinmek için son yerel seçimlerde ilçe belediye meclisini oluşturan meclis üyeleri hakkında kısa bilgi vereceğiz. Burada aktaracağımız bilgiler meclis üyelerinin kendilerini tanıtmak için belediyenin resmî web sitesine koydukları özgeçmişlerine dayanmaktadır. Pandemi koşullarında yapılmış olan bu yeni araştırmada daha çok ikincil veri kaynaklarından yararlandık. Ancak, burada aktaracağımız analizleri yaparken, alan araştırması açığını kapatmak için, yerel siyaset ve kamu yönetimi ile ilgili araştırmaların birikiminin sonuçlarından yararlandığımızı ifade etmemiz gerekir. Bu değerlendirmeler esas olarak yerel meclisler, meclis üyelerinin nitelikleri ve siyasal temsil konusunda, bir kısmı bizim tarafımızdan yapılmış olan saha araştırmalarının bulgularına dayanmaktadır (örneğin Erder ve Incioğlu, 2008 ve Uyan Semerci, 2016).

Tablo 5'te yerel seçimleri kazanan ilçe belediye başkanlarının mensup oldukları siyasal parti ve aldıkları oy oranları gösterilmektedir. Bu tablodan da izlendiği üzere 1994'ten bu yana İslâmcı yerel siyasete destek artarak devam etmektedir.

Her şeyden önce Pendik'teki yerel siyasetin şekillenmesinde en büyük etkiyi üç dönem belediye başkanı seçilmiş olan Erol Kaya'nın yaptığını belirtmemiz gerekir. Erol Kaya, sadece Pendik'te değil, genel olarak AKP'nin yerel siyaset anlayışının biçimlenmesinde de etkili olmuştur. Kaya, yerel yönetimler konusunda eğitim görmüş, yayınlar yapmış ve özellik-

TABLO 5
Pendik'te Yerel Seçimleri Kazanan İlçe Belediye Başkanları,
Siyasal Partileri ve Aldıkları Oy Oranları

<i>Yıllar</i>	<i>Belediye başkanı ve partisi</i>	<i>Oy oranı</i>
1989	Burhan Köseoğlu, SHP	32.2
1994	Erol Kaya, RP	28.3
1999	Erol Kaya, FP	34.0
2004	Erol Kaya, AKP	44.2
2009	Salih Kenan Şahin, AKP	44.1
2014	Salih Kenan Şahin, AKP	52.9
2019	Ahmet Cin, AKP	54.8

le AB'ye üyelik sürecinde yerel demokrasi konusundaki çalışmalara destek vermiş olan bir siyasetçi olarak tanınmaktadır. Kaya'nın hem yerel demokrasi alanındaki bilgi birikimi hem de uygulamadaki başarıları onu önce meclise ve sonra Cumhurbaşkanlığı danışmanlığına kadar yükseltmiştir. Pendik'le ilgili gazete ve sosyal medya haberleri Kaya'nın Pendik'teki etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Bu önemli siyasetçinin uygulamalarını ve düşüncelerini Pendik'te gözlemlemek bize AKP'nin yerel siyasetindeki dolayısıyla AKP'yi destekleyen kesimlerin çeşitliliğini gösterebilir. 2019 yılında yapılan yerel seçimlerde yüzde 55 gibi yüksek bir oranla seçimleri kazanan yeni belediye başkanı Ahmet Cin'in özgeçmişinden onun da yerel yaşamda aktif olduğunu anlıyoruz. Ahmet Cin'in Pendik'teki yüksek oy desteğinde muhtemelen geçmiş siyasetçilerin uygulamalarının etkisi olmuştur. Bu bölümde önce Ahmet Cin'le birlikte çalışan yerel meclisin üyelerinin bazı nitelikleri hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Meclis üyelerinin niteliklerini aktarırken ilk ele alacağımız konu, meclis üyelerinin özgeçmişlerinde yer alan doğum yeri bilgilerinin değerlendirilmesi olacak. Kimlik siyasetinin etkili olduğu bu dönemde doğum yerleri bilgisi meclis üyelerinin kökenleri hakkında dolaylı bir tahminde bulunma olanağını bize verebilir. Daha önce yapılmış yerel si-

yasetle ilgili araştırmalarda yerel siyasetçilerin oy desteği almalarında ya da oy desteğini arttırmalarında hemşerilik ve kekene dayalı ilişkilerin önemli olduğu saptanmıştı. Kekene dayalı ilişkiler otoriter popülist siyasetin iktidarlarını sürdürmede kayırmacılığın önemli ortamını oluşturmaktadır. Bu bağlamda meclis üyelerinin niteliklerinin anlaşılmasında hangi hemşeri grubuna ya da hangi cemaate bağlı olduklarının anlaşılması özel bir önem taşımaktadır.

Nüfusunu son yirmi yılda ikiye katlamış olan Pendik’e hangi hemşeri gruplarının geldiğini bilmiyoruz. Ayrıca yeni yerleşen yeni orta sınıfların, enformel ilişkilere ya da cemaat ilişkilerine, gecekondulular kadar ihtiyaç duyup duymadıklarını da bilmiyoruz. Bu konulardaki cevapsız soruları ancak yeni araştırmalar cevaplayabilir. Ancak, biz şimdilik Pendik’te seçmen tabanını oluşturan nüfusun doğum yerlerini inceleyerek bazı yorumlar yapacağız. Tablo 6’da, Pendik’te yaşayanların doğum yerleri ile adrese kayıtlı oldukları iller karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Bu tabloda dikkatimizi çeken nokta, Pendik’te yaşayanlarda doğum yerleri itibariyle yoğunlaşma yoktur. Pendik’te hemen her bölgeden gelen göçmen yaşamaktadır.

TABLO 6
Pendik’teki Yaşayanların Doğum Yeri ve
Nüfusa Kayıtlı Olduğu illere Göre Dağılımı
(2017 yılı itibariyle)

<i>Doğum yeri</i>	<i>Sayı</i>	<i>Yüzde</i>	<i>Nüfus kaydı</i>	<i>Sayı</i>	<i>Yüzde</i>
İstanbul	302.520	43.7	İstanbul	61.468	8.9
Erzurum	19.359	2.8	Erzurum	32.662	4.7
Ordu	14.900	2.2	Ordu	29.254	4.2
Sivas	18.731	2.7	Sivas	36.948	5.3
Tokat	15.857	2.3	Tokat	26.695	3.6
Trabzon	15.072	2.1	Trabzon	25.895	3.7
Diğerleri	306.348	44.2	Diğerleri	479.895	62.3
Toplam	692.787	100.0	Toplam	692.787	100.0

Kaynak: Güvenç/Tülek veri tabanı (2018).

Tablo 6'da dikkati çeken bir başka nokta Pendik'te yaşayanların yüzde 44'ünün İstanbul doğumlu olmasına rağmen nüfus kaydını İstanbul'a taşımamış olmalarıdır. İlçede yaşayan ve İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların oranı sadece yüzde 9'dur. Bu tablodan Pendik'te yaşayanların yaklaşık yüzde 60'ının birinci nesil göçmen, yüzde 30'unun ikinci nesil göçmen ve sadece yüzde 10'unun ise İstanbul kökenli olduğu sonucunu çıkarabiliriz. İstanbul'a kayıtlı olanların ne kadarının Pendik doğumlu olduğunu ise bilmiyoruz. Sonuçta burada yaşayanların ağırlıklı kesiminin birinci nesil göçmen olduğunu, diğerlerinin ise burada yaşadıkları süre ne kadar olursa olsun doğdukları yerle ilişkilerini kesmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu göçmenlerin önemli bir kesimi için hemşerilik bağlarının öneminin yüksek olması olasıdır.

Tablo 7'de, yukarıdaki seçmen tabanının seçtiği belediye meclis üyelerinin, Pendik Belediyesi web sayfasındaki bilgilere dayanarak doğum yeri ve eğitim durumları hakkında bilgi sunulmaktadır. Bu tabloda ilk dikkati çeken nokta kadın üyelerin sayısının düşüklüğüdür.

İlçe meclis üyeleriyle ilgili değerlendirmelere geçmeden önce aynı dönemde ilçe belediye başkanı seçilen Ahmet Cin'in özgeçmişinde yer alan bazı bilgileri aktaralım. Cin de

TABLO 7
31 Mart 2019 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre
Pendik İlçe Belediye Meclis Üyeleri

<i>Üye olduğu parti</i>	<i>İstanbul doğumlular</i>	<i>Diğer kentlerde doğanlar</i>	<i>Yüksek eğitilmişler</i>	<i>Kadın üye</i>	<i>Toplam üye sayısı</i>
AKP	10	17	22	5	27
CHP	5	9	5	3	14
MHP	3		1		3
İYİ	1	–	1	–	1
Toplam	19	26	39	8	45

Kaynak: Pendik Belediyesi web sayfası.

İstanbul'un dışında, Sakarya'da doğar. Uzun bir dönemdir İslâmcı siyasetin içinde olduğu anlaşılan Ahmet Cin, iktisat fakültesi mezunu bir "maliyeci/sanayicidir" Pendik'teki yerel yaşamın pek çok alanında aktif olan Ahmet Cin, Pendik Spor Kulübü Başkanlığı'nın yanı sıra Pendikli Sanayici ve İşadamları Derneği'nin de (PESİAD) kurucu başkanlığı görevini üstlenmiştir.

Belediye başkanı gibi ilçede yerel siyaset yapan diğer meclis üyelerinin çoğu İstanbul dışında doğmuştur. Bu arada dikkatimizi çeken nokta, İstanbul doğumlu üyelerden beşinin özgeçmişinde kendilerini Trabzonlu, Erzurumlu, Rizeli, Giresunlu olarak ayrıca tanımlamalarıdır. Ayrıca İstanbul/Pendik doğumlu olan iki üyenin (biri AKP'li, diğeri CHP'li) kendilerini Boşnak olarak tanımlaması da dikkati çekmiştir. Meclis üyeleri de tıpkı Pendikli seçmenler gibi geldikleri yer itibariyle karmaşık kökene sahiptir. Ayrıca, özgeçmişlerindeki vurgulamalarından meclis üyelerinin hemşerilik ilişkilerini ve etnik köken ya da inanç benzerliğine dayanan kimlik siyasetini önemsediklerini söylememiz mümkündür.

Meclis üyelerinin özgeçmişlerinde dikkati çeken bir başka nokta hemen hepsinin sivil toplum örgütlerinde aktif üye olmalarıdır. Ancak bu örgütlerin önemli bir kesimi hemşeri dernekleridir. Bu dernekler arasında Pendikli Trabzonlular Derneği, Pendik Sivashılar Derneği, Pendik Ordulular Derneği gibi ilçeye özel hemşeri dernekleri olduğu gibi, Divriği İşadamları Derneği gibi sadece iş insanlarını bir araya getiren hemşeri dernekleri de vardır. CHP'li üyeler, sivil toplum derneklerine üyeliklerini belirtirken hem hemşeri derneklerini hem de işçi dernekleri, sendikalar, esnaf dayanışma dernekleri gibi iş yaşamıyla ilgili örgütleri zikretmişlerdir. AKP'li meclis üyelerinin ise hemşeri derneklerini, diğer meslek ve spor derneklerini belirtmelerinin yanında İlim Yayma Cemiyeti gibi inançla ilgili dernekleri de belirtmele-

ri dikkati çekmiştir. Bu bilgiler Pendik'te gündelik yaşamda hemşeri ya da cemaat dayanışmasının ve dolayısıyla enformel ve kayırmacı ilişkilerin canlı olduğunun göstergesidir.

Meclis üyelerinin eğitim durumlarına bakıldığında AKP'li-lerin yüksek eğitilmiş, CHP'li ve MHP'li üyelerin ise ortaokul/lise düzeyinde eğitilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Yine daha önce yapılmış olan araştırmalara dayanarak eğitim düzeyi ile temsil arasındaki ilişki konusuna burada ayrıca değinmek istiyoruz. Meclis üyelerinin eğitimlerinin yüksek oluşu ilk bakışta, imar faaliyetleri gibi bazı belediye faaliyetlerinin teknokratik niteliği nedeniyle, liyakatli olma yönünde bir avantaj olarak kabul edilebilir. Ancak bürokraside kesinlikle gerekli olan liyakatin siyasal temsil açısından aynı anlama gelmeyebildiğini vurgulamamız gerekir. Yüksek eğitimlilerin çoğunlukta olması demokratik temsil açısından bazı durumlarda liyakatten çok, çıkar gruplarının ya da varsıl grupların aşırı temsili anlamına da gelebilir. Bu açıdan meclis üyelerinin hangi toplumsal kesimleri temsil ettiklerini anlamak için eğitim durumları kadar yaptıkları iş ve siyasete giriş nedenleri gibi soruların cevaplanmasını gerektirir. Diğer taraftan, AKP'li meclis üyelerinin, eğer mezunlarsa, imam-hatip okulu mezunu olduklarını özellikle vurgulamaları da dikkati çekmiştir. Bu bağlamda hem dernek üyeliklerine hem de eğitim durumlarına baktığımızda AKP'li üyelerin yeni nesil İstanbullu yeni orta sınıfları, CHP'li üyelerin ise görece olarak alt orta sınıfları temsil ettiklerini söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, meclis üyelerinin yerleşme deneyimleri açısından burada yaşayanlarla benzer geçmişe sahip olduklarını söyleyebiliriz. Yerleşenlerin de yönetenlerin de buranın yerlileri olmadıkları açıktır. Bu da bize ne yöneticilerin ne buraya yerleşenlerin buranın tarihi, köyleri, ormanları, doğasıyla ilgili geçmişe ait hafızaları olduğunu göstermektedir.

Burayla ilgili duygusal bağları ancak kişisel geçmişlerindeki iyi ya da kötü anılarıyla sınırlıdır. Bütün bunların ışığında karar alıcıların ve burada yaşayanların kaygılarının buranın geçmişiyle ilgili olmayabileceğini ve daha çok geleceği ile ilgili olabileceği sonucuna varabiliriz. Nitekim Pendik’le ilgili bugüne kadar alınmış kararlar Pendik’i korumayı değil burada yeni bir yaşamı kurmayı hedeflemiş ve bunu başarmıştır. Buraya yerleşenler ve onların seçtikleri yerel karar alıcılar buranın köylerini, ormanlarını, göllerini, kıyılarını “tabula rasa” gibi kabul ederek buranın yeniden inşa edilmesinin önünü açmışlar ve “yeni Pendik”i kurmuşlardır.

İkili yapı üçlü yapıya dönüşüyor¹

Yeni Pendik, İstanbul’un son yirmi yılda geçirdiği değişimde bir taraftan post-kentleşme sürecinin yarattığı kentsel rantın paylaşımı ve inşaat faaliyetleri, diğer taraftan küresel ilişki ağlarına eklemlenme sürecinin doğurduğu etkilerle oluştu. Bu noktada, otoriter popülist yerel siyasetin bir taraftan yeni yerleşimler ve yeni işlevler için alan açtığını, diğer taraftan mevcut yerleşmelerin sorunlarını çözdüğünü gözlemliyoruz. Bu arada özellikle çıraklık döneminde daha çok mevcut yerleşmelerin kalfalık ve ustalık dönemlerinde ise yeni işlevler ve yerleşmeler için karar ürettiğini gözlemliyoruz. Bu arada, yerel siyasetin eski yerleşmelerin sorunlarını çözmek için kayırmacılık ve enformel ilişkileri kullanmış olabilirler. Ancak ilçenin bütününe ilgilendiren makro kararların alın-

1 Bu bölümdeki veriler Kadir Has Üniversitesi İstanbul Araştırma Merkezi’nde çalışmalarını sürdüren Murat Güvenç ve Murat Tülek’in TUIK’in adrese dayalı nüfus sistemi ve belediyelerin emlak vergisine temel oluşturan rayiç bedel değerlerinden yararlanarak geliştirilen haritalara dayanmaktadır (Güvenç ve Tülek, 2018). Konut tabakalarının belirlenmesinde ayrıca Sezgin Tüzün’ün veri araştırma için rayiç bedel, eğitim, hane halkı gelirlerine dayanarak geliştirdiği mahalle tabakalaşması verilerinden de yararlanılmıştır. Kendilerine bu verileri benim kullanımına açtıkları için burada tekrar teşekkür ederim.

masında yerelin bilgilendirilmediğini ve kararların kapalı bir çevre içinde alındığını da biliyoruz. Bu konuda daha önceki bölümde sözünü ettiğimiz demokratik katılım için AB'nin öngördüğü “yönetişim” (*governance*) anlayışının yerel yorumuyla çıkar gruplarının doğrudan karar sürecine dahil olmuş olduklarını tahmin edebiliriz.

AKP'nin gecekondulaşmaya karşı olması, kentleri esnek imar uygulamalarıyla yeni yapılaşmaya açması tüm İstanbul'da ve dolayısıyla Pendik'te de yeni bir dönemi başlatmıştır. Pendik'teki en önemli gelişmenin, Sabiha Gökçen Havalimanı, Teknopark, İTEP gibi merkezden alınan büyük ölçekli proje kararlarıyla kurulan havaalanı şehridir. Pendik'in, TEM otoyolu, E5 karayolu, tren yolları ve Ro Ro limanı dolayısıyla ulaşım yolları kavşağında olması havalimanına dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu gelişmeleri, AVM'ler, oteller, marina, Formula 1, yeni nesil işyerleri, depolama yerleri ve yeni orta sınıf konut alanları takip etmiştir.

1997 Araştırması'nda, kentsel eşitsizliklerin sadece iş piyasasından kaynaklanmadığını, konut mülkiyetinin dağılımından ve kamusal olanaklar açısından eşitsizlik olmasından da kaynaklandığını ifade ederek “konut sınıfları” kavramını kullanmıştık (Erder, 1997). Bu kavram esas olarak, 1980'lerde neo-Marksistler ve neo-Weberian sosyologların “kentsel hareketlerin” açıklanması için yaptıkları tartışmalar sırasında geliştirilmişti (örnek olarak, Castells, 1977 ve Saunders, 1981 ve 1984).

Bu çalışmada da konut sınıfları kavramından ilham alarak Pendik'te üç farklı konut bölgesi tanımladık. Bunlardan birincisi eski kentli orta sınıfların yaşadığı formel konut alanı olan “E5 altı”, ikincisi yeni kentli alt ve alt orta sınıfların yaşadığı enformel konut alanı olan “E5 üstü”, üçüncüsü ise post-kentleşme döneminde formel kurallarla oluşan ve yeni kentli orta sınıfların yaşadığı ve TEM konut alanıdır. Bir an-

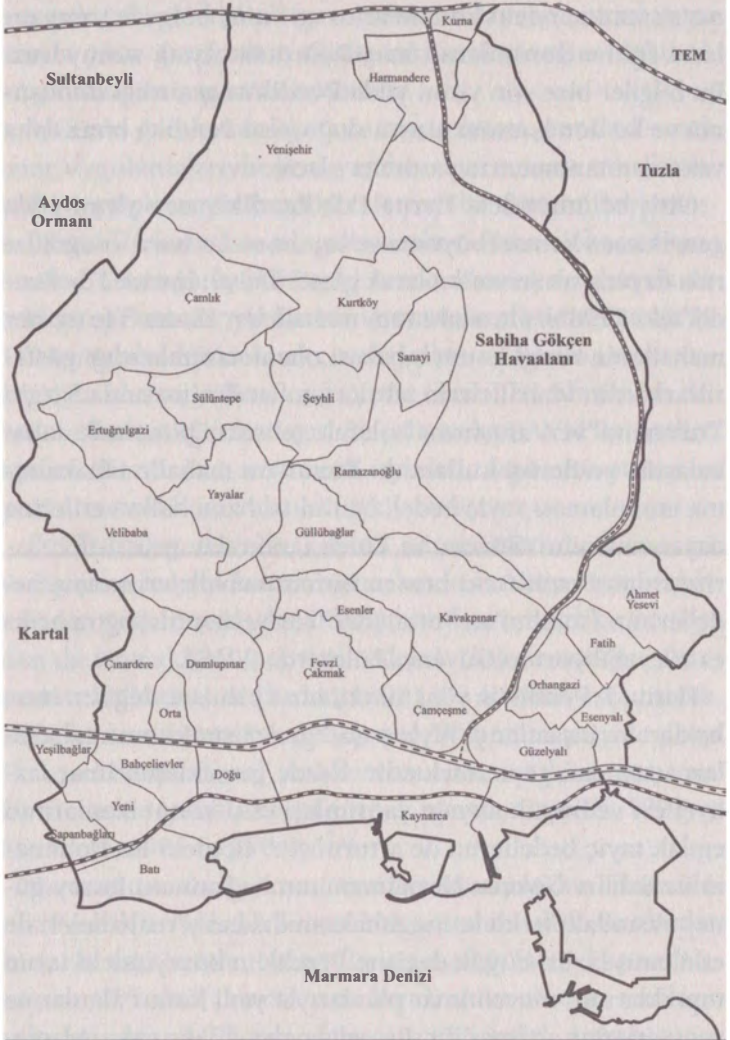
lamda, son yirmi yıllık süre içinde Pendik yeni bir konut sınıfına da ev sahipliği yapmaya başlamıştır.

Bu bölümde bu üç farklı konut alanının kentsel tabakalaşma sistemi içindeki konumlarını ve bu üç bölgede yaşayanların eğitim durumlarını karşılaştırmalı olarak sunuyoruz. Bu bilgiler bize son yirmi yılda Pendik'in geçirdiği dönüşümü ve bu dönüşümün oluşturduğu yeni Pendik'i biraz daha yakından tanımamıza yardımcı olacaktır.

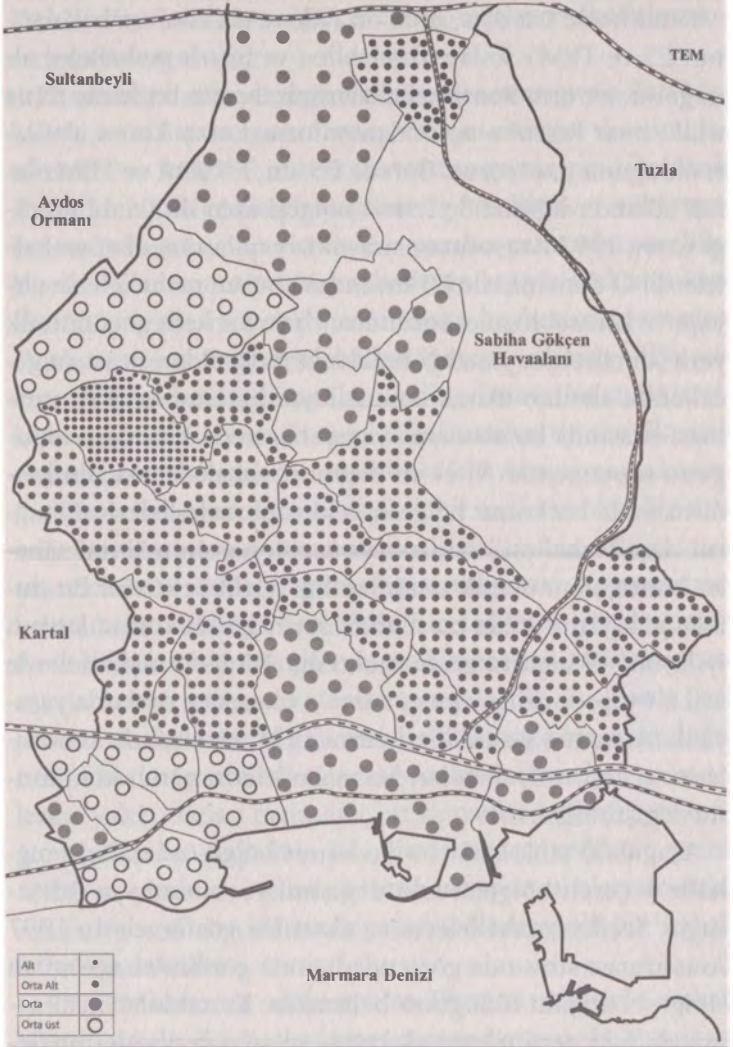
Giriş bölümündeki Harita 1'de Pendik'te son yirmi yılda gerçekleşen kentsel büyüme ve yapılaşmalar hava fotoğraflarına dayanarak şematik olarak gösterilmişti. Harita 2'de Pendik'teki TEM'in altındaki tüm mahalleler, Harita 3'te ise her mahallenin hangi konut tabakası olarak tanımlandığı gösterilmektedir. Mahallelerin tabaka sınıflandırılmasında Sezgin Tüzün'ün "veri araştırma" olarak geliştirdiği mahalle tabakalaşma verilerini kullandık. Tüzün'ün mahalle tabakalaşma tanımlaması rayiç bedel, eğitim ve hane halkı verilerine dayanmaktadır. Güvenç ve Tülek tarafından geliştirilen haritalardan Pendik'teki hemen bütün mahallelerin rayiç bedellerinin İstanbul'un "ortalama" seviyesine ulaştığını açıkça izleyebiliyoruz (Güvenç, Tülek vd., 2018).

Harita 3, Pendik'in yeni mevzii imar planları, değişen imar hakları ve inşaatlar yoluyla yaşadığı değişimi konut tabakaları açısından göstermektedir. İlçede gerçekleşen imar faaliyetleri ve büyük altyapı yatırımları eski konut alanlarının emlak rayiç bedellerini de arttırmıştır. İlçedeki Ro Ro limanı ile Sabiha Gökçen Havalimanı'nın bağlanması kuzey güney aksındaki farklı konut tabakasındaki eski mahalleleri de etkilemiştir. En büyük değişim Pendik'in kuzeyindeki tarım topraklarının mevzii imar planlarıyla yeni konut alanlarına ve işyerlerine açılmasıdır. Bu gelişmeler TEM'e yakın alanları da etkilemiş, köyler yeni imar kararlarıyla düzenli yapılaşmaya açılmış ve emlak değerlerinin artmasına neden olmuş-

HARİTA 2
Pendik'teki Mahalleler
(2018)

HARİTA 3
Pendik'teki Konut Tabakaları
(2018)

tur. “Havalimanı şehri” (*aerotropolis*) oluşumu Pendik’in kıyısındaki eski prestijli orta sınıf mahallelerine, TEM’in kıyısındaki yeni mahallelerin eklenmesine neden olmuştur.

Pendik’teki üst orta, orta, orta alt ve alt konut tabakalarının E5 ve TEM’e kolay ulaşılabilen ve imarlı mahalleler olduğunu, alt orta konut tabakalarının ise her iki karayoluna uzak, imar hukuku açısından enformel olan konut alanları olduğunu görüyoruz. Burada E5 altı, E5 üstü ve TEM olarak adlandırdığımız üç konut bölgesinden ilk ikisi bilindiği üzere 1997 Araştırması sırasında yapılaşmış olan mahallelerdi. O dönemlerde E5 üstündeki bütün mahallelerin alt yapı ve kentsel hizmet sorunu vardı ve kır kent göçünün ilk yerleşimcilerinin yaşadığı bu alanlar yoksul konut ya da gecekondu alanları olarak tanımlanıyordu. Ümraniye Araştırması sırasında bu alanlarda yaşayanların da heterojen olduğunu saptamıştık. Nitekim bugünkü tabakalaşma sınıflandırması da bu konut bölgesindeki tüm mahallelerin Ertuğrul Gazi Mahallesi hariç olmak üzere, hepsinin “orta” tabaka konut alanı olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu durum son yirmi yılda bu mahallelerin göreceli konumlarının iyileşmiş olduğunu göstermektedir. E5 üstü mahallelerde acil alt yapı sorunlarının çözülmüş olması ve oralarda yaşayanların kentte geçirdikleri yirmi yıllık süre içinde konumlarını iyileştirmiş olmaları bu mahallelerin göreceli konumunu değiştirmiştir.

Aşağıdaki tablolarda bu üç konut bölgesinden üçer mahalle seçerek bölgelerdeki değişimi yorumlamaya çalışacağız. Seçilen mahallelerin ve aktarılan göstergelerin 1997 Araştırması sırasında gözlemlediğimiz gerilimler açısından sembolik anlamı olduğunu belirtelim. Bu tablolar aynı zamanda eski gerilimlerin akıbetini ve yeni gerilimlerin izlerini aramamıza yardımcı olacaktır. Bu amaçla, E5 altı konut bölgesinden Batı, Sapanbağları ve Kaynarca mahallele-

ri, E5-TEM arasına sıkışmış olan E5 üstü konut bölgesinden Ertuğrulgazi, Kavakpınar ve Ramazanoğlu mahalleleri, yeni oluşan TEM konut bölgesinden ise, Çamlık, Yenişehir ve Kurtköy mahalleleri seçildi. Burada, seçilen mahalleleri kısaca tanıtacağız.

E5 altı diye adlandırdığımız bölgeden seçtiğimiz Batı Mahallesi, eski limanın, tren istasyonunun olduğu, ilçenin idari, ticari ve kültürel aktivitelerinin yoğunlaştığı, Osmanlı döneminde imar planıyla yapılaşmış Pendik'in en eski merkez mahallesidir. Son yirmi yılda yapılan yatırımlar, özellikle sahil yolu ve marina bu mahallenin kıyıyla ilişkisini kesmesine ve eski ayrıcalıklı konumunu kaybetmesine neden olmuştur. Sapanbağları Mahallesi ise tren yoluna ve E5'e yakın, 1950'lerde hisseli tapulu olarak gelişmiş, halen de mülkiyet sorunları devam eden içkili lokantaları da olan Boşnak mahallesidir. Bu mahalle özellikle 1997 Araştırması sırasında Bosna Savaşı nedeniyle özel ilgiye mahzar olan bir mahalleydi. Son yirmi yılda mahallenin değer kazandığı ancak yaşayanların eski ilgiyi görmediğini anlıyoruz. Kaynarca ise, balıkçıların ve deniz severlerin bir zamanlar gözdesi olan Pavli adasının bulunduğu eski sayfiye mahallesidir. Kaynarca, daha sonra kıyısına yapılan tersane, Ro Ro limanı, yat yapımı imalathaneleri gibi tesisler nedeniyle bu eşsiz doğal özelliklerini tamamen kaybetmiştir. İmalathanelere ve işyerlerine yakın olması nedeniyle bir zamanlar işçilerin yerleştiği mahalle olan Kaynarca, havalimanına bağlandıktan sonra, AVM'ler, plazalar, oteller ve orta sınıf apartmanları ile dolaşarak farklı sınıfların bir arada yaşadığı kozmopolit bir mahalle haline dönüştü.

E5-TEM arasında sıkışmış olan E5 üstü bölgedeki mahallelerde yaşayanlar başlangıçta, el senediyle ya da hisseli tapuyla edindikleri ucuz konut alanlarında yaşayan ve çevredeki küçük sanayi sitelerinde ya da diğer işyerlerinde çalışan

düşük gelirli “hak sahipleri” ve kiracılarından oluşmaktaydı. Bu mahallelerde yaşam kalitesinin geçen süre içinde iyileştiğini ve bu mahallelerin de değer kazandığını görüyoruz. Ancak, “mülkiyet” sorunu çözülmediğinden bu mahallelerde yaşayan “hak sahipleri” ile yerel yönetimler arasındaki gerilim devam etmektedir. Buralarda “yükselen hanelerin” ve “yeni yoksulların” birlikte yaşadığını tahmin edebiliriz. Seçilen mahallelerden biri olan Ertuğrul Gazi Mahallesi’nin sınırı Aydos ormanına dayanırken, diğer iki mahalle Sabiha Gökçen Havalimanı’na yakındır. Medyadaki haberlerden Sabiha Gökçen Havalimanı’na yakın olan mahallelerin değerinin çok arttığını ancak bu artışın özellikle yoksul ve güçsüz “hak sahiplerinde” tasfiye edilme korkusunu arttırdığını anlıyoruz. Örneğin, 2018 yılında uygulanan imar barışı olanaklarından yararlanamadıklarından şikâyetçi olan Ramazanoğlu Mahallesi sakinleri, buradan tasfiye edilmek istendiğini bununla mücadele etmek için dernek kurmaktan başka çare bulamadıklarını açıklamışlardır (Aydınlık, 2018). Bu mahallede yaşayanları himayeci ilişkilere giremeyen etnik ya da dinsel gruplara mensup oldukların tahmin etmek zor değildir.

Yeni oluşan TEM konut bölgesinde seçilen mahallelerden biri olan Çamlık Mahallesi Aydos ormanı kıyısında, ilçenin en düzenli altyapıya sahip, mülkiyet sorunu olmayan yeni üst orta sınıf mahallesidir. Buraya yerleşenlerin ne kadarının İslâmcı yerel siyasetin olanaklarıyla zenginleşmiş eski Pendik sakini, ne kadarının İstanbul’un farklı yerlerinden gelmiş yeni yerleşimci olduğunu bilmiyoruz. Yenişehir Mahallesi de aynı şekilde eski kırsal alanların kentsel arsaya dönüştürülmesiyle yeni oluşmuş bir orta sınıf mahallesidir. Kurtköy ise göreceli olarak eski bir mahalle olarak daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Havalimanı şehrinin “parlayan yıldızları” olan bu mahallelerde yeni nesil teknolojiyle üretim yapan işyerleri de bulunmaktadır. Bu bölgedeki mahallele-

rin havalimanı şehrinin oluşumu sonrasında TEM boyunca oluşan yeni tür işlerde çalışan ve aralarında küresel işlere uygun vasıflara yeni orta sınıfların ve yeni zenginlerin yerleştiği konut alanları olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 8 üç farklı konut bölgesinde yaşayanların eğitim durumlarını Pendik ilçesinde yaşayanların ortalama değerleriyle karşılaştırmaktadır. Bu tablodan Pendik'te yaşayanların yüzde 60'ının ortaokul ve altı, yüzde 40'ının ise lise ve üstü eğitim gördüğünü izliyoruz. Üç konut bölgesine baktığımızda, eski ve yeni orta konut tabakalarında yaşayanların eğitim durumlarının Pendik ortalamasından yüksek, alt orta konut tabakasında yaşayanların eğitim durumunun ise Pendik ortalamasından düşük olduğu görülmektedir..

Bu tabloda dikkati çeken bir başka nokta, E5 altı ve TEM altı bölgelerinden seçilen mahallelerde yaşayanların arasın-

TABLO 8
Pendik İlçesindeki Üç Konut Tabakasındaki
Bazı Mahallelerde Yaşayanların Eğitim Durumu
(2017)

	Konut tabakası*	Okur-yazar olmayan	Orta ve altı	Lise	Yüksek ve üstü	Bilinmeyen	Toplam
Pendik		2.1	59.9	21.1	16.3	0.6	100.0
E5 altı							
Batı	Üst orta	0.7	39.0	29.1	29.9	1.3	100.0
Sapanbağları	Orta	1.5	51.2	25.9	20.7	0.7	100.0
Kaynarca	Orta	1.8	55.9	23.2	18.3	0.8	100.0
E5 üstü							
Ertuğrulgazi	Alt	4.1	74.4	14.7	6.3	0.5	100.0
Kavakpınar	Alt orta	3.1	71.3	17.0	8.1	0.6	100.0
Ramazanoğlu	Alt orta	3.5	67.8	19.5	8.6	0.6	100.0
TEM'in altı							
Çamlık	Üst orta	0.5	42.7	22.3	33.4	1.1	100.0
Yenişehir	Orta	0.8	42.7	23.7	31.9	0.9	100.0
Kurtköy	Orta	1.8	55.2	21.6	20.7	0.7	100.0

(*) Sezgin Tüzün Veri Araştırma konut tabakası verileri.

Kaynak: Güvenç ve Tülek (2018) veri tabanı.

da yüksek okul ve üstü eğitim görmüş olanların oranının, E5 üstü konut bölgesindeki mahallelerde yaşayanların oranına göre açık farkla yüksek oluşudur. Elimizdeki veri tabanındaki ayrıntılı bilgilere göre yeni orta sınıfların yaşadığını tahmin ettiğimiz TEM altı konut bölgesinden seçtiğimiz üç mahalledeki yüksek lisans ya da doktora yapmış olanların sayısı dikkati çekecek kadar yüksektir. Bu verilere göre Pendik'te 2017 yılında yaşayan 1054 doktoralı kişiden 491'i, 8161 yüksek lisans diplomalı kişiden ise 3278'i seçilen bu üç yeni mahallede yaşamaktadır. Bu yüksek eğitimli kişilerin çevredeki vakıf üniversitelerinde ya da yeni nesil işyerlerinde çalışan dış dünya ile ilişki kurma potansiyeline sahip yeni orta sınıflar oldukları açıktır.

Eski gerilimlerden geride kalanlar

1997 Pendik Araştırması'nda gecekondulu alanlarına yeni yerleşenlerin acil talepler konusunda uzlaştıklarını, sorunlarını hemşeri dayanışması ve kayırmacı ilişkiler yoluyla çözdüklerini gözlemlemiştik. Ancak aynı grupların bir süre sonra yaşam biçimlerini ya da inanç dünyalarını ilgilendiren konular gündeme geldiğinde uzlaşmadıklarını ve aralarında gerilimin başladığını anlamıştık. Bu dönemde bazı hemşeri gruplarının ve İslâmcı ilişki ağları içinde olanların taleplerini karşılamakta ayrıcalıklı olduklarını gözlemledik. Bu bağlamda, özellikle zorunlu göçle gelen İslâmcı olan Kürtlerle savaş sonrası gelen Boşnakların, Alevilere ve Kürt/Alevilere göre avantajlı olmaları dikkatimizi çekmişti. Burada son yirmi yıldır iktidarda olan yeni yerel siyaset anlayışının 1997'de sorun olarak gündemde olan, imam-hatip lisesi, cami ve cemevi gibi sembolik talepleri karşılayıp karşılamadıklarına bakacağız.

O dönemde “muhafazakâr” aileler özellikle lise çağında ki kız çocuklarını “kız/erkek karışık” “laik” okullara gön-

dermek istemiyor, kızlarını kız ve erkek çocukların ayrı eğitim gördüğü imam-hatip liselerine gönderiyorlardı. Aynı dönemde çalışmak isteyen ya da çalışmak zorunda olan kadınların çocuk yuvası talebinin olduğuna, ancak kadının çalışmasını hoş karşılamayan “muhafazakâr” yönetimin çocuk yuvası açmak istemediğine de şahit olmuştuk. Nitekim o tarihte SHP’li belediyenin açmış olduğu yuvanın RP’li belediye yönetimi tarafından kapatılması bu nedenle tepki görmüştü. Yeni yerleşenlerden kimi, mahallelerinde “cami” açılmasını, kimi ise “cemevi” açılmasını istiyorlardı.

Tablo 9’da Pendik’teki okul ve öğrenci sayıları, İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü’nün web sayfasından elde edilen bilgilere dayanarak sunulmaktadır. Geçen yirmi yıllık süre içinde muhafazakâr ailelerin özellikle kız çocuklarının eğitimi için tercih ettikleri imam-hatip lisesi sayısı artmıştır. Ancak yi-

TABLO 9
Pendik’teki Devlet ve Özel Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayıları (2021)

<i>Kurum türü</i>	<i>Kurum sayısı</i>	<i>Öğrenci sayısı</i>
Anaokulu	54	5.679
İlkokul	45	46.009
Ortaokul	38	29.990
İmam hatip ortaokulu	11	10.801
İmam hatip lisesi	13	7.863
Lise	23	22.149
Toplam devlet okulu sayısı	184 (62.8)	122.491 (91.4)
Anaokulu	55	2.771
Özel ilkokul	11	1.779
Özel ortaokul	15	2.335
Özel lise	28	4.600
Toplam özel okul sayısı	109 (32.7)	11.485 (8.6)
Toplam eğitim kurumu sayısı	293 (100.0)	133.976 (100.0)

Kaynak: Pendik İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü (www.pendik.gov.tr).

ne de Pendik'te halen "laik" diye adlandırılan okul sayısı da öğrenci sayısı da IHL'lerden hâlâ yüksektir. İlçede çok sayıda özel okul açılmış olsa da devlete ait okulların hem kurum sayısı hem de öğrenci sayısı açısından ağırlığını korumaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İlçedeki özel okullarda eğitim gören öğrenci sayısı düşüktür. Özel ve devlet/laik eğitim veren liselerdeki toplam öğrenci sayısı IHL'lerde okuyan öğrenci sayısının neredeyse üç katıdır. Bu özel okullar arasında zengin ailelerin çocuklarına özel "muhafazakâr" kolejlerin olup olmadığını bilmiyoruz.

Tablo 10'da konut bölgeleri ve seçilmiş bazı mahallelerde sembolik anlam taşıyan kurumlar olan lise, cami ve cemevi sayıları aktarılmaktadır. Bu tablodan, zengin fakir hemen her mahallede imam-hatip lisesinin açılmış olduğunu görüyoruz. Sadece eski merkezdeki üst orta sınıf mahallesi olan Batı Mahallesi'nde IHL yoktur. Buna karşılık TEM altı yeni orta sınıf mahalleleri olan Çamlık, Yenişehir gibi mahallelerde IHL'ler açılmıştır. Bu durum yeni güç sahibi olan yeni orta sınıfların

TABLO 10
Pendik'te ve Seçilmiş Mahallelerde Lise, Cami ve Cemevi Sayıları

	<i>Devlet lisesi</i>	<i>Imam hatip lisesi</i>	<i>Özel lise</i>	<i>Cami</i>	<i>Cemevi</i>
Pendik	23	13	27	139	9
E5 altı					
Batı	1	–	1	1 cami 1 mescit	
Sapanbağları		1 (uluslararası)		2 cami	
Kaynarca	–	2 (kız ve erkek)	1	5 cami	1 cemevi
E5 üstü					
Ertuğrulgazi	1	1		7 cami	1 cemevi
Kavakpınar		2 (kız ve erkek)		7 cami	1 cemevi
Ramazanoğlu	–	–	–	2 cami	–
TEM					
Çamlık		1	2	5 cami	
Yenişehir	2	1		5 cami	
Kurtköy	2	1	2	8 cami	1 cemevi

Not: Okul Sayıları www.pendik.meb.gov.tr (2018).

tercihlerini göstermesi açısından ilgi çekicidir. IHL'ler arasında en dikkati çeken nokta Boşnakların yoğun olduğu Sapanbağları Mahallesi'nde açılmış olan uluslararası kız imam-hatip lisesidir. UKIHL'nin web sayfasından bu okulun Pendik'in en eski ve ilk imam-hatip lisesi olduğunu ve 2014 yılında "uluslararası" statüsü kazandığını öğreniyoruz. Yabancı kız öğrenci de kabul eden bu okulun Pendik'in "küresel" İslâm dünyasına açılma projesinin bir parçası olması muhtemeldir.

Tablo 10'da seçilen mahallelerdeki cami ve cemevlerinin sayıları hakkında bilgi verilmektedir. İslâmcı siyasetin muhafazakârlara sunduğu en yaygın hizmetin cami olduğu bilinmektedir. Bir zamanlar cemaatin yardımlaşma dernekleri aracılığıyla topladığı bağışlarla yapılmış olan camiler artık "proje" müteahhitlerin hayır faaliyeti haline dönüşmüştür. Zenginleşen muhafazakârların, özellikle müteahhitlerin kazançlarıyla fitre/zekât/bağış yapmalarının yanı sıra cami yapılmaları da çok yaygınlaşmıştır. Bu yolla yapılan bağışların nedeni muhafazakârların hızla zenginleşmelerinin kitleler nezdinde meşruiyet arayışı olabilir. Ancak yine de bu yolla yapılan camilerin hayır sahibi muhafazakârlar için ne anlam ifade ettiği, cami cemaatinin bu duruma ne anlam verdiği araştırılması gereken bir konudur.

Pendik'teki cami sayısının bolluğu bu hayır işinin çok canlı olduğunu göstermektedir. Cami başına düşen kişi sayısına baktığımızda yoksul mahallesi olan Ertuğrul Gazi'de cami başına düşen kişi sayısı 1.890, varlıklı kesimlerinin yaşadığı Çamlık'ta ise 2.804'tür. Buna karşı ilçe merkezi olan Batı Mahallesi'nde cami başına düşen kişi sayısı 7.168'dir. Kaynarca ve Yenışehir mahallelerinde de cami başına kişi sayısı ise 8.707 ve 10.161'dir.

Cami başına düşen kişi sayısının orada yaşayanların inançları hakkında anlamlı bilgi vermeye yeteceği kanısında değiliz. Diğer taraftan, bu sayılar yönetimin cami yapımında ras-

yonel bir gerekçe arayıp aramadığı sorusunu kaçınılmaz olarak sormamıza neden olmaktadır. Cami başına kişi sayısının yüksek olduğu mahallelerde, laiklerin mi, yoksa cemevi ihtiyacı olan Alevilerin mi, yoksa bağış yapacak kadar zenginleşmiş muhafazakâr kişi sayısının azlığı mı sorularının cevabı ayrıca verilmelidir. Ancak, cami sayısındaki hızlı artışın özellikle muhalif siyasetçiler arasında tartışma konusu olarak gündemde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, belediyenin, Pendik'teki eski mahallelerden biri olan Batı Mahallesi'nde nadir yeşil alanlardan biri olan Devlet Demiryolları'na ait araziye yeni bir cami yapmak istediği basına yansımıştır. Bu haberde belediye meclisindeki CHP'li üyelerin, bu girişime ilçede yeterli sayıda cami olduğu, buna karşılık yeşil alanın olmadığı gerekçesiyle karşı çıktığı bildirilmektedir (Artı Gerçek, 2021). Bu konu son dönemlerde siyasete hâkim olan laik/muhafazakâr geriliminin önemli gündem maddelerinden biridir.

Cemevleri konusu cemaatler arasındaki ayrımcılığı somutlaştıran ve “kimlik” siyasetinin “İslâmcı” vurgusunu açıkça gösteren gerilim konularından biri olmaya devam etmektedir. Aleviliği “kültür” olarak kabul eden İslâmcı siyaset, AB ile üyelik sürecinde bazı Alevi cemaatlerinin devlet desteği olmadan kendi sınırlı olanaklarıyla kentlerde cemevi açmalarına “tolerans” göstermiştir. Bu “toleransın” özellikle seçim dönemlerine has olduğunu belirtmek gerekir. Hatta bazı dönemlerde AKP'den aday olan ve seçilen Alevi liderlere bile rastlanmıştır. Sonuçta, zorlukla da olsa kentlerde cemevlerinin açılabilmiş olması Aleviler için önemli bir gelişme olarak kabul edilebilir. Yapılan araştırmalar Alevilerin de Aleviliğin yaşanması konusundaki farklı görüşleri ve farklı Alevilik yorumları nedeniyle homojen olmadığını ve farklı dernekler etrafında toplandıklarını aktarmaktadır. Bu bağlamda bazı Alevi derneklerinin yönetimle ilişkisi gerilimli, bazı derneklerin ise iyi olduğu da anlaşılmaktadır.

Pendik'teki mevcut cemevleri tamamen cemaatin kendi çabalarıyla faaliyetlerini sürdürebilmektedir. Belediyenin cemevlerine yardım yapması çok nadir rastlanan bir durumdur. Bu nadir duruma ilgi çekici bir örnek teşkil etmesi açısından Pendik'te yeni bir cemevi binası yapılma serüveni burada kısaca aktaralım. Gazete haberinden iktidara yakınlığı ile bilinen Cem Vakfı'nın Pendik Belediyesi'ne başvurarak Kavakpınar'daki eski cemevinin yerine yeni bir binanın yapılmasını talep ettiğini öğreniyoruz. Haberden bu talebin belediye tarafından olumlu görüldüğünü ve yeni cemevi binasının 2018'de "Sosyal ve Kültürel Tesis" olarak açıldığını, hatta bu açılış törenine o dönem AKP genel başkan yardımcısı olan Erol Kaya'nın da katıldığını öğreniyoruz. Nitekim haberde açılışta Kaya'nın, dört katlı yeni cemevi binasından övgüyle söz ettiği bildirilmektedir (Haberler, 2018). Yine basına yansıyan bir başka haberden 2019 yerel seçimleri öncesinde Binali Yıldırım'ın bu binayı ikinci kez açtığını ve bu törende Yıldırım'ın yeni cemevinin değişen Türkiye'nin bir eseri olduğunu ifade ettiğini öğreniyoruz (Gazetevatan, 2019). Bu haberler, esas olarak mevcut İslâmcı siyasetin Alevilerin inançla ilgili taleplerine mesafeli olduğunu, ayrımcılığın devam ettiğini ve bu konunun sadece oy gerektiğinde siyasal alanın gösterisine dönüştüğünü açıkça göstermektedir.

Pendik'teki etnik/dinsel açıdan ayrımcılık yaşayan bir başka önemli grup olan Kürtlerle ilgili olarak cemevi gibi somut ve açık bir gösterge maalesef elimizde mevcut değil. Kürtlerin inanç açısından türdeş olmaması cami/cemevi gibi sembolik ikilem bağlamında değerlendirme yapmamızı zorlaştırmaktadır. Bir anlamda Pendik'te yaşayan Kürtlerin ne kadarının Kürt kimliğine, ne kadarının Müslüman kimliğine, ne kadarının Alevi kimliğine, ne kadarının hiçbirine vurgu yapan seküler kimliğe sahip olduğunu da bilmiyoruz. Pendik'le ilgili medya ve sosyal medya haberlerini izlediğimizde

“Kürt” kimliği etrafında toplanan grupların daha çok HDP içinde siyaset yaptıklarını anlıyoruz. Genel olarak Kürt siyasal hareketinin AB ile ilişkilerin iyi olduğu dönemde ve çözüm sürecinde kendilerini açıkça ifade etme olanağına sahip olduklarını biliyoruz. Ancak “yerli/milli” koalisyonun iktidar olduğu bugünlerde HDP içinde siyaset yapmaya çalışanların çok şiddetli ayrımcılıkla karşılaştığı da açıkça izlenmektedir. Pendik’te 2019 yerel seçimlerinde, AKP, CHP ve Saadet Parti’sinden sonra dördüncü sırada yüksek oy alan HDP’nin Pendik’te de çok zor koşullarda siyaset yaptığı açıktır. Nitekim, 2018 yılında HDP’nin ilçe merkezi, şehit cenazesi sonrası basılarak yakılmış, ancak yakanlar hakkında hiçbir işlem yapılmamıştır. Bu haber de bunun somut bir örneğidir (*Bianet*, 2018).

Tablo 12, Pendik’teki konut bölgelerinin siyasal eğilimlerini aktarmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu tabloda en yüksek oyu alan AKP ve CHP’ye oy verenlerle ilgili bilgi aktarılacak-

TABLO 12
2019 Mart Belediye Seçim Sonuçlarına Göre Pendik’te
ve Seçilmiş Bazı Mahallelerde Siyasal Partilerin Aldıkları Oy Oranları
(%)

	<i>AKP</i>	<i>CHP</i>	<i>Diğer partiler</i>
Pendik	54.8	41.3	3.9
E5 altı			
Batı Mahallesi	28.3	67.7	4.0
Kaynarca	55.6	39.7	4.7
Sapanbağları	39.3	57.3	3.7
E5 üstü			
Ertuğrul Gazi	50.5	47.0	2.5
Kavakpınar	58.0	38.6	3.4
Ramazanoğlu	45.0	52.2	2.8
TEM			
Çamlık	52.9	40.6	6.5
Yenişehir	37.1	59.0	3.9
Kurtköy	56.0	39.5	4.5

Kaynak: Pendik’teki Yerel Seçim Sonuçları: www.bolgegundem.com

tadır. Bu tabloya baktığımızda oy verme konusunda konut bölgeleri arasında dikkati çeken bir farklılaşmanın olmadığını görüyoruz. Her üç bölgede de iki partiden birinin çoğunlukta olduğu mahallelere rastlanabilmektedir.

Tablo 12’de dikkati çeken nokta ilçe merkezi olarak tanımladığımız eski merkez olan Batı Mahallesi’nde CHP’nin; havalimanı şehrinin merkezi olma yolundaki Kurtköy’de ise AKP’nin aldığı yüksek oydur. E5’in altında olan ancak yeni gelişmelerden etkilenen Kaynarca’nın ağırlıklı olarak AKP’ye; Boşnak mahallesi olarak tanımladığımız Sapanbağları’nın ise ağırlıklı olarak CHP’ye oy vermesi de dikkati çekmektedir. Nitekim Birinci Bölüm’de Boşnakların arasından bir grubun Balkanlar’daki gelişmeler sonrası zenginleşerek bu mahalleyi terk ettiklerinden, daha çok işçi ve esnaf olan Boşnakların mahallede kaldıklarını ve onların da rayiç bedelli artan mahallelerindeki konutlarını kaybetmemek için mücadele ettiklerinden söz etmiştik.

İki orta sınıf mahallesi arasına sıkışmış olan eski E5 üstü mahallelerinden olan Ertuğrulgazi ve Kavakpınar’ın AKP’yi desteklemesi, eski sanayi mahallesi olan ve değeri artan mahallelerindeki haklarını kaybetmemek için mücadele eden cemaatlerin yaşadığı Ramazanoğlu’nun ise CHP’yi desteklemesi de ayrıca dikkati çekmektedir. Bu arada yeni orta sınıfların yaşadığı TEM’deki Çamlık ve Kurtköy mahallelerinin AKP’yi, Yenişehir’in ise CHP’yi desteklemeleri, özellikle yeni orta sınıfların siyasal eğilim açısından çok da homojen olmadığını göstermektedir. Daha ayrıntılı açıklama için araştırmaya ihtiyaç duyduğumuz bu veriler Pendik’te yaşayanların çoğunluğu tarafından uzun yıllardır desteklemiş olan AKP’nin konut sınıfları açısından da homojen olmadığını göstermektedir.

Kentsel rantın özelleştirilmesinden kaybettiklerini ilk başta gözlemlediklerimiz hak sahibi olmayanlar, kiracılar,

kente yeni gelen yoksullar, yabancılar olarak sıralayabiliriz. Kentsel rantın özelleştirilmesinden yararlanan hak sahipleri kısa erimde kendilerini güvende hissetmişlerdir. Bu durum düşük gelirli grupların konut sorunlarının çözülmesi anlamına da gelmektedir. Ancak, kentsel rantın tükenmez bir kaynak olmadığını ve ekonominin buna dayanarak sürmesinin mümkün olmadığı da bilinmektedir. Bu arada rayiç değeri aşırı yükselmiş alanlarda yaşayan güçsüz gruplar bu alanlardan tasfiye edilerek mülksüzleştirilme tehdidi altındadır. Kimlik siyasetinin uygulandığı bu dönemde, etnik/dinsel açıdan dışlanmış güçsüz grupların diğerlerine göre daha dezavantajlı oldukları da gözlenmektedir. Ancak kimi zaman “etnik/dinsel” ayrım gözetmeden güçsüzlerin acımasızca tasfiye edilmesi de söz konusudur. Bu nedenle Pendik’te de rayiç değeri aşırı artmış mahallelerde yaşayan gerek E5 altında yaşayan eski orta sınıfların, gerekse E5 üstünde yaşayan güçsüz grupların tasfiyeden ve mülksüzleşmekten korkarak tedirgin yaşadıkları görülmektedir. Bu tedirginlik, kimi zaman dernekleşerek, kimi zaman muhalif partilere oy vererek dile getirilmektedir. Kentteki bu tedirginliğin kentsel harekete dönüştüğü en somut anlar “Gezi Olayları” sırasında yaşanmıştır.

Diğer taraftan kentte konut sahibi olma bir güvence olsa da, yaşam şansının asıl belirleyicisinin iş piyasası içindeki konum olduğu bir başka önemli gerçekliktir. Bu bağlamda, Pendik’te de gördüğümüz gibi özellikle kent yoksullarının iş piyasasına eklemlenmelerinde hayati öneme sahip olan küçük sanayi siteleri, “yeni nesil popülizm” döneminde tıpkı gecekondu gibi tasfiye edilmeye başlamıştır. Bazı küçük sanayi sitelerinin müteahhitler tarafından imalatçıları borçlandırma yoluyla yeniden inşa edildiği (Pendik Şehir Gazetesi, 2018) ancak buralara sadece ödeme gücüne sahip olanların yerleşebildiği anlaşılmaktadır.

Nitekim Şehircilik Bakanı Kurum da “Şehir içlerindeki ömrünü tamamlamış küçük sanayi sitelerinin yatay mimari için rezerv alan olarak kullanılacak,” diyerek, buraların artık desteklenmeyeceği ve tasfiye edileceği haberini vermektedir (Kentim İstanbul, 2021). Aynı şekilde, Pendik Belediye Başkanı Cin de seçim öncesinde verdiği demeçlerde Pendik’le ilgili vizyon projesinin “teknoloji kenti, ar-ge kenti” olduğunu açıklamıştı. Cin’in açıkladığı otuz “vizyon” projesi arasında Uluslararası Teknoloji Üssü, Uluslararası Fuar ve Kongre Merkezi, Türk-Japon Bilim ve Teknoloji Üniversitesi gibi projeler bu anlamda önemliydi (Bölge Gündem, 2019). Pendik’teki konut sahibi olsun ya da olmasın düşük gelir gruplarının ve yeni yoksulların bu iş piyasasındaki konumlarının ne olacağını düşünen yoktur. Bu durum, küçük üretim yapan zanaatkarlar ve orada meslek içi eğitim görerek meslek edinme olanağına sahip olan yoksul gençler için çok önemli bir kapının kapanması anlamına gelmektedir. Havalimanı şehri çevresinde oluşan yeni nesil hizmet ve üretim yapan işyerleri, Pendik’te mevcut olan “küçük sanayi” sitelerinin ve orada çalışanların gözden düşmesine, onun yerine buraya yeni orta sınıfların yerleşmesine neden olmuştur.

Dördüncü Bölüm’ün düşündürdükleri

İslâmcıların yerel yönetimde iktidara geldiği ilk yıllarda yapmış olduğumuz 1997 Pendik Araştırması’nda kentteki sorun alanlarını kısaca “zorunlu göçle gelenlerin acil sorunları”, “imarlı ve imarsız konut alanlarındaki kentsel altyapı ve hizmet farklılıkları” ve “yeni yoksulluk” olarak tanımlamıştık. Kayırmacı ve dayanışmacı ilişkilerin bazı grupların bazı sorunlarını çözdüğünü ancak kimlik siyasetinin güçlü grupların sorunlarını çözerken güçsüz grupların ayrımcılıkla karşı karşıya kaldıklarını gözlemlemiştik.

1997 Araştırması'nda, İslâmcıların, Alevilerin ve Kürtlerin eşitsizlikleri ve ayrımcılığı protestolar, toplantılar ve basın aracılığıyla yüksek sesle duyurduklarını gözlemlemiştik. 2020 yılında yaptığımız bu yeni araştırma sırasında ise ne eskiye ait eşitsizlikler ne de yeni eşitsizlikler hakkında bu kadar yüksek sesle bildirilen şikâyetlerin olmayışı dikkatimizi çekti. Bu sessizliğin nedenleri yeni popülist siyasetin tüm sorunları çözmesi ve yeni gerilimlerin çözüm yolları için daha etkin yolların bulunduğu anlamına da gelebilir. Nitekim bu bölümde sunduğumuz tablolar, Pendik'in eski mahallelerinin de görece olarak varsıllaştığı, yaşadıkları mahallelerin rayiç bedellerinin yükseldiği ve özellikle İslâmcıların talep ettikleri camilere ve imam-hatip liselerine kavuştuklarını gözlemliyoruz. Post-kentleşme döneminde uygulanan mevzii imar planı aracılığıyla kentsel rantın dağıtılması ve inşaat faaliyetlerinin geçen süre içinde eski mahallelerin değer kazanmasına neden olduğu açıktır. Bunun yanı sıra muhtemelen aktif siyasete destek veren "yükselen hanelerin" yönetime yakın cemaatlerin kentsel ranttan ve inşaat faaliyetlerinden elde ettikleri kazancın çok daha yüksek olması söz konusudur. Bu kentsel rant paylaşımı ve inşaat faaliyetlerinden hangi grupların yararlandığı konusu ayrıca araştırılmalıdır. Ancak, daha önceki bölümlerde sonuçlarını aktardığımız gibi Pendik'le ilgili yapılmış olan araştırmalarda eski konut bölgelerinde sessiz bir tedirginliğin ve bekleyişin olduğu anlaşılmaktadır. Sahil bölgesinde oturan eski mahallelerin sakinleri "kentsel dönüşüm" korkusuyla, E5'in üstündeki enformel konut alanlarında yaşayan hak sahiplerinin de buralardan tasfiye edilecekleri korkusuyla yaşadıkları açıktır. Enformel konut alanlarında yaşayanların önemli sıkıntılarından biri de bu bölgedeki küçük sanayi sitelerinin tasfiye edilmesi ve açılan yeni iş olanaklarına uygun vasıflarının olmayışıdır. Sonuç olarak Pendik'teki eski mahallelerde, açıkça ifade edilen bir

gerilim olmasa da, sessiz bir bekleyiş ve tedirginlik mevcuttur. CHP'ye desteğin yüksek olduğu mahallelerde de dışlanmış grupların yoğun olmaları olasıdır.

Bu araştırma sırasında gözlemlediğimiz en önemli olay Pendik'te oluşan üçüncü alandır. Pendik'i üçlü yapı haline getiren bu alanın oluşumu son yirmi yıllık Pendik yerel yönetimi ile merkezin geliştirdiği projeler olduğunu biliyoruz. Bu kararlar, Pendik'teki yerleşik nüfusun bilgisi dışında, iktidarın yönetim (*governance*) olarak tanımladıkları, yatırımcılarla yöneticilerin kapalı çevredeki tartışmaları sonucunda alınmıştır. Bu üçüncü alanın çekirdeğini Sabiha Gökçen Havaalanı oluşturmakta ancak bu havaalanı çevresinde konut alanları, teknopark, organize sanayi bölgeleri, otellerden oluşan küresel dünya ile İstanbul'un eklemlenmesini sağlayan havaalanı şehri (*aerotropolis*) kurulmuştur. Bu yeni şehrin sınırlarının, etki alanının ne olduğunu anlamak için bu konuya özgü araştırma yapılması gerekir. Bu araştırma sonucunda bu bölgede küresel iş piyasasıyla eklemlenmiş işgücü, küresel piyasa için üretilen mal ve hizmetler, küresel piyasaya dönük insan ve para hareketlerinin ölçülmesi mümkün olabilir. Yine bu yeni şehrin incelenmesi hukuksal açıdan bu alanların Easterling'in sözünü ettiği anlamda "devlet dışı mekân" olup olmadığını da anlamamıza yardımcı olacaktır (Easterling, 2017).

Küresel dünya ile eklemlenmenin formel alanını oluşturan şirket küreselleşmesinin, işleyişi anlamak açısından bu alana hâkim olan hukuksal düzeninin de araştırılması gerekir. Bu araştırma bize ulusal hukuka bağlı formel yapı ile ulusal hukuka bağlı olmasa bile toplumsal değerler açısından meşru kabul edilen, bir kesimi geleneksel hukuktan arta kalan enformel yapının yanına bir de küresel anlaşmalarla düzenlenmiş bir hukuk alanının var olup olmadığını da gösterecektir.

Bu noktada buraya kadar aktarılanların yanı sıra küreselleşmenin düzensiz göç, bavul ticareti, insan kaçakçılığı, kara para aklama, uyuşturucu ticareti gibi enformel ve yeraltı küreselleşmesi gibi akımlarının da Pendik'te kendilerine alan bulmuş olmaları söz konusudur. Bu da çok önemli ve mutlaka araştırılması gereken bir konudur.

Projeler, Hayaller, Fanteziler ve “Gerçekler”

Buraya kadar aktardıklarımızla Pendik'te son yirmi yılda gerçekleşen değişimi, eski ve yeni gerilimleri eski ve yeni konut tabakaları bağlamında analiz ettik. Bu bölümde ise AKP'nin nasıl bir toplum oluşturmak istediğini, bu bağlamda uyguladığı yeni yerel siyasetin ve AKP'nin önem verdiği “proje” belediyecilik anlayışının, özellikle “mega” projelerin yeni toplum anlayışıyla uyumlu olup olmadığını yorumlamaya çalışacağız. Yine aynı şekilde, AKP'nin kurmak istediği “yeni düzenin” söylem ve eylem düzlemlerindeki tutarlılığını ve bu yeni düzenin yeni Pendik'te gerçekleşip gerçekleşmediğini bu bölümde tartışacağız.

AKP'nin sürekli övündüğü “mega” projelerin, çoğu zaman yapıldığı gibi, tek işlevinin ranta el koymak ya da inşaat sektörünü desteklemek olduğu iddiası kanımızca tam anlamıyla açıklayıcı değildir. Ancak, kapalı çevrede üretilen ve sayısını bile izlemenin zor olduğu bu projeler, kamuoyunun gündemine maalesef karar alındıktan çok sonra geldiği için bunların bütünüyle ilgili analiz yapmak da zordur. İstanbul'daki mega projeleri topluca gösteren Serbest Mimarlar

Derneği tarafından 2015 yılında hazırlanmış olan web sayfası elimizdeki önemli bir veri kaynağıdır (MEGAİSTANBUL, 2015). Bu web sayfasından, o tarihe kadar kamuoyuna duyurulmuş olan mega projelerin tümü bir arada izlendiği gibi, her biri hakkında bilgi edinilmesi de mümkün olabilmektedir. Ancak, web sayfasına bakarak da bu faaliyetlerin arka planında nasıl bir kent tasavvurunun olduğu, bu projelerle İstanbul'un nasıl bir kent olacağını yorumlamak çok zordur.

Diğer taraftan AKP'nin nasıl bir kent ve nasıl bir toplum yaratmak istediğini anlamak için sadece "mega" projelere değil, bu partinin söylemlerine ve başka alanlardaki uygulamalarına da bakmak gerekir. Bu amaçla, bu bölümde, projelere baktığımız gibi üretilen söylemlere ve simgelere de bakacağız. Pendik, daha önce de belirtildiği üzere, çok sayıda önemli projenin üretildiği bir yer olsa da simgeler anlamında İslâmcı özelliği baskın bir yerleşme olmamıştır. Bu bağlamda İslâmcı kentsel siyasetin kitlelerle ilişki kurduğu söylem ve simgeler açısından, Sultanbeyli ya da Başakşehir gibi yerleşmeler daha zengin ve tipik örneklerle sahiptir. Bu nedenle burada, İslâmcı kimliği ağır basan söylem analizlerine ve simgesel açıdan tipik olma özelliği gösteren konulara yer vermeye çalışacağız. Pendik'te kurulan yeni yaşamla diğer yaşam alanlarındaki örnekler bize daha bütüncül analiz yapabilme imkânını verecektir.

Burada önce "proje" kavramının bu kadar popülerleşmesinin ve yaygınlaşmasının nedenlerini sorgulayacağız. "Proje" belediyeçilik anlayışının kurucusu ilk büyükşehir belediye başkanı Bedrettin Dalan'dır ve onun söyleminin etkisi bugüne kadar devam etmektedir. Artık seçmenler neredeyse muhtar adaylarından bile "yeni" ve "yaratıcı projeler" beklemektedir. Teknokratların "akılcı" ve "plancı" yaklaşımlarının bir aşamasını ifade eden "proje" kavramının bağlamından tamamen koparılarak, bütün siyasetçilerin kullandığı,

kimi zaman kendi “fantezilerini” de açığa çıkaran halkla ilişkiler aracı haline dönüşmüştür. Planı da, kuralı da sevmeyen bir toplumun “proje” kavramını bu kadar benimsemesi ve ona bu kadar değer atfetmesi de merak uyandırmaktadır.

“Planlama” esas olarak uzun erimli kamu yararı için zorlayıcı kamu gücünü kullanan önemli bir bürokratik faaliyet olarak tanımlansa da demokratik olarak nasıl uygulanacağı konusu tartışmalı olagelmıştır. Aslında, geleceği tasarlayan bütüncül ve rasyonel karar alma sürecini ifade eden “planlama” faaliyetinin “otoriter” yönetimlerin teknokratik aracı olarak kabul edildiğini ve popülist siyasetçiler tarafından sürekli olarak eleştirildiğini de biliyoruz. Kamu yönetimi uzmanları, modern demokratik toplumlarda bu önemli kamusal faaliyetin “demokratik” olarak nasıl tasarlanıp uygulanacağı ve toplum tarafından nasıl benimseneceği konusunu tartışmaktadırlar. Katılımcı planlama anlayışı toplumdaki kısa dönemli kazançlarla uzun vadeli kamusal yararlar arasındaki dengeyi kurmayı, toplumu bilgilendirerek toplumsal uzlaşmayı sağlamayı amaçlayan “modern” bir planlama anlayışıdır. Bu planlama yaklaşımı tahmin edileceği gibi, gerçekleştirilmesi çok zor ve karmaşık süreçleri gerektirmektedir. Bu yaklaşım ancak o toplumda yaşayanların haklarını benimsemeleri ve devlet-toplum ilişkilerinin demokratik olduğuna güvenmeleri halinde uygulanabilmektedir.

Türkiye’nin planlama tarihini incelediğimizde, Süleyman Demirel’in ünlü “plan/pilav” ikilemiyle ilgili söyleminde olduğu gibi, karar almayı geciktiren “planlama” kavramının ne yöneticiler ne toplum tarafından benimsendiğini gözlemliyoruz. Türkiye’de “bürokrasi/teknokrasi/seçmen” ilişkisinin uyum içinde olmayışı plan ve teknokrasi karşıtı popülist söylemlerin kabul görmesine de katkıda bulunmuştur. Kentleşmenin hızlandığı dönemlerde gecekondulaşma olgusu karşısında da popülist partiler “plan ve kural karşıtı” uy-

gulamalara göz yumarak oy desteği sağladılar. Plan karışıklığının ve kural dışılığın popüler destek almasında, seçmenlerin acil sorunlarının uzun dönemli kazanımlara yeğlemesi gibi bir neden söz konusudur. Ancak, bir başka açıdan baktığımızda bu durumda, teknokrasinin geleceği öngörme ve tasarlama deneyiminin olmayışı, tasarımların demokratik ya da şeffaf olarak hazırlanmaması, etkilenecek olanların yeterince bilgilendirilmemesi gibi nedenlerin de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Kuşkusuz ki, kentleşme süreci gibi köklü yapısal değişimin çok hızlı yaşandığı bir dönemde geleceğin uzlaşmayla tasavvurunun çok zor bir faaliyet olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Bütün bu nedenler, belki de hem popülist yöneticilerin hem kentlere göç eden seçmenlerin “plan” yerine, kısa erimli, sonucunun hemen yaşanabileceği “proje” fikrini benimsemesinde etkili olmuş olabilir.

Sonuçta, “post-kentleşme” diye adlandırdığımız kentleşmenin hız kestiği bu yeni dönemde “plan” fikri desteklenmeye de “proje” belediyeçilik fikri bütün siyasi partiler tarafından benimsenmiş, popülerleşmiş ve yaygınlaşmıştır. Üstelik, post-kentleşme döneminde acil ihtiyaçlar, somut ve ortak olduğundan bir süre sonra bütün “projeler” de birbirine benzemeye başlamıştır. Bu kısa vadeli sorun çözücü “projeler” açısından partilerin programları ya da ideolojileri arasındaki farkları ayırt etmek de iyice güçleşmiştir. Seçmenler de projeci adaylar arasından “iş bitirici” olanları, yolsuzlukları bile görmezden gelerek “çalışıyor ama çalışıyor” diyerek desteklemiştir. Geçen otuz yıllık süre içinde, kentsel alanlarda sayısız konut, altyapı ve ulaşım gibi inşaat projesi gerçekleştirilmiştir. Bu projelerin Pendik’te yarattığı yeni kentsel ortam daha önceki bölümlerde aktarıldı. Acil ihtiyaçların karşılanması belli bir doygunluğa ulaşmasından sonra, mega projeler de İslâmcı siyasetin ideolojilerini yansıtan ikonik simgesel projeler dikkati çekmeye başladı.

Projeci belediyeciliğe her kentsel yöneticinin kendi ideolojisini yansıtan simgesel projeler de katkıda bulunmaya başladı. Her siyasal akımın kendi ideolojilerine göre değişen bu “simgesel projeler”, aynı zamanda kent yöneticilerinin kendi kişisel dünyalarına, hayal güçlerine, özlemlerine ve iş bitirme yeteneğine göre değişen gerçek anlamda “seyirlik” ve “temaşa” gücü yüksek projelere dönüştü. Fark yaratmaya ve fark edilmeye dönük hayallerin ve fantezilerin ürettiği “simgesel” projelerin yaygınlaşması, belirginleşmesi ve siyasallaşmasıyla projeci belediyecilik anlayışı siyasetin gerçek bir gösteri alanı oldu.

Siyasetin gösteri alanı: Projeci belediyecilik

Her ne kadar, gelmiş geçmiş bütün yöneticilerin İstanbul’la ilgili “projeleri” olmuş olsa da, bunların halkla ilişkiler stratejisi olarak en etkin kullanılması Dalan’a “nasip” olmuştur. Dalan’ın, Özal’ın yani Ankara’nın desteğini arkasına alarak, o günlerde dile getirdiği en önemli projeler, “Boğaz’a teleferik”, “kablolu televizyon”, “Bebek’e yat limanı”, “su sorununun çözülmesi”, “Haliç’in temizlenmesi” gibi projelerdi. Bugünle kıyasladığımızda bu projelerin hiç de “çılgın” ya da “mega” projeler olmadığını söyleyebiliriz. Ama Dalan’ın, Ankara’nın desteğini arkasına alarak, bir zamanlar personel maaşlarını ödemekte bile zorlanan İstanbul Belediyesi’ni “projeci”, “iş bitirici” ve “yatırımcı” bir belediye haline dönüştürmesi o dönem mucize gibi kabul edilmişti.

Ekonominin dışa açılmaya başladığı o dönemde Dalan’ın, gazetecilere bu projelerin finansmanı için Cidde Belediyesi, Suudi Arabistan ve Dünya Bankası kredilerinden yararlanacağını müjdelemekte hiçbir sakınca görmemesi de dikkati çekmişti (*Emlak Kulisi*, 2015). Nitekim, o dönemde Özal-Dalan yönetiminin dışa açılma politikası İstanbul’un “küre-

sel kent” olması yönünde ilk adımların atılmasını sağlamıştı. Dalan döneminde bu projelerin bir kesiminin başladığını, bir kesiminin başlayıp bitirilemediğini, bir kesimine ise hiç başlanamadığını biliyoruz. O dönemden bugüne hatırdaki kalanlar, Dalan’ın “Haliç’i gözlerimin mavisi gibi yapacağım” sözü (Hürriyet, 1997) ile kamuoyuna ilan edilmeden başlayan ve 350 tarihî binanın yıkılmasıyla sonuçlanan ve kentte büyük tepki toplayan “Tarlabası” operasyonu olmuştur (Bianet, 2019 ve 2017).

Dalan’ın “proje belediyeçilik” anlayışıyla İstanbul’un merkezinde yaptığı imar ve altyapı operasyonlarının estetik kaygılar gütmemesi, kültürel varlıklarını umursamaması ve şehircilik ilkelerini gözetmemesi o dönemde çok tepki görmüştü. Özellikle kentin merkezinde yapılan yıkımlar, plan-cılar, teknokratlar, kültürel ve doğal kaynakların korunmasına duyarlı çevreler tarafından yoğun bir biçimde eleştirildi. Diğer taraftan, o dönemde, bütün olan bitene İstanbul’da yaşayanların tepki göstermemesi ve bu durumu sessizce kabul etmesi de şaşırtıcı bulunmuş ve bu sessizlik yaygın bir biçimde tartışılmıştı. Kozanoğlu bu durumu “proje” anlayışın yeni medya gücüyle desteklenmesine bağlayarak, bu dönemi “cılalı imaj devri” olarak tanımlamış, Gümüş de İstanbul’da yaşayanların olan bitene ve yeni geldikleri bu kentte tıpkı “seyirlik bir mekâna” bakar gibi baktıklarını dile getirmişti (Kozanoğlu, 1992 ve Gümüş, 1988). İstanbul’un “gösteri mekânına” dönüşmesine Dalan’ın “Haliç gözlerimin rengi gibi mavi olacak” sözünün de benzer anlamda katkıda bulunduğunu o dönemde büyük etki yaratan “Vitrinde Yaşamak” satırlarının yazarı Nurdan Gürbilek de şöyle dile getirmişti: “Haliç’in rengiyle Dalan’ın gözlerinin rengi arasındaki benzerlik boşuna kurulmuş olamaz. Dalan’la birlikte şehir ‘hiç kimsenin’ seyri olan bir mekana dönüşürken, göz de görenin değil, görülenin, seyredilenin metaforu oldu. Şehir Dalan’ın

simgelediği bir vitrine dönüştü.” (Gürbilek: 1988)

Dalan'ın “Haliç'i gözü gibi mavileştirme” projesi gibi tarihî alanlarda yaptığı yıkımlar, sahile yapılan dolgular, yeni yollar, viyadükler, yeni model tramvaylar vb. projelerin kentte yarattığı hızlı değişim o dönemde bizim de ilgimizi çekmişti. Bu değişimin anlamını siyaset sosyolojisi ve şehir sosyolojisi açısından değerlendirmek amacıyla Nihal Incioğlu ile birlikte araştırma yapmaya karar verdik. Bu araştırmada İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin meclis üyeleriyle görüşmeler yaparak, kim olduklarını, kimleri, nasıl temsil ettiklerini anlamaya çalışmıştık. Araştırmanın bulgularından birinin meclis üyelerinin önemli kesiminin inşaat/imar işleriyle uğraştığını, bir diğerinin ise kendilerini kente gelen göçmenlerin temsilcileri olarak gördüklerini anladık. Meclis üyeleri için en öncelikli konu ise kente yeni gelen hemşerilerinin, yerleşme ve yaşamalarıyla ilgili acil altyapı sorunlarının çözümüydü (Erder ve Incioğlu, 2008). Bu ihtiyaçlar karar vericilere aynı zamanda yeni bir iş alanı açtığından seçmenleriyle ittifakları iki taraf için de “kazan/kazan” anlamına geliyordu.

Araştırma sırasında edindiğimiz bilgiler ve yaptığımız gözlemler, kentte artan inşaat faaliyetlerinin gecekondü bölgelerindeki yaşamın acil ihtiyaçlarını karşılaması halinde büyük destek gördüğünü ortaya çıkarmıştı. Geniş kitlelerin doğaya, kültürel ve tarihî çevreye yaptığı tahribata ilgisiz kalmalarını da “Yerlisi Yok Sahibi Çok İstanbul” başlıklı bir yazıda yorumlamaya çalıştık. Bu yazıda, İstanbul'da yaşayanların niteliğinin değiştiğine ve artık kentteki karar vericilerin de yaşayanların da İstanbul'un yerlisi olmadığına dikkati çektik. Bize göre, İstanbul'u yönetenlerin aşırı etkin (hiper-aktif), yönetilenlerin ise aşırı sessiz olduğu bu tuhaf durum, şehrin yerleşik elitini, yerlilerini ve gücünü kaybetmiş olmasından kaynaklanıyordu. Büyük göç dalgası sonucunda

İstanbul'un yeni sahipleri artık “taşralı zenginler” ve “taşralı yoksullar” olmuştu. “Taşralı zenginler”, kente yerleşmeye çalışan “hemşerilerinin” isteklerini yerine getirmeyi ve onları kollamayı öncelikli olarak kabul ediyorlardı. Göreli olarak güçsüz ve yoksul olan “taşralı yoksullar” ise “yeni İstanbullu” olabilmek için var güçleriyle çalışıyorlardı (Erder, 2015). İstanbul’la ilgili geçmişi ve anıları olmayanlar için bu şehirde olan biten her şey zaten yeni ve “seyirlikti”. İstanbul, eski güç sahiplerini kaybetmiş, yönetsel gücünü Ankara’ya devretmiş ve sonuçta alabildiğine güçsüzleşmişti. Yeni İstanbul artık, yeni sahiplerinin meşrebine, inancına, ideolojisine, hayallerine ve fantezilerine göre değişen “projelerin” sahne aldığı bir gösteri mekânına dönüşmüştü. Bu gösteri halen devam etmektedir.

Yukarıda İstanbul için yaptığımız analizi Pendik için de tekrarlamamız mümkündür. Yaşanan iç göçle gelenlerin yerleştiği Pendik de sonuçta “yerlisi kalmayan ama sahibi çok olan” bir yer olarak sayısız projenin rol oynadığı siyasetin kentsel gösteri alanı olmuştur. Pendik’i küçük bir balıkçı köyü ve sayfiye yeri olmaktan çıkararak bir “havaalanı şehrine” dönüştüren bu “projelerin” önemli bir kesiminin İslâmci yaşam biçimini empoze eden projeler olmadığını söylemlerle uygulamalar arasındaki tutarlılığın sadece bazı tali simgesel projeler aracılığıyla sağlandığı söylenebilir. Pendik’te üretilen kent mekânının İslâmci belediyeçilik anlayışı açısından göstergesi olabilecek bir anlamda ikonik bir projenin olmaması dikkati çekmektedir.

AKP yönetiminin çıraklık, kalfalık ve ustalık dönemlerinde gerek söylem gerekse eylem düzleminde siyasal eğilimlerinin de partnerlerinin de değiştiğini biliyoruz. Bu siyasal partinin iktidar olduğu dönemin değerlendirilmesi, sadece söylem/eylem ilişkisi açısından değil aynı zamanda sürekli olarak partner ve söylem düzleminde ilke değiştirmesi ne-

deniyle de oldukça zor olmaktadır. Geleceğe ait açıkça ifade edilmiş ulaşılmak istenen bir “ideal toplum” hayali konusunda da bilgi olmadığı için yorum yapmak daha da zor olmaktadır. Bu nedenle araştırmacıların elinden gelen de mevcut uygulamalara, söylemlere, simgelere bakarak ilkeler arasındaki sürekli olanı ya da özgün olanı anlamaya çalışmak oluyor. İktidarın toplumsal yaşam idealini anlamak için siyasal söylemiyle ekonomideki, toplumsal ve kültürel alanındaki uygulamalarının nasıl ilişkilendirdiğini anlamamız gerekiyor. Bu nedenle, bir taraftan projelerle üretilen nesnel gerçekliği, diğer taraftan söylemlerle ve imgelerle yaratılan simgesel dünyayı anlamak ve daha da önemlisi bu iki farklı düzlemin birbiriyle ilişkisinin nasıl kurulduğunu anlamak önemli ve ilgi çekici bir sorgulama alanı olmaktadır.

Sosyal bilimlerde nesnellik ve öznellik konuları oldukça eski bir tartışma alanıdır. Bu tartışmalar sonucunda, “toplumsal gerçeklik” konusunu farklı yorumlayan, farklı yöntem kullanan, kısaca “açıklayıcı”, “yorumlayıcı” ve “eleştirel” diye adlandırılan farklı kuramsal geleneklerin olduğu bilinmektedir. Bu yaklaşımların kimi zaman birbiriyle yarıştığını, kimi zaman ise birbirini tamamladığını yapılan araştırmalardan gözlemliyoruz. Toplumsal olguların karmaşıklığı nedeniyle her akımın bazı konularda anlamlı sonuçlara ulaşırken bazı konularda yetersiz kaldığı da kuşkusuzdur. Sosyal bilimcilere düşen ise kendi birikimine bağlı olarak yeni ve yaratıcı bilgi üretmek olmaktadır. Son dönemlerde sadece Türkiye’de değil, küresel ölçekte yaşanan çok yönlü ve karmaşık değişimin anlamını yorumlayabilmek için her yaklaşımdan yaratıcı ve özgün araştırmalara ihtiyacımız olduğu açıktır.

İstanbul’la ilgili çalışma yapan kent bilimcileri son dönemlerde hızla artan inşaat faaliyetlerini uzun bir dönemdir analiz etmeye dönük araştırmalar yapmaktadır. Bu ko-

nuyu, bundan önceki bölümlerde de özetlediğimiz, kentsel dönüşüm, kentsel rant, gecekonduların tasfiyesi, yoksullaşma, kutuplaşma, soylulaştırma gibi kavramlarla açıklayan çok sayıda araştırma yapılmıştır. İnşaata dayalı büyüme olgusu hem iktisatçılar hem de ekonomi politik yaklaşımı kullanan sosyal bilimciler tarafından neo-liberalizm, küreselleşme, kentsel rantın ekonomik anlamı gibi kavramlarla açıklayan çalışmalar yaparak bu değişimle ilgili önemli bilgi edinmemize yardımcı olmuştur. Her ne kadar karar alma süreci ve bilgi edinme konusunda zorluklar olsa da yatırım projelerinin gerçekleşmesi sonrasında oluşanlar somut gelişmeleri izlememize yardımcı olan önemli veri kaynağıdır. Ancak, daha önce de belirtildiği üzere bu projelerle üretilen kentsel ortamlar İslâmcı yönetimlerinin anlam dünyasını algılamak zordur. Bunun için “simgesel” projeleri de yorumlamamız gerektir. Siyasal kadroların “projelerle” ürettikleri dünya ile ideolojileri, inançları ve söylemleri arasında nasıl ilişki kurduklarını anlamak için burada simgesel dünyayı çözümlemeye çalışan sosyal bilimcilerin araştırmalarına değineceğiz.

Simgeler, hayaller ve fanteziler

Yakından izlediğimiz gibi, cumhuriyetçileri, laikleri, yerleşik düzenin değerlerini benimsemiş olanları, farklı yaşam tarzını benimseyenleri ve farklı inanç sahiplerini, AKP yönetiminin projeleri ve uygulamalarından çok, söylemleri ürktürmüştür. Bu söylemlerin bir kısmı AB’ye üyelik sürecinde yumuşamış ve bir kısmı da “demokratikleşme” ve “çokkültürlülük” söylemiyle muhalefet tarafından benimsenmiştir. Ancak, 2015 sonrasında kurulan yeni Türk-İslâm ittifakı sonrası “yerli-milli” söylem ve otoriter uygulamalar endişeleri yeniden ortaya çıkarmıştır. Son dönemlerde siyasal alana hâkim olan korku demokratların, sekülerlerin, solcu-

ların, farklı etnik ve inanç gruplarının kendilerini güvende hissetmemesine neden olmuştur. Ancak bütün bu sert söyleme ve korku ortamına rağmen yaratılmak istenen toplumun ne olduğu konusunda açıklık yoktur.

İslâmcı söylemin yaratmak istediği toplumla ilgili ipuçlarını yakalayacağımız en gözde simgelerin camiler ve saraylar olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'nin hemen her şehrinde ve İstanbul'da inşa edilen yeni camiler gökdelenlerle yarışmaktadır. Bu camiler arasında AKP açısından en görkemli ve simgesel olanı Çamlıca'daki camidir. Cumhuriyet'in simgeleriyle yarışması ve yerini alması açısından en önemli olan cami ise Taksim'de yapılmıştır. İstanbul'un Müslümanlaşmasını dünyaya "tekrar" hatırlattığı için küresel düzlemde en yaygın etkisi olanı ise Ayasofya Müzesi'nin cami olarak açılmasıdır. Camiler kadar önemli simgesel oluşum ise, eski Osmanlı saraylarının merkezî yönetimin emrine verilmesi ve yeni sarayların hem İstanbul'da hem de diğer şehirlerde inşa edilmesidir. Neo-Osmanlı kimliğini benimsediğini ifade eden yeni yönetim, hem yeni hem eski sarayları üst kademe yöneticilerin kullanımına açarak kurmak istedikleri toplumun yönetimiyle ilgili mesajlarını vermektedir. Bu arada yeni yapılan okul, adliye sarayı, hastane gibi kamu binalarının sadece Osmanlı izlerini değil, Selçuklu ve arabesk gibi "yerli ve milli" mimari tarzlarının izlerini taşımasına, görkemli olmasına özen gösterildiğini belirtmemiz gerekir. Kamu binalarının içindeki yaldızlı makam odaları ve fiskiyeli/şadırvanlı/havuzlu meydanlar da Cumhuriyet'i temsil eden simgesel mekânların yerini almaya başladı.

Son dönemlerde dikkati çeken bir başka simgesel gösteri alanı ise siyasal olmayan, daha çok bireysel, sivil, hayalî ya da fantezi simgelerle dolu meydanlar ve parklardaki artıştır. Bu alanlar medyada ve muhalif kamuoyunda daha çok, "lüzumsuz harcama, yolsuzluk, zevksizlik, banallik,

estetikten yoksunluk” gibi değerlendirmelerle gündeme gelmektedir. Hızla artan, ancak o kentlerde yaşayanların tepki göstermediği ve hatta bazı örneklerini benimsediği bu yeni akım da oldukça dikkati çeken simgesel dünyadır. Bu bağlamda, Eskişehir Büyükşehir Belediye Başkanı Yılmaz Büyükerşen’in “Batıcı” şehir fantezisi, gondollu, köprülü, heykelli su yolları ve parklarıyla bu mütevazı Orta Anadolu şehrinin eklektik ve taklit mimari örnekleriyle bezenmesiyle sonuçlandığını biliyoruz. Eskişehir’in “Batıcı” şehir fantezisinin neo-Selçuklu ve neo-Osmanlı versiyonunu İslamcı belediye başkanları gerçekleştirdi. Sayıları gün geçtikçe artan bu “yerli ve milli” hayal parkları ve meydanlar arasında “hayalciliği” açısından en “şımarık/çocuksu” ve en sür-reel olanının kesinlikle Melih Gökçek’in Ankara’da gerçekleştirdiği park ve meydan projeleri olduğunu ileri sürebiliriz. Ankara’daki kale giriş kapıları, şadırvanlı, fıskiye, kedili, dinozorlu heykellerle dolu parkları ve meydanlarıyla gerçekleşen bu deneyim muhtemelen Anadolu’daki birçok kente de ilham ve cesaret verdi. Bu tür “fantezi” düzenlemelerin en yaygın olanları şehrin en ünlü ürününü soyutlamaya çabalamadan olduğu gibi canlandıran “çay bardağı”, “g l”, “mısır koçanı”, “elma”, “ayran bardağı”, “köfte” gibi heykellerle süslenmiş meydanlar olduğunu gözlemliyoruz. İnternet ortamında “garip heykeller”, “komik heykeller”, “spektak ler şehir heykelleri” gibi aramalar yapıldığında bunların onlarca örneğine rastlamak mümkündür. Aynı şekilde, birçok şehirde “kutsal” evliliği eğlenceli şölene dönüştüren, içinde tahterevalli, Pamuk Prenses, denizkızı heykelleriyle dolu olan “peri masalı” gibi düğün fotoğraflarının çekileceği parkların, her aileye özel, mangal yapacakları pergolası olan, şadırvanlı mesire alanlarının benimsenmesi ve yaygınlaşması da ilgi çekicidir. “Fantezi” olarak tanımladığımız bu alanların yadırganmaması belki de kadın-erkek-çocuk sıradan insanları

sıkıcı dünyalarından, gündelik kaygılarından çıkararak hayal kurabilmelerini sağlamaları olabilir.

Bu seküler fantezilerin ve simgelerin Cumhuriyet'in meydanlarında var olan resmî ideolojiyi, resmî günleri ya da kahramanları anımsatan heykellerin hızla yerini alması da bu yeni dönemin önemli mesajlarından bir diğeridir. Türkiye'de "heykel" sanatının en siyasallaşmış ve en sorunlu sanat dallarından biri olduğunu biliyoruz. AKP öncesinde, sanat çevreleri, resmî ideolojiyi yansıtan heykellerin bolluğu karşısında farklı konuları ele alan sivil, soyut ve kavramsal eser kıtlığını sorgulamaktaydı. Aynı şekilde, sanat çevrelerinde Batı sanatı/İslâmcı sanat ayrımı tartışılmakta olan konulardan biridir. Bu çerçevede İslâmcı ideolojiyle resim ve heykel sanatları arasında sorunlu ilişki de bilinmektedir. Bu nedenle, son dönemlerde yöneticilerin hayal dünyasına göre üretilen ve sessizce kabullenilen bu yeni tür "halk heykelleri" ve fantezi dünyalar yaratma arzusunun anlamını sorgulamamızda yarar olabilir. Gündelik sıkıcı ve yorucu kent yaşamını renklendiren ve en önemlisi sekülerleştiren, soyut olmayan bu fantezi düzenlemelerin anlamları ve etkileri bir gün mutlaka sanat tarihçileri, halk sanatı uzmanları, iletişimciler ve hatta sosyal psikologlar tarafından değerlendirilecektir.

Bu çok canlı sivil simgesel gösteri alanları her ne kadar medyanın ve siyasetçilerin gündemine alay konusu olarak girseler de bu eğilimlerin anlamını sorgulayan akademik çalışmalara ihtiyacımız olduğu açıktır. Akademik dünya daha çok siyasal ve ideolojik olan simgelerle ilgilenmekte ve bunları çözümlemeye eğilimlidir. Burada kısaca bunlara değineceğiz.

İslâmcı/muhafazakâr siyasal söylem ve simgeler arasında, Osmanlı dönemi özlemi ya da "yeni Osmanlıcılık" akımı araştırmacıların en çok dikkatini çeken alan olmuştur. Bu bağlamda Tokdoğan'ın, AKP yönetiminin neo-Osmanlı an-

layışını yansıtan simgesel dönüşümlerle ilgili araştırması ilgi çekicidir. Tokdoğan, haklı olarak, siyasal alanı sadece “akıl” ve “çıkar” odaklı analiz etmenin mümkün olmadığını ve bugün yaşanan deneyimin ancak kolektif duyguların yarattığı sembollerle analiz edilebileceğini vurgulamaktadır. Tokdoğan, bu simge ve söylemleri “hınç, nostalji, narsizm, mağduriyet, kaygı, öfke” gibi duygularla yorumlamakta ve AKP’nin yeni Osmanlıcılık vizyonunun kitlelerde milli kimliğin resmî tarih anlatısına alternatif bir anlatı olarak duygulara hitap ettiğini ifade etmektedir. Tokdoğan’a göre, bu söylem ve simgeler “bastırılanın geri dönüş” olarak kitlelerin mağduriyet duygusunu öne çıkarmaktadır (Tokdoğan, 2018).

İslâmcıların, özellikle gündelik yaşamlarında ve kamusal alanda nasıl bir ortak yaşam tasavvur ettiklerini, İslâmcı yaşam ütopyası, ideal dünyası ve gerçekleştirecekleri “yerin” nasıl bir “yer” olacağını anlamak çok önemli bir konudur. Bu konuda elimizde olan referansların bir kesimi Osmanlı ve Selçuklu dönemi gibi geçmişe, bir kesimi ise günümüzde var olan çağdaş Müslüman toplum örneklerine dayanmaktadır. Bugüne kadar yapılan “mega” projelerden ortaya çıkan kentsel mekânlardan her ne kadar söylem düzeyinde neo-Osmancılık düşüncesi hâkim olsa da uygulamaların daha çok Dubai, Doha gibi örneklere benzedikleri sonucunu çıkarmamız mümkündür. Bir bakıma günümüzdeki muhafazakâr/İslâmcı karar vericilerin ilham kaynağının geçmişten çok, yeni teknoloji ve küreselleşme olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer taraftan, İslâmcı siyasetle ilgili çevrelerin ve tarikatların öteden beri benzer inanca sahip olanlarla birlikte yaşayabilecekleri yerlerin arayışında olduklarını, bazılarının kentlerde bazı camilerin etrafında, bazılarının ise, Menzil tarikatı örneğindeki gibi, yeni inşa edilmiş köylerde yoğunlaştıklarını gözlemliyoruz. Bu yoğunlaşmaların kendi hayallerindeki “ideal Müslüman yaşamı” gerçekleştirmekte yeter-

li olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak, muhafazakâr mahalle yoğunlaşmalarının türdeş olmadığını ve farklı kültür gruplarına göre çeşitlilik gösterdiğini, köylerdeki yeni yapılaşmaların ise yerleşik olmaktan çok gelip gidenlere hizmet veren, otelleri, harem-selamlık salonları, lokantaları olan ve alışveriş yapılan kampüsleri andırdığını söyleyebiliriz.

İstanbul'da sıfırdan tasarlanan muhafazakâr yerleşme örneklerinden en ünlüsü Sultanbeyli'dir. Sultanbeyli'nin bir "İslâmcı" yerleşme olarak ünlenmesinde, 1990'larda belediye başkanının uzun sakallı, takkeli ve şalvarlı giysilerle dolaşması, Atatürk heykelini "uygun yere" yerleştirmek istememesi, inşa ettiği belediye binasını yeşile boyaması ve üstelik bu binanın minaresiz camiye benzetilmesi gibi nedenlerle sürekli medyada yer alması etkili olmuştur. Cuma namazı çıkışı yapılan sokak gösterileriyle de ününe ün katan bu mahallenin radikal İslâmcılar için "İstanbul'un fethedilmesi için üslendikleri bir kale" gibi kabul edilmesi medyanın ve o dönemlerde "şariatçılarla" mücadeleyi şiar edinmiş kamu yöneticilerinin ilgisini arttırmıştı. Bütün bunlar nedeniyle sürekli gündeme gelen Sultanbeyli, bir süre sonra araştırmacıların da ilgisini çekmiştir.

İşık ve Pınarcıoğlu'nun araştırması, bu yerleşmenin uzun süren sorunlu oluşum süreci hakkında önemli bilgiler vermektedir. Belçikalı bir Levanten'e bağışlanmış olan bu Sultan Çiftliği arazisinin "İslâmcı/ulusalcı fetih" söylemiyle ele geçirilmesi için başlatılan, hâlâ da devam eden hukuk süreci özellikle ilgi çekicidir. Bu araştırmadan, Sultanbeyli arazisine önce daha çok Milli Görüş düşüncesine sahip olanların, daha sonra onların hemşerilerinin yerleştiği anlaşılmaktadır. Sultanbeyli'ni diğer gecekondu yerleşmelerinden ayıran önemli özelliklerinden biri her mahallesine İslâmcıların saygı duyduğu ünlü tarihî bir kişiliğin isminin verilmiş olmasıdır. Aynı şekilde, bu yerleşmede içki ve milli piyangoğunun

satılmaması, kadın ve erkeklerin bir araya geleceği yeşil alan ve açık alanların olmaması da buranın özellikleri arasındadır. Buradaki yaşamın, kadınların evde, erkeklerin ise ya kahvede ya camide buluşmalarına göre tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bütün arazi konutlarla doldurulduğundan, okul, hastane gibi ortak gereksinimler için yer ayrılmamış, daha sonra devlet bu hizmetler için, ormanlık alanlardan yer açmak zorunda kalmıştır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001).

Tuğal'ın Sultanbeyli'de yaşayan İslâmcıların ve o ilçede yaşayan diğer gruplarla, devletin kurumlarıyla ve siyasal partilerle ilişkisini aktaran araştırması ise, buradaki ortak yaşam hakkında zengin etnografik bilgileri aktarması ve Mısır ve İran gibi ülkelerdeki İslâmcı hareketlerle karşılaştırması açısından da ilgi çekicidir. Tuğal, başlangıçta burada harem-selamlık bir düzenin olduğunu, İslâmcı mimariye benzeyen binalarla donatıldığını, İslâmi ilkelere göre yaşanan bir yer kurulmak istendiğini, ancak radikal İslâmcı karar vericilerin zamanla bunlardan vazgeçtiklerini aktarmaktadır. Radikal İslâmcı hareketin siyasal parti haline gelişini ve AKP'nin iktidarıyla birlikte yaşadığı dönüşümü sivil toplum/siyasal toplum etkileşimi perspektifinden analiz eden Tuğal, bu dönüşümü “pasif devrim” olarak adlandırmaktadır. Tuğal, rejim karşıtı bu ideolojinin AKP'nin merkezde yönetime gelmesinden sonra devlet tarafından “massedildiği” sonucuna varmaktadır (Tuğal, 2010).

İslâmcıların devleti ele geçirdikleri iddiasıyla “sessiz devrim” yaptıkları iddialarına karşılık Tuğal, onların devlet tarafından “massedildiğini” ve “pasif devrim” diye tanımlanan değişim sürecinin farklı aşamalarında farklı niteliğe büründüğünü ifade etmektedir. Kuruluşundan bu yana İslâmcı yerel yönetimlere sahip olan Sultanbeyli'de gözlemlenen değişim İslâmcı hareketin “ideoloji-söylem-eylem” ilişkisini ve bundaki değişimi anlamak açısından da çok önemlidir. Bu-

güne geldiğimizde Sultanbeyli Belediyesi'nin çok önemli bir değişim geçirdiğini gözlemliyoruz. Bugün Sultanbeyli özellikle mülteci sorununa duyarlı çevreler tarafından Suriyeli göçmenlere AB fonlarından yararlanarak en çok hizmet üreten, bu konuda çalışan sivil toplum örgütlerine destek olan ve takdirle bahsedilen bir belediye olarak tanımlanmaktadır. Sultanbeyli'de yapılan göç konulu bir toplantıya katıldığımızda, Sultanbeyli'de AB ülkelerindekilere benzer "göç merkezini", Suriyeli göçmenler için yapılan sağlık hizmetlerini, okulları, sivil toplum örgütlerine ayrılan mekânları, toplantı salonlarını görmüştük. Bir başka alan gezisi sırasında da kadın ve erkeklerin birlikte oturup, yemek yiyebileceği "içkisiz" lokantaların arttığını, alışveriş merkezlerinin açıldığını, Aydos tepesinin ormanlık alanına ve oldukça modern bir tasarıma sahip bir belediye dinleme tesisinin kurulduğunu, ev yapmanın mümkün olmadığı engebeli alanlara da beton yol, havuzlu "fantezi" parkların yapıldığını gözlemlemiştik. Yine aynı gezi sırasında camiler kadar görkemli ve konforlu olmasa da, önü oldukça kalabalık bir cemevinin de açılmış olduğunu gözlemlemiştik. Anlaşılan yapılaşma ve küçük mülk edinme hırsı açısından diğer gecekondu alanlarından farkı olmayan Sultanbeyli, sonunda simgelerini de açık alan korkusunu da terk ederek yeni duruma uyum sağlamıştı.

İslâmcıların İstanbul'da gerçekleştirdikleri bir başka ünlü yerleşme ise Başakşehir'dir. Tıpkı Sultanbeyli'deki gibi, burada da İslâmcı hareketin yükselişinin evrelerini ve etkilerini gözlemek mümkündür. Üstelik, Başakşehir'in hinterlandının genişliği nedeniyle yakın dönemlerdeki değişimi ve zenginleşmeyi gözlemleyebileceğimiz yeni mahalleler de inşa edilmiştir. Mütevazı bir KIPTAŞ projesi olarak başlayan bu semtin yeni oluşan mahallelerine, bugün kentin farklı alanlarında yaşayan ve zenginleşen muhafazakâr ailelerin tercih ettiği villalar, adlarını İstanbul'un gözde semtleri Salacak, Orta-

köy, Kanlıca, Emirgan'dan alan modern siteler de eklenmiştir. Bir anlamda Sultanbeyli'deki "mütevazı tasavvurun" yerini, kentin farklı yerlerinde yaşayan varsıllaşan muhafazakârların, sınıfsal konumuna göre, apartman dairesinden villa ya kadar kendilerine yer bulabilecekleri, açık alanları, kadın ve erkeklere "ev, cami ve kahve" dışında harem-selamlık olmayan mekânlarda buluşma, ünlü markaların satıldığı zincir mağazalarda alışveriş yapma olanağı veren, özel okulları, sağlık merkezleri, "fitness" salonları, kültür merkezleri olan bir "modern yerleşme tasavvuru" almıştır.

Ayşe Çavdar'ın yeni muhafazakâr burjuvazinin gözdesi olan Başakşehir'de yaptığı araştırma kadınlar için burada yaşamının anlamını yorumlamaktadır. Bu araştırmadan anladığımız, kadınların "temiz bir çevrede, nezih insanlarla birlikte, çocuklarının güvende" olacağı bir semt olarak tanımladıkları bu semtte tüketim kültürüyle tanışıp uzlaşarak yaşadıkları ve sınıf atlamanın tadını çıkardıklarıdır. Çavdar'a göre Müslüman aileler, eleştirisinden doğdukları moderniteyle girdikleri maceradan yenilgiyle çıkmış ve "çakma modernleşme" diye tanımladığı bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Çavdar burada kullandığı "çakma" kavramını "çakılmış, delinmiş" anlamında kullandığını ifade ederek, "İslâmcı modernlik tahayyülünün piyasa koşulları dışında bir gerçekleştirme alanı" olmadığı sonucuna varmaktadır (Çavdar, 2016 ve 2010). "Görünür Fanteziler" başlıklı yazısında da Çavdar, buraya yerleşenleri kentlerdeki kuytularından geleneksel mahallenin koruyuculuğu ve gecekondu mahallelerinin taşıyıcılığından çıkıp, üstelik geleneği siyasal İslâm, gecekonduyu ise ranta dönüştürerek yükselen bu orta sınıf" diye tanımlamaktadır (Çavdar, 2016).

Bu konuda bir başka ufuk açıcı araştırma ise, İrfan Özet'in Fatih-Başakşehir araştırmasıdır. Özet, kentli-muhafazakâr çevrelerde, İslâmcı anlayışla düzenlenmiş bir gündelik ya-

şam arayışını ve bu arayışın zenginleşmeyle geçirdiği dönüşümü “habitus” kavramı üzerinden ve Fatih’teki yaşamla Başakşehir’deki yaşamı karşılaştırarak okumaktadır. Bu çerçevede Özet, Fatih’teki mahalle yaşamıyla Başakşehir’deki yaşamı dayanışma ilişkileri açısından da karşılaştırmaktadır. Özet’e göre, Başakşehir’deki yeni yaşam çevresi, kentli-muhafazakârlar için dayanışmayı daha kurumsallaşmış, profesyonelleşmiş hale getirerek içe kapalı ilişkiler ve dışlayıcı pratikler üretirken, Fatih’teki mahalle hayatı hem daha açık hem de dayanışma açısından daha kapsayıcı ilişkilerin sürmesini sağlamaktadır (Özet, 2019).

Nitekim Batuman da, yeni İslâmcı hareketin kent ve mekân siyasetini ulus inşası açısından sorguladığı araştırmasında, cami, konut alanı ve meydanların aktardığı mesajları inceleyerek benzer sonuca varmaktadır. Batuman konut alanı olarak “İslâmcı banliyö” diye tanımladığı Başakşehir’i ve Ankara’daki Çukurambar semtini ve Ankara’daki bazı gecekondü dönüşüm alanlarını incelemiştir. Bu konut alanlarında da önceleri ortak alanların tasarlanmadığını gözlemleyen Batuman, daha sonra “Müslüman burjuvazi”nin yaşamlarını kolaylaştıracak, parklarla dolu yeşil alanların, lüks tüketim için alışveriş merkezlerinin, içkisiz lokantaların ve nargile kafelerin nasıl inşa edildiğini anlatmaktadır. Batuman’a göre yeni İslâmcılar, iddia ettikleri ulusun inşasında özgün bir kentsel ortam yaratmakta başarılı olamamış, ancak kurdukları İslâmcı ağlarla, kentsel dönüşüm ve iskana dayanan bir siyasal ekonomiye dayanmış ve böylece mevcudu yenisinden üretmiştir. Batuman’a göre bu hareket, kendilerine ait belediye bürokrasisi, şirketler, yeni yerleşim yerleri mukimlerini yaratmış olsa da “ideal” bir İslâmcı çevre yaratmakta başarısız olmuştur (Batuman, 2019).

Bu bağlamda, “söylem” düzeyinde devam eden gündemle, gündelik yaşam arasındaki bağın nasıl kurulduğuna da-

ir Doğan'ın gündelik yaşamda İslâmcı ilişki ağlarının kurduğu çıkar zincirlerini aktaran araştırması bize çok önemli bilgiler vermektedir. Doğan'ın etnik köken ve inanç grubu olarak farklı grupların yaşadığı eski bir gecekondu mahallesinde yaptığı araştırmaya göre, burada “siyaset” seçmenlerden onay almak üzere yapılan bir “iş” olarak görülmekte, “partililer” ise İslâmcı ve Türkçü paradigmaları benimsemiş bir grubun piyasacı aktörleri olarak sınıfsal, etnik ve mezhepsel dışlamalar yaparak “siyasal” faaliyetlerini yürütmekteydiler (Doğan, 2016). Bu araştırma, etnikçi siyasetin alanının darlığını, ayrımcı niteliklerini ve sınıfsal sonuçlarını yansıtmaları açısından önemlidir.

Bütün bu araştırmalar, “muhafazakâr” siyasetçilerin projeler, söylemler ve simgelerle besledikleri farklı yaşam biçimi önerilerinin gündelik yaşamdaki karşılıkları açısından çok da farklı bir yaşam ortamı kuramadıklarını göstermektedir. Muhafazakâr siyaset, tüm toplumu kapsayıcı alternatif bir düzen kuramadığı gibi kendileri için bile “ideallerini” gerçekleştirecek bir yaşam tarzı oluşturmamıştır, belki de bunun üzerinde fazla da düşünmemiştir.

Toplumsal gerçeklik ve toplumsal tahayyül

Siyasal İslâmcıların yaptıklarıyla söyledikleri arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için tekrar, sosyal bilimlerin evrensel ve kadim bir sorun alanı olan “akıl, inanç, duygu ve eylem” arasındaki ilişkiyi sorgulayan tartışmalarına dönmemiz gerekir. Siyaset bilimcileri arasında, ideoloji ile söylem, söylem ile eylem arasındaki ilişki ve etkileşim tartışılan önemli konulardandır. Aynı şekilde, demokratik toplumlarda bu konu sadece düşünürler ve akademik çevreler tarafından değil, medya ve sıradan yurttaşlar tarafından da yaygın olarak izlenen ve tartışılan bir konudur. Nitekim, bildiğimiz üzere, de-

mokratik toplumlarda, siyasetçilerin söylemleri, programları ve uygulamaları arasındaki tutarlılık ve bunların toplumun beklentileriyle uzlaşması, siyasal alanın sivil toplum nezdinde meşruiyet kazanmasına neden olan ve bunu talep eden seçmenlerin desteğini almaları ya da almamalarıyla sonuçlanan önemli bir denetim alanıdır.

İdeal toplum hayalleri ve ütopyalar bir cemaatin ya da bir toplumun tüm üyeleri için tasavvur edilebilecek en iyi koşullara sahip ortak yaşamı tarif ederler. Apayrı bir yazın alanı olan ütopyalar ve distopyalar insanlığın daha iyi yaşam umudu ile umutsuzluğu arasındaki gitgelleri ifade eden düşünce ürünleridir. Ütopyalarda “eşitlik” ve “adalet” en çok ulaşılması istenen hedefler olsa da bu iki hedefe nasıl ulaşılacağı konusunda çok farklı alternatifler geliştirilebilir. Kaldı ki, farklı gruplar ve farklı öncelikler için farklı hatta çelişen ütopyalar ya da ideal toplum hayalleri kurgulanabilir ve her ideal toplum hayalinin kurguladığı farklı günlük yaşam döngüsü ve yaşam çevresi olabilir. Günümüz toplumlarında tek bir ortak yaşam tasavvurunun tasarlanması ise neredeyse mümkün değildir. Demokrasi ideali de bir bakıma birbiriyle yarışan bu farklı tasavvurlar arasında uzlaşmanın yollarını arar.

Bu bağlamda, büyük toplumsal dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde kurgulanan distopyalar da ütopyalar da genellikle bu değişimin ne getireceğini öngören düşünsel uyarılardır. En etkili ütopyaların, distopyaların ve bunların yaşam alanı tasarımlarının sanayileşme sürecinde ortaya çıkması da tesadüfi değildir. Bu bağlamda Howard’ın “geleceğin bahçe-kentleri” hayalinin şehircilik alanında hâlâ ne kadar etkili olduğunu hatırlamamız gerekir. Bugünlerde de küreselleşmenin yarattığı sarsıntıyla açığa çıkan, küresel eşitsizlikler ve çevre sorunları da yeni distopyalara ilham verdiği gibi yeni ütopyalara da ilham vermeye devam etmekte-

dir. Bu açıdan felsefeci Bregman'ın kaleme aldığı *Gerçekçiler İçin Ütopya* adlı kitabı ilgi çekicidir. Buna göre, “kusursuz bir dünya” ancak, herkese temel gelir sağlanması, haftada on beş saatlik çalışma ve “bolluk diyarı” olan ülkelerin kapılarını açarak sınırları kaldırmasıyla gerçekleşebilecektir. Dünyayı değiştirmek isteyenlerin “gerçek dışı”, “mantık dışı” ve “imkânsız” olmasını isteyen Bregman, tarihin bunları isteyenleri hep haklı çıkardığını söylemektedir (Bregman, 2018).

Türkiye'deki “muhafazakâr/cemaatçi” değerlere sahip yapının kentlerde kendini yeniden üretmesi hakkında, aile akrabalık ilişkileri, hemşehrilik ilişkileri, enformel ilişkiler, enformel sektör ve gecekondulaşma gibi konularda çeşitli araştırmalar yapılmıştı. Bu bağlamda, toplumsal değişimin, köylülükten çıkışın önemli göstergeleri olan kapitalleşme ve modernleşme gibi kentleşme de farklı kuramsal yaklaşımlarla ele alındı. Bu bağlamda, geç modernleşen ya da kapitalistleşen toplumlarla Türkiye'nin benzerlikleri ve özgünlükleri de uzun dönemdir farklı yönleriyle tartışılan konulardandır. Burada İslâmcı/muhafazakâr yöneticilerin ve onları nerdeyse koşulsuz destekleyenlerin anlam dünyasını yorumlamaya yardımcı olabilecek, düşünsel olarak oluşturulmuş olan ideolojiler ve söylemlerle, toplumsal gerçeklik ilişkisini sorgulayan “toplumsal tahayyül” (*social imaginary*) kavramından kısaca söz etmemizde yarar olabilir.

Burada önce Marksist gelenekten gelen, sadece felsefe alanına değil, aynı zamanda siyaset bilimi ve sosyoloji alanına da önemli katkı yapmış olan felsefeci Castoriadis'in “toplumsal tahayyül” kavramına değinmemiz gerekir. Castoriadis'in Marksistlerin komünist toplum kurma tahayyülünü Sovyetlerdeki deneyimden giderek anlama sürecinde geliştirdiği bu yaklaşım, kamusal yaşamı biçimlendiren, ortak değerler, gelenekler, ritüeller ve geçmişin toplumda ha-

yalı bir ortak yaşam kabulü haline geldiğinde kurumları nasıl oluşturduğunu analiz etmektedir. “Yunanlı’nın bildiğini bilmeden Yunanistan hakkında hiçbir şey bilmeyiz,” diyen Castoriadis akıl, akıl dışı (*irrational*) ve akıl alanının dışındaki (*arational*) ayrımını yaparak, “radikal tahayyül” diye adlandırdığı yeni fikirler geliştirme kapasitesine sahip olanların tahayyülüyle, “toplumsal tahayyül” arasındaki farkı ve ilişkiyi anlamamızı sağlamaktadır (Castoriadis, 1998). Bu yaklaşım, bir taraftan modernleşme sürecinin, toplumsal düzeni sağladığına inanılan toplumsal değerlerdeki ve kurumlardaki değişimi, diğer taraftan, modernleşme süreciyle değişen “toplumsal tahayyülün”, farklı geçmişe sahip toplumlarda ürettiği “özgünlükleri” ve farklılıkları anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Castoriadis’in yaygın etki yapan bu yaklaşımı, bir başka çağdaş felsefeci olan Taylor’ın ele alışıyla siyaset bilimi ve sosyoloji alanında yorumsayıcı yaklaşımla analiz yapanlar tarafından operasyonel hale getirilmiştir. Taylor, Benedict Anderson’un “hayali cemaatler” kavramından da etkilenerek geliştirdiği toplumsal tahayyül (*social imaginary*) kavramını şöyle tanımlamaktadır: “İnsanoğlunun kendi varlığını, diğer insanlarla uyumunu, kendisi ve diğerleri arasındaki ilişkilerin nasıl yürüdüğünü, beklentilerinin nasıl karşılandığını ve beklentilerinin derininde yatan değerleri ve hayalleri tahayyül etme yolları” (Taylor, 2004: 23).

Taylor, Batı’daki modern toplum tahayyülündeki piyasa ekonomisi, kamusal alan ve kendini yöneten eşit yurttaşlar olarak özetlenebilecek alanlardaki birbiriyle ilişkili değişimi tarihsel olarak incelemektedir. Geçmişe bugünden baktığında Taylor da, tek bir şablona oturtulacak modernitenin olmadığını ve çoklu moderniteler olduğunu gözlemlemektedir. Aynı şekilde Taylor, Batı modern toplumsal tahayyülünde var olan bilim, teknoloji, kentleşme ve sanayi üretimi gi-

bi konuların, modern yaşam biçimine hâkim olan bireysellik, sekülerlik, akılcılığın ve bunların ürettiği liberalizm, muhafazakârlık, milliyetçilik, sosyalizm gibi modern ideolojilerin, modern ulus devletle eşit yurttaşlık ilişkisinin kabulünün özgünlüğünü de sorgulamaktadır. Türkiye'deki gelişmeleri anlamamıza yardımcı olacağını düşündüğümüzden, Taylor'un, bize göre önem taşıyan vurgusu, modern toplumsal tahayyülün, yüzyıllardır sürmekte olan hiyerarşik ilişkilerin reddi anlamına geldiğine dikkati çekmesidir. Taylor'a göre pre-modern toplumlardaki toplumsal düzen ve güven tahayyülü, toplumun tanrısallık ya da doğal olarak eşitsiz olduğu, bazı işlevlerin ve dolayısıyla bazı grupların diğerlerine göre daha "yüksek" anlam taşıdığı anlayışının kabulüne dayanmaktadır. Yatay ilişkilerin kabul gördüğü yeni düzen anlayışını oluşturan modernleşme süreci ise uzun süren düşünce ve pratiklerin etkileşimiyle oluşmuştur (Taylor, 2004).

Taylor'un da gözlemlediği gibi özellikle eşit haklara sahip bireylerin olduğu toplumda düzenin sağlanacağı düşüncesi nin kabulü diye özetlenebilecek "modern toplumsal tahayyül" oldukça uzun bir süreçte, ekonomi, kamusal alan, adalet ve eşit haklar gibi farklı alanlarda, farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, politik alanda birbiriyle yarışan muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm, komünizm, faşizm gibi modern ideolojilerle, bireylerin değerlerini etkileyen inanç dünyasına hâkim olan dinsel doktrinlerin yarışması sekülerleşme ya da dünyevileşme de farklı toplumlar da farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, hiyerarşik ilişkilerin yerini yatay ilişkilerin alması ve bunun değerler sistemine yerleşmesi süreci uzun sürmüştür ve hatta bugün de kadın hakları ve göçmen hakları gibi alanlarda halen devam etmektedir.

"Modern toplumsal tahayyül" anlayışının evrensel olarak yaygınlaşıp yaygınlaşmayacağı ya da sadece Batı'ya özgü

mü bir tahayyül olup olmadığı konusu da tartışılan konulardandır. Uzun bir dönem sadece Batı merkezli olarak devam eden bu tartışma, son dönemlerde küreselleşmenin doğduğu yoğun etkileşim nedeniyle odağını genişletmiş ve pre-modern toplumları da tartışmaya katarak yeni bir boyut kazanmıştır. Aynı şekilde, son dönemlerde küreselleşmenin yeni bir küresel toplumsal tahayyül oluşturup oluşturmaya çağı ile ilgili tartışmalar da yapılmaya başlamıştır.

Bu konuda Steger'in, küresel çağda toplumsal tahayyülleri ve siyasal ideolojileri tartıştığı makalesi ilgi çekicidir. Steger, bu makalede, günümüzde küreselleşmenin ulus devletleri tehdit ettiğini, liberal olsun, muhafazakâr olsun ya da sosyalist olsun, bütün modern ideolojileri "milliyetçi" ideolojiler haline dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Steger bütün toplumlarda yaygınlaşan milliyetçiliğin modern toplumlarda gözlemlenen "muhafazakâr" ya da "liberal" ideolojilerden farklı biçimde ve neredeyse "din" ve "akrabalık" ilişkilerine benzer bir kültür ürettiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan Steger, küresel çağda yükselen "şirket küreselleşmesi" yanlısı, finansçı ve tüketimi teşvik eden değerleri yaygınlaştıran liberal ideolojinin, yeni oluşan ulus-üstü düzenlemelerin desteğiyle, "ulus devletin" çözülmesi yönünde etki yaptığına işaret etmektedir. Diğer taraftan Steger, 1990'lardan bu yana güçlenen "adalet küreselleşmesi hareketinin" (*justice globalism movement*) yükselen "ulusalcılığa" ve küresel radikal (Müslüman ya da Hıristiyan) dinci hareketlere karşı gelerek yaygınlaştığını, ekoloji, çevre sorunları, insan hakları, kadın hakları gibi alanlarda sınırları aşan yeni bir anlayış haline dönüştüğünü ileri sürmektedir (Steger, 2009). Nitekim daha önce sözünü ettiğimiz "gerçekçiler için küresel ütopya" da bu alanda geliştirilmiş olan düşünsel çabaları aktaran "radikal bir toplumsal tahayyül" örneği olarak kabul edilebilir (Bregman, 2018). Küreselleşme sürecinin etki-

leri her ne kadar bütün toplumlarda yaygın olarak gözlemlense de bu süreç halen yaşanmakta olduğundan bunun yeni küresel toplumsal tahayyül yaratıp yaratmayacağı ve yarattırsa bunun nasıl bir tahayyül olacağını şimdiden öngörmek pek mümkün değildir.

Türkiye’de yaşanan toplumsal değişme süreci de modernleşme, kentleşme, kapitalistleşme ve küreselleşme gibi farklı kuramsal yaklaşımlarla tartışılmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik, politik ve kamusal alanda gerçekleşen değişimin niteliğini anlamaya çalışan önemli bir araştırma birikimine sahip olduğumuz açıktır. Burada, ilgi alanımız olan kent araştırmaları ile sınırlı olarak “toplumsal tahayyül” yaklaşımının bu alana yapabileceği katkıyı tartışmaya açarak, söylem, simge ve somut uygulamalar arasındaki ilişkinin anlamını farklı toplumsal tahayyül dünyalarının karşılaşması olarak yorumlamayı deneyeceğiz. Taylor ve Castoriadis’in farklı bağlamlarda geliştirdiği bu kavramın etkisinin yaygınlığı da, bu kavramın her sosyal bilimcinin kendi alanında yaptığı okumaya göre farklı anlam taşıyan açılım sağlamasından olsa gerek. Biz de burada gerek daha önce yaptığımız araştırmaların ve gerekse bu bölümde aktardığımız araştırmaların sonuçlarını bu kavramın bize verdiği ilhamla yeniden yorumlamaya çalışacağız. Otuz yıldır kentsel alanlarda etkili olan İslâmcılığın söylem/eylem ilişkisiyle ilgili burada yapacağımız yorumların, daha önceki çalışmalarımızda olduğu gibi sadece kentleşme, kentsel alan ve kentsel yaşam gibi konularla sınırlı olduğunu belirtelim.

Türkiye’de, “hiyerarşik” ilişkilerin yarattığı “eşitsizliğin” doğal ya da yaradılış olarak kabulüne dayanan “pre-modern toplumsal tahayyülün” hemen bütün toplumsal kesimleri ve hatta bütün siyasal partileri etkilediğini gözlemleyebiliyoruz. Aile, akrabalık ve kökene bağlı ilişkiler toplumun hemen bütün kesimleri için önem taşıyan dayanışma ilişki-

leridir. Köylülüğün yeni çözüldüğü Türkiye gibi muhafazakâr/cemaatçi bir toplumda, yüzyıllardır devam eden köylü/şehirli yaşam farkları keskin, eşitsiz ilişkilerin oluşmasına neden olmuştur. Köylülüğün çözülmesi sonucu kente taşınan ve yeniden çok farklı biçimlerde üretilen “aile ve akrabalık ilişkileri” ve “dine ya da kökene bağlı” ilişkiler toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamı köklü biçimde etkilemiştir. “Hemşehrilik” ilişkileri konusundaki araştırmalar bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Köylülerin kente yerleşmesinin oldukça zorlu bir süreç olduğu, etnik/dinsel cemaatler arasındaki dayanışmacı ve kayırmacı ilişkileri arttırdığı bu araştırmalarda gözlemlenmiştir. Aynı şekilde cemaatler arasında ve içinde hiyerarşinin olduğunu, bazı etnik/dinsel cemaatlerin devlet nezdinde kabul görürken, Kürt ve Alevi gibi bazı cemaatlerin ise dışlandığını da biliyoruz. Nitekim, 1990’larda, Pendik’te de yükselen İslâmcı partilerin devletin kurucu ideolojisiyle barışık Türkçü/Sünni İslâmcı cemaatlere mensup olmaları nedeniyle, kentsoylu laiklerin ya da dışlanan diğer etnik ya da inanç gruplarının bütün itirazlarına karşın devlet nezdinde kabul gördüğünü gözlemlemiştik. Aynı olguyu Tuğal, Sultanbeyli’de de gözlemlemiş ve bu süreci radikal İslâmcıların devlet tarafından massedilmesi olarak yorumlamıştı (Tuğal, 2010).

Ümraniye Araştırması sırasında da “kökene bağlı” ilişki ağlarını yakından gözlemlemiş ve bu ilişkilerin dayanışma ilişkisinden güç ilişkisine dönüştüğünü ifade etmiştik. Gecekondu bölgelerinde iş ya da konut piyasasında başarılı olan hanelerin ilişkilerinin gittikçe genişleyerek “akrabamsı” ilişkilere dönüştüğünü ve kentin merkezinde yaşayan “taşralı kentli elit” hemşerilerinin aracılığıyla siyaset alanında da varlık gösterdiklerini gözlemlemiştik. Bu bağlamda, o dönemde bu haneleri “yükselen haneler” olarak tanımlamıştık (Erder, 1996).

Gecekondulaşmanın ilk dönemlerindeki acil ihtiyaçlar, bütün siyasal partilerin birbirine benzer projelere sahip çıkmalarına ve kentsel siyasetin neredeyse apolitikleşmesine neden olmuştu. İslâmcılığı öne çıkaran kökene dayalı ilişkilerin gecekondu bölgelerinde daha yaygın olması ve devlet nezdinde kabul görmeleri daha başarılı olmalarını sağladı. Ancak etkinlik cemaatlerde içkin olan hiyerarşik ilişkilerin sürmesi ve “pre-modern” eşitsiz ilişkilerin kentlerde yeniden üretilmesi anlamına da geldi. Kentsel alanlarda oluşmaya başlayan yatay ya da eşit ilişkilere dayanan sivil toplum mensupları, bu cemaatlerden farklı etnik/dinsel kökene sahip cemaatler ve kentin yeni yoksulları ise bu ilişkilerin dışında kaldılar.

Taylor’un tartışmaları çerçevesinde baktığımızda bu hareketi yüzyıllardır yaşayan “pre-modern toplumsal tahayyülün” kentsel alanlarda yeniden üretilmesi ve bir süre sonra partileşmesi olarak tanımlayabiliriz. Daha önce de aktarıldığı gibi bu tahayyülde “eşitsizlik” doğal ve inanç temelinde doğru kabul edildiği için, sadece bu ilişkilerin dışında kalanlar için değil, aynı zamanda bu ilişkilerin içinde olanlar için de hiyerarşi ve eşitsizliği kabul anlamına gelmektedir. Bu cemaatlerin kendi üyeleri için de cinsiyete, yaşa ve kan bağına göre eşitsizlik olağan görüldüğü gibi güç sahibi olanlara itaat, sadakat ve hiyerarşinin kurallarına uyarak yaşamaktan başka seçenek mevcut değildir.

Yapılan araştırmalar Türkiye’deki İslâmcı siyasal hareketin modern toplumlarda gözlemlenen “muhafazakâr” hareketten de birçok alanlarda farklı olduğunun işaretlerini vermektedir. Türkiye’deki İslâmcı siyasal hareket gerek muhalefetteyken gerekse iktidara geldikten sonra kamuoyuna açıkça kendine özgü “ütopyasını” ya da ideallerini sağlayacak ideallerini sistematik ve tutarlı program haline getirerek sunmamış, “davalarını” gizemli hale sokup, muğlak ola-

rak ifade ederek kimi çevrelerde sonu belirsiz bir hedef, kimi çevrelerde ise kuşku ve korku yaratmıştır. Türkiye'deki siyasal İslâmcı hareketin modern dünyaya özgü “düşünsel muhafazakâr” tahayyüllerinin olup olmadığı sorusunun cevabını siyaset bilimcilere bırakmamız gerekir. Ancak, burada Türkiye'de bugün yaşamakta olduğumuz cemaatçi muhafazakâr deneyimle, Osmanlı'dan bu yana oluşan muhafazakâr düşünsel birikim arasında ilişkinin olmasını belirtmemiz gerekir. Bu bağlamda, etnik ve dinsel olarak kozmopolit olan Osmanlı'daki hararetli tartışmaların yapıldığı entelektüel ortamın izlerini maalesef bu harekette gözlemleyemiyoruz. Osmanlı'daki entelektüel ortam belki de potansiyel olarak düşünsel anlamda “modern” muhafazakârlığın ideolojik temellerini de oluşturabilecekti. Modern düşüncenin oluşumuna elverişli kozmopolit hayatın sona ermesi, “monarşi”nin büyük değişimi öngörememesi ve savaşlar nedeniyle de başarısız olması sonuçta “laik Cumhuriyet” projesini üretmiştir. Bu projenin oluşturduğu “modern toplumsal tahayyül” kentsel alanlara hâkim “pre-modern toplumsal tahayyülü” zor kullanarak da olsa dönüştürmeyi başarmışsa da, aynı başarıyı köylerde gerçekleştiremediğinden köylü/kentli çelişkisinin daha da keskinleşerek devam etmesine neden olmuştur.

Beşinci Bölüm'ün düşündürdükleri

Bu bölümde, İslâmcı siyasetin söylem/eylem tutarlılığı açısından anlamını yorumlamaya çalıştık. Bu bağlamda özellikle uygulamalarıyla söylemleri arasındaki ilişkiyi proje/simgeler göstergeleri üzerinden inceleyen araştırmalara yer verdik. Burada özellikle “modern toplumsal algı” ve “pre-modern” toplumsal kavramsallaştırmaların mevcut İslâmcı siyasetin “modern muhafazakâr” mı yoksa “pre-modern” mi olduğu

konusundaki tartışmalara katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Modern toplumlara özgü “rasyonellik” arayışı genellikle modern muhafazakâr siyasal görüşler bağlamında da “eylem/söylem” tutarlılığını gerektirmektedir. Buraya kadar aktarılanlardan “proje”, “simge”, “söylem”, “eylem” tutarlılığı açısından İslâmcı siyasetin “modern” toplumlara özgü “muhafazakâr” bir ideoloji çerçevesinde oluşturdukları bütüncül bir programlarının olmadığını göstermektedir.

Bu çerçevede mevcut yönetimin uygulama ve kararlarının daha çok “pre-modern” toplumlara özgü reflekslerin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Bir anlamda, bugünkü yönetimin eşit bireyler arasındaki ideolojik birliktelikten çok farklı bir cemaat dayanışmasının günümüz koşullarında yeniden üretilmesini söyleyebiliriz. Bir anlamda bugün yaşadığımız süreç köylülükten çıkışın sancılarının oluşturduğu yeni nesil popülist siyasettir.

Modern öncesi toplumlarda kır/kent çelişkisinin kendine özgü gerilimleri ve çelişkileri olduğunu ve iki farklı yaşam ve toplumsal değerler sistemi yarattığını biliyoruz. Türkiye’de de 1960’lara kadar kırsal alanlar, köylü/kentli çelişkisi nedeniyle “pre-modern toplumsal tahayyülün” koyulaşarak yaşandığı alanlar olarak kalmaya devam etmişti. Bu bağlamda iç göç sadece eski köylüleri değil aynı zamanda “pre-modern toplumsal tahayyülü” ve pre-modern ilişkileri de kentlere taşıdı ve birbirinden çok farklı “tahayyülleri” olan heterojen bir kentsel ortam yarattı. Bu dönemde yaygın etki yaratan “kimlik siyaseti” cemaatçiliğin ve kayırmacılığın kitlesel destek bulmasında da etkili oldu. Ancak, cemaatlerin etnik köken ve inanç grubu olarak heterojen tüm kesimleri kapsayıcı tek bir pre-modern tahayyülün egemenliğini de sağlayamadı. İslâmcı hareketlerin, iktidara ulaşabilmek için farklı inanç gruplarıyla sürekli “koalisyon” benzeri ortaklıklar kurmaya çalıştıklarını biliyoruz.

Pre-modern toplumların toplumsal tahayyülleri ile ilgili tartışmalara baktığımızda, pre-modern koalisyonda bir araya gelen etnik ya da dinsel cemaat mensuplarının cinsiyet, yaş, konum, varlık, servet ve güç olarak eşit olmamayı doğal kabul ettiğini, aile ve akrabalık ilişkilerini, buna dayalı dayanışmayı, fedakârlığı yücelttiğini söyleyebiliriz. Yine aynı şekilde cemaatler arasında süren ortaklıkların esas olarak pre-modern ilişkilerde gözlemlenen güvene ve sadakate dayalı olduğunu ve ilişkilerin “akılcı” ve “bireysel” olmaktan çok “duygusal” olduğunu ifade edebiliriz. Değerlere saygısızlık, sadakatsizlik ve ihanet ise tıpkı aile içi ilişkilerde olduğu gibi acımasızca cezalandırılabilir.

Bu ilişkilere dahil olanlar için siyasal alanla, ekonomik ve kültürel alan birbirinden ayrılmamıştır. Bu oluşuma katılanlar, esas olarak yaşamlarının tüm alanlarıyla bir arada olmayı kabul ederler. Eşitsizliğin doğal kabul edilmesi nedeniyle içlerinden bazılarının güç sahibi olması ya da zenginleşmesi yadırganmaz ve aralarındaki güven ilişkisi sürdükçe bu hiyerarşik bağlılık da devam eder. Bu ilişkinin verdiği olanaklarla zenginleşenlerin “özerkleşmesi” ve kendi başına hareket etmeleri neredeyse mümkün değildir. Hatta, pre-modern toplumlarda, tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi güç kazanmayı ya da özerkleşmeyi tasarlayanların “hain” olarak yaf-talanması ve malvarlıklarının da müsadere edilmesi olağan olarak kabul edilir. Nitekim, Türkiye örneğinde de İslâmcı yönetim döneminde zenginleşen en ünlü beş müteahhit firmanın bile kapitalist piyasa ekonomisinin aktörleri olabilecek kadar özerk olamadıklarını gözlemliyoruz.

Kentlerin mevcut katı imar kurallarına uygun olmaması, imar kurallarının sürekli değiştirilmesi ve “plan” fikrine karşı oluş bir bakıma kente yerleşen köylülerin geçmişteki acı deneyimlerine gösterilen tepki olarak da yorumlanabilir. Nitekim, gecekondü ve yerel siyasetle ilgili araştırmalardan ba-

zı hemşeri gruplarının kentlerdeki enformel iş ve konut piyasasının olanaklarıyla yükseldiklerini ve “patron-yanaşma” ilişkilerini sorun çözüme yaygın olarak kullandıklarını biliyoruz. Nitekim Doğan’ın araştırması da AKP’li kadroların siyaseti, neredeyse hemşeri gruplarının yaptığı gibi, apolitik bir faaliyetmiş gibi “sorun çözme”, “iş bitirme” ve “hizmet” olarak kabul ettiklerini göstermekteydi (Doğan, 2016). Esas olarak, bu kadroların destekçileri yeni yaşamlarını kurarken devlete güvenmekten çok, “koruyucularını” aradılar, koruyucularını bulunca kendilerini güvende hissettiler ve tıpkı aile reisine yaptıkları gibi verdiği kararları sorgulamadılar.

Bu bağlamda, yönetenlerle destekçileri arasındaki güven ilişkisinin dışarıya kapalı olarak kendi “mahrem” alanında devam etmesinin destekçiler tarafından yadırgandığını söyleyemeyiz. Söylemler ve simgeler ise daha çok “dışarıya”, dış dünyaya hitap eden faaliyetler olarak kabul edilebilir. Söylemlerde değişmeden tekrarlananlar daha çok “İslâm, aile, kadın, yaşlı, evlilik, çocuk, şehitlik, fetih” gibi dokunulmaz ve “kutsal” değerlerle ilgili basmakalıp mesajlardı. Aynı şekilde, eski kentsoylulara duyulan tarihsel ortak hınç, kimi zaman Osmanlı yanlılığı, İslâmcılık, Cumhuriyet karşıtlığı, laiklik karşıtlığı biçiminde kendini gösteriyordu. Dışarıya verilen mesajlar arasında, kendilerini küçümseyen “modern” şehirlilerden öç almak için sert ve sinir uçlarını kaşıyan bireyciliğe, laikliğe ve kadınların özgürleşmesine karşı tepkisel ve kaba mesajlar özellikle dikkati çekiyordu. Tokdoğan’ın araştırması da bize, bu simgeler ve söylemlerle pre-modern toplum tahayyülünün duygusal olarak nasıl canlı tutulduğunu aktarmaktadır (Tokdoğan, 2018). Bu “büyük aile” cemaatinin dışında kalanlara verilen mesajlardaki çelişki ve tutarsızlık yadırganmıyor, aksine mücadelenin icabı, “ortak çıkar” ya da daha da şevk veren bir deyişle “dava için” için yapılması gerekenler olarak kabul görüyor-

du. Bu bağlamda, liderlerin dışarda kimi zaman AB, kimi zaman Rusya, kimi zaman ABD yanlısı olması, içerde kimi zaman liberallerle, kimi zaman ulusalcılarla, kimi zaman laik Kürtlerle ilişki kurması onları rahatsız etmiyordu.

Dışarda kalanlar için bu koalisyonun, modern ideolojilere göre şekillenmiş olan siyasal partilerden farklı olarak açıkça ifade edilen bir programının olmaması, çılgın olsun olmasın bütün projelerinin kamuoyundan gizli “mahrem” alanda hazırlanıp sürpriz olarak sunulması hem eleştirilmekte hem de izlenmesini güçleştirmektedir. Dış denetime ve eleştiriye kapalı olan bu yönetim hem muhalefetin hem de akademisyenlerin analiz yapmasını da güçleştirmektedir. Bu bağlamda, modern partiler için yapılan “söylem/eylem” ve ideolojik tutarlılık analizleri bu koalisyon için geçersiz olabilmekte ve analizler ancak somut uygulamalara bakılarak yapılabilir.

Diğer taraftan dışarda kalanların ya da cemaatler koalisyonundan dışlananların tümünün “modern muhafazakâr” ya da diğer modern toplumlara özgü siyasal ideolojilerle ilişkili olduğunu söyleyemeyiz. Kimlik siyasetinin yaygın olduğu bu dönemde dışlanan bazı cemaatlerin oluşturdukları siyasal hareketlerin de söylem/eylem ilişkisi açısından benzer konumda olduğunu ve iktidara geldiklerinde benzer ilişki ağlarını kullanacaklarını tahmin etmek güç değildir. Son dönemlerde kurulan yeni muhafazakâr partilerin de muhalif olma tarzlarını gözlemlediğimizde bunların bir kesiminin söylem/eylem tutarlılığı anlamında cemaatçi ilişkileri reddeden söylemleri kullanmaları dikkati çekmektedir. Bu yeni partilerin modern anlamda muhafazakâr partiler olmaları olasılığının ayrıca araştırılması gerekir.

İslâmıcı yeni orta sınıfların yaşadığı kentsel alanlarda yapılan araştırmalar da bu cemaatlerin üretmiş olduğu yeni kentsel mekânların İslâmıcı yaşam biçimi anlamında öz-

günlük taşımadığını ve diğer orta sınıf mekânlarının taklidi olduğunu göstermektedir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: Çavdar, 2010; 2016). Hatta bu mekânlar, burada yaşayan kadın ve çocukların ev dışında yaşama, tüketim ve kamusal alana katılma deneyimi sunarak ideal muhafazakâr aile yaşamından uzaklaşmak için uygun alt yapı oluşturmakta olabilirler. Bir bakıma bu iktidarın yaptığı uygulamaların “pre-modern toplumsal tahayyülü” çözücü etki yaratması da söz konusudur. Bir sonraki bölümde İslâmcı siyasetin söylemde dışladığı ancak eylemde ortaklaştığı sermaye sahibi ve eğitilmiş üst orta sınıf beyaz Türklerle kurduğu ittifakı ve bu ilişkilerle küresel ağlara erişme çabasını aktarmaya çalışacağız.

AK Camia ve Beyaz Türkler

Popülist siyasal hareketler her ne kadar görkemli ve “karşı tarafı” dışlayıcı ve hatta sinir edici söylemleriyle kitleleri harekete geçirebilseler de iktidarlarını ancak uygulamada yaptıklarının onları destekleyenlerin onaylanması halinde sürdürebilirler. AKP hareketi de yüksek sesle “biz ve onlar” diyerek geçmiş iktidarların başarısız, adaletsiz, halka duyarsız olduklarını vurgulamış ve kitlelerin karşılanmamış özlemlerini daha da coşturarak onların duygularını harekete geçirmeyi başarmıştır. Ancak AKP hareketi asıl desteği, yerel iktidar oldukları ilk dönemlerde, yeni yerleşenlerin altyapı, ulaşım, sağlık gibi somut ve acil ihtiyaçlarını karşılayınca ve yoksullara fitre, zekâtlarla yardım edince aldılar. AKP’li yerel yönetimlerdeki “kuralsız” uygulamaları gecekonducuların acil ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, bu bölgelerdeki “bazı” inşaatçıların işlerini arttırdı, onları zenginleştirdi ve kendilerine bağlı yerel kadrolara dönüştürdü. Aynı şekilde, AKP hareketi, cemaatçi ilişki ağları ve değerlerle topladıkları, zenginleştikçe miktarı artan, fitre ve zekâtları toplayıp, yardım paketleri oluştururken onlar hem tüccar yandaş-

larını desteklediler hem de yoksulların dualarını ve oylarını aldılar. Sonuç olarak, AKP'nin ulusal seçimlerdeki başarısı sadece popülist söylemlerine değil aynı zamanda çıraklık, kalfalık ve ustalık dönemlerinde inşaat faaliyetleri, dağıtılan imar hakkı ve yardım kolileriyle zenginleşen siyasetçilerin, müteahhitlerin ve tüccarların gerçekleştirdiklerinin kitlelerce onaylanmasına dayanmıştır.

AKP hareketinin imarla ilgili kurallarını umursamadan gerçekleştirdiği inşaat faaliyetlerinin yerel kadroların bu hareketten kopmayacak biçimde eklemlenmesinde çok önemli bir rol oynadığı açıktır. Diğer taraftan, Pendik örneği bize sadece yoksullukla ilgili politikaların ve inşaatların değil aynı zamanda “mega” projeler aracılığıyla iş dünyası ile kurdukları ilişkinin de ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Pendik'te ilçe düzeyinde kitlesel oy desteği alan yerel siyasetçiler, büyükşehir yönetim modelinin verdiği imkânla, İstanbul'un merkezindeki güçlü ve renkli dünyayla tanışma fırsatını yakaladılar ve onlarla kurdukları ilişkiyle iktidarlarını sağlamlaştırdılar. Pendik'teki yerel siyasetçiler, İstanbul'un ekonomik, siyasal, bürokratik ve kültürel alandaki etkin çevreleriyle ilişki kurdukları gibi bir süre sonra kendilerini pek de desteklemeyen ve hatta küçümseyen bu çevrelerin “iş bitirmek” için onlara başvurmak zorunda kalmasının tadını çıkarmaya başladılar.

Ak Camia'nın söylemine kuşku, eylemine destek

Bilindiği üzere, yerleşik bürokratik/askeri/siyasal elit başlangıçta İslâmcı siyasal harekete kuşkuyla baktı. Aynı şekilde, İslâmcı siyasetin yaşam tarzını benimsemeyen eski kentsoylular, Kemalistler, Cumhuriyetçiler, hatta “modern” muhafazakârlar, farklı din ve mezhebe mensup olanlar, laik-

ler, kamusal alanda var olmak isteyen ama şeriatı korkan kadınlar da bu harekete kuşkuyla bakıyordu. Ancak “gömlek değiştirdiğini” söyleyerek AKP içinde yeniden örgütlenen İslâmcı hareket, bir süre sonra söylemlerini yumuşattı ve eylemleriyle ürkütücü olmadığını da kanıtladı. Öncelikle, AKP’nin ekonomide “piyasacı-liberal” politikalar izlemesi iş çevrelerini rahatlatı. Bütün bunlara, yıllardır utangaç bir biçimde sürdürülen dayanışmacı “kayırmacı” ilişkilerin iş yaşamında neredeyse meşru olarak kabul görülmesi eklenince iş adamlarına, inşaatçılar ve tüccarlar da dahil oldu. Özellikle, imar kurallarının bir kenara atılmasının, öteden beri devlete bağlı olarak büyüyen inşaatçıları ve müteahhitleri AKP’nin neredeyse asli bir unsuru haline getirdi. Türkiye’de kayırmacı siyaset bütün siyasal partilerin ortak paydası olduğu için AKP’nin yükselişinin ilk dönemlerinde, inşaatı dayalı büyüme modeli de, cemaatçi dayanışma da iş çevrelerini de ana akım siyaseti de hiç rahatsız etmedi. Bir diğer ifadeyle, yerleşik siyaset yapım biçiminin İslâmcı versiyonunun ekonomide “piyasacı-liberal”, gündelik yaşamda ve söylemde “muhafazakâr”, siyasette ise “kayırmacı” oluşu iktidara yükselmek için ihtiyaç duyduğu ittifakların yelpazesini genişletti ve oldukça esnek hale getirdi. Ancak ilgi çekici olan nokta, bütün bu esnekliğe karşın toplumdaki çeşitliliğin bu hareketin söyleminin mutlak ve baskın bir çoğunluğa erişmesini engellemesidir. Bunda kurulan ittifakların günün koşullarına göre sürekli olarak değişmesinin ve popülist siyasetin yapısı gereği olarak söylemde bir grubu kapsarken diğerlerini dışlamak zorunda kalmasının rolü olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün popülist partiler gibi, demokrasiyi sadece seçim ve çoğunlukçuluk olarak algılayan AKP için çoğunluğun oy desteğini almak her zaman çok önemli olmuştur. Bu nedenle, AKP’yi oluşturan “muhafazakâr-cemaatçi-Sünni” çekir-

dek kadro, bir taraftan sadakate dayalı bağıllıkla dışa kapalı olmayı önemserken, diğer taraftan, onları dışardan destekleyecek gruplara da ihtiyaç duymuştur. Çok eski bir siyasal hareket olmasına karşın uzun bir süre iktidar olamayan İslâmcı-muhafazakârların “gömlek değiştirerek” AKP’de yeni tür siyaset yapmalarına en hızlı uyumu ve desteği verenler iş çevreleri olmuştur. AKP’nin merkeze yükselmesiyle birlikte iş adamlarının pusulasının ibresi, Ayşe Buğra’nın saptadığı “devlet-işadamları” ilişkisinin yapısal niteliği nedeniyle, AKP’ye doğru kaydı (Buğra, 2003).

AKP hareketi dışa kapalı karar alma yolunu benimsediğinden, sanayi, ticaret, inşaat ve hizmet sektöründeki eski iş adamlarından ya da yeni zenginleşen iş adamlarından hangilerini çekirdek kadroya dahil ettiğini bilmiyoruz. Yeni zenginleşen müteahhitlerden bazıları çekirdek grubun asli unsuru haline gelmiş olabilirler. Ancak esas olarak, AKP kurmaylarının “yönetişim” (*governance*) ilkesini yorumlama biçiminin iş dünyası tarafından desteklenmiş olması çok muhtemeldir. Hızlı karar alma ve hızlı iş bitirmek amacıyla “yönetişim” (*governance*) ilkesi neredeyse uygulayıcı iş adamlarının bürokrasi ve teknokrasinin yerini alması anlamında yorumlandı. Dolayısıyla, iş adamları AKP’nin çekirdek kadrosuna giremeseler bile bu hızlı karar alma sürecinden memnun olmuş olabilirler. Diğer taraftan, siyasal ittifakların değiştiği dönemlerde ortaya çıkan krizler, “kayyum” atamaları, müsadere, malvarlıklarına el konma gibi operasyonlar, iş dünyasına işleyişin hiç de serbest piyasa kurallarına uymadığını ve mülkiyet haklarının çok kırılgan olduğunu gösterdi. Bu bağlamda, çekirdek gruba girebilen iş adamlarının bile özerk oldukları söylenemez.

AKP’ye en hızlı uyum gösteren ve destek veren ikinci önemli grup ise AKP’nin gündelik yaşam için önerdiği “muhafazakâr-cemaatçi” yaşam tarzını zaten içselleştirmiş tari-

kat mensubu olan ya da olmayan geleneksel muhafazakârlar ve daha önce merkez sağ siyasal hareketi destekleyen ve hatta içlerinde “beyaz Türklerin” de olduğu modern muhafazakarlardır. Burada yaptığımız modern ve geleneksel muhafazakâr ayrımı bir önceki bölümde aktardığımız Taylor’un “toplumsal tahayyül” kavramına dayanmaktadır. İki grubun burada incelediğimiz konu açısından en önemli farkı, benzer inançlara sahip olsalar da geleneksel olanların toplumsal tahayyülünün hiyerarşik ilişkilere, buna karşılık modern muhafazakârların toplumsal tahayyüllerinin ise liberal eşitlik ya da burjuva eşitlik ilkelerine dayanmasıdır (Taylor, 2004). Bu fark da sonuçta bu iki grubun ideolojik ve inanç düzeyindeki benzerliklerine karşın, “adalet” ve “ahlak” anlayışlarında farklı olmaları anlamına gelmektedir. Nitekim, izlediğimiz gibi modern muhafazakârların önemli bir kesimi bir süre sonra bu hareketten ayrılmaya başlamış ve yeni partiler kurmuşlardır. Ancak bu partilerin içinde de, tıpkı diğer partilerde olduğu gibi iktidardan dışlanmış geleneksel muhafazakâr cemaatlerin mensuplarının olması da söz konusudur.

AKP’nin çekirdek kadrosu, destek ararken daha çok siyasal alanda “milliyetçilik-etnikçilik-ümmetçilik” eksenindeki odak kaymaları sırasında sorun yaşamıştır. İçinde yaşadığımız son yirmi yıldır bu hareketin ittifak ortaklarının sürekli olarak değişmesi otomatik olarak dışardaki destekçiler ile muhaliflerin de yer değiştirmesine neden oldu. Bu tür odak kaymaları sadece iç siyasette değil aynı zamanda dış siyasette de gerçekleşti. AKP hareketine en sadık olan ümmetçiler ve milliyetçiler bile bu kaymalardan etkilendi, onların destekleri bile duruma göre azalıp çoğaldı. Ne milliyetçi ne de ümmetçi olan “ötekilerin” pozisyonu ise çok daha radikal olarak değişmiş, duruma göre AKP’yi ya tam desteklemişler ya da ona tam muhalif olmuşlardır. Örneğin, başlangıçta İs-

lâmcı-ümmeîçi vurgusu fazla olan AKP ile fazla sorunu olmayan ve AKP'ye destek veren liberal aydınlar ve laik Kürtler “milliyetçi-etnikçi” uygulamalar başlayınca desteklerini çekmişlerdir. Buna karşılık milliyetçi politikaların ağırlık kazanması ile en sert AKP muhalifi olan ulusalcı askeri/bürokratik kadrolar bile AKP'yi desteklemeye başlamışlardır. Buna bağılı olarak, anti-Amerikancı söylemle birlikte ilerleyen milliyetçilik vurgusu AB yanlılarını AKP'den koparıırken Avrasyacıları ve ulusalcıları AKP'ye kazandırmıştır. Bu odak kaymaları ve destekçilerin yer değıştirmesi, AKP hareketinin iktidarda kalmasını sağlasa da ezici bir çoğunluğa ulaşmasını her zaman engellemiştir.

Türkiye'de yaşayanların gerek köken gerekse inanç açısından türdeş olmaması, siyasal alana hâkim olan “Türklük” ya da “Müslümanlık” söylemlerinin de örtüşmemesine neden olmaktadır. Sürekli olarak, yüzde 99'u Müslüman olduğu söylenen bu ülkede yaşayanların ne kimlik, ne inanç, ne de dünya görüşü açısından sanıldığı kadar türdeş olmayışı, kimlik siyasetini de istenen başarıya ulaştırmamaktadır. Bu bağlamda İslâmcı siyaset de, sadece Müslüman olmayanları, laikleri, sekülerleri, agnostikleri, deistleri ya da ateistleri değıl, Hanefi olmayan Müslümanları, iktidara hâkim tarikatlardan farklı tarikat mensuplarını hoşnut edememektedir. AKP hareketi sayıları iyice azalmış olan yerleşik Hıristiyan ya da Musevi inanç gruplarını neo-Osmanlıcı politikalarla kapsamaya çalışsa da tümünü kapsayamamış, etnikçi vurgu yaptıkları anda Ermenileri, Rumları ister istemez ötekileştirmiştir. İslâmcılığa Türk vurgusunun eklenmesi, etnik köken olarak çeşitliliğin olduğu bu toplumda etnik Türk olmayanları, kendini Türk kimliği ile tanımlamak istemeyenleri ya da kendilerini başka bir kimlikle tanımlamak isteyenleri, etnik kimlik siyasetine toptan karşı olanları, sınıf siyasetini öne koyanları da hoşnut etmemiştir. Dolayısıyla et-

nik/dinsel kimlik üzerinden yapılan siyaset sadece ideolojik kaymalar ya da dünya görüşü nedeniyle değil, aynı zamanda toplumdaki etnik-dinsel aidiyetin olgusal karşılığındaki çeşitlilik nedeniyle de toplumun tümünü kapsayamamıştır. Bu konuyu 1997 yılında Pendik'te yaptığımız araştırma sırasında gözlemlemiş ve bu kaymaların kentteki gerilimleri bazen arttırıp, bazen azalttığına da işaret etmiştik.

Muhalefet partileri ise başlangıçta AKP'nin ekonomi ve inşaat alanında yaptıklarına sessiz kalmış, daha çok İslâm-cı söylemlerinden rahatsız olmuşlardı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, “post-kentleşme” diye tanımladığımız bu dönemde, inşaat ve imar faaliyetleri ve kentsel rantın paylaşımı bütün partilerin aralarında zımnî olarak uzlaştığı bir alandı. Bütün partiler yerel siyasette “projecilik” konusunda birbirleriyle yarışırken, AKP'nin imar kurallarını çiğneyerek uyguladıkları “imar affı” ve “imar barışı” gibi popülist politikalara da muhalefet etmediler. AKP'nin kentsel siyasette açık ya da gizli desteklenen en önemli uygulaması imar kurallarındaki katılığı “eski” devletin haksızlığı olduğu iddiasıyla inşaat faaliyetlerinin önünü açmasıdır. AKP seçim öncelerinde çıkarılan imar afları sayesinde sadece gecekondululardan değil aynı zamanda kent merkezlerinde “imar-sız” konutlarda yaşayan kitlelerin desteğini almıştır. Bu uygulamalara ve imar aflarına itiraz edenler, siyasal partilerden çok, sadece bu konuyu yakından izleyen ve sonuçlarını öngörebilen akademisyenler, meslek odaları, teknokratlar ve sivil toplum örgütleri olmuştur (TMMOB, 2018, *Bianet*, 2010, DW, 2019). Onlar da popülist siyaset tarafından “beyaz Türk” oldukları gerekçesiyle ya da “kalkınmaya” engel oldukları iddiasıyla etkisizleştirilmeye çalışılmıştır.

2018'de çıkarılan son imar affının “imar barışı” sloganıyla ifade edilmesi bu konudaki son örneklerden biridir. “İmar barışı”, dönemin bakanlarından Özhasseki tarafından “vatan-

daş devletle helalleşiyor” başlıklı bir sloganla lanse edilmişti. İmar alanında “barış” kavramının kullanılması, Aslan’ın da işaret ettiği gibi bu alanda toplumla devletin “savaş” yaptığı algısının hedeflendiğini göstermektedir (*Sputnik*, 2018; Aslan, 2020). İmar barışıyla, AKP’nin kurduğu yeni devlet, toplumla helalleşerek neredeyse yüzde 50’sinin kent hukuku dışında yapıldığı bilinen yapıların meşruiyet kazanmasına imkân tanımaktadır. Sonuçta, bu “barışın” ilanıyla başta İstanbul ve İzmir’de yaşayanlar olmak üzere 10 milyondan fazla kişi milyarlarca lira ödeyerek devletle “helalleşme” (!) imkânına kavuşmuştu (*Sözcü*, 2020). İmar kurlarının “yok hükmünde” sayıldığı bu barışla “inşaat ve konut” alanı kamunun teknik denetiminden tamamen çıkarılmış ve bu alanın işleyişi tamamen toplumdaki güç ilişkilerine terk edilmiş oldu.

Bu bağlamda, AKP hareketine açık itirazlar, kitlelerin onayladığı imar ve inşaat faaliyetlerinden çok, laiklik karşıtı olduğu düşünülen uygulama ve söylemlerine karşı yapılmıştır. Bu söylemlere en sürekli itirazın ve muhalefetin CHP’den geldiği bilinmektedir. Bu bağlamda, CHP, imam-hatiplerin sayısının artması, Kuran kursları, türban, kadınların konumu, tarikatlar, laiklik gibi konuları sürekli gündeme getirmiştir. CHP’nin de taban hareketi olarak homojen olmadığını, içinde AKP’ye farklı nedenlerle karşı olan Aleviler, ulusalcılar, Kemalistler, sosyal demokratlar gibi grupların olduğunu biliyoruz. Bu arada “laik” kadınların türbana karşı açık muhalefetlerinin kamusal alanda en çok dikkati çeken hareket olduğunu belirtmek gerekir. AKP’nin AB ile ilişkilerinin iyi olduğu ilk dönemde feminist kadın hareketi ve liberaller kazanılan yeni haklardan memnun olduklarından, bu dönemde Kemalist kadınları “laikçi teyze” diye adlandırıp küçümseyerek eleştirmişler ve sonunda “laikçi teyzeleri” de türbana alıştırmışlardır. Ancak daha sonra-

ki gelişmelerin kadın haklarında geri adımlara neden olması ve özellikle İstanbul Sözleşmesi'nin iptal edilmesi, sadece "laikçi teyzelerin" değil feministlerin ve aralarında bazı modern muhafazakâr İslâmcı kadınların da olduğu, çok daha geniş bir kadın grubunun İslâmcıların kadın siyasetine karşı çıkmasına neden oldu.

Kimler beyaz? Kimler Türk?

Bu noktada, beyaz Türk tartışmalarına kısaca değinmekte yarar olabilir. ABD'yi tanıyan liberal gazetecilerin Türkiye'ye getirdiği "beyaz Türkler" tanımlamasının ABD'deki siyasal, ekonomik ve kültürel alanda güçlü olan kurucu elitin dinsel, ırksal ve etnik kökenlerinin beyaz, Anglosakson, Protestan olduğunu vurgulayan WASP (white, Anglo-Saxon, Protestant) kavramından esinlendiğini söyleyebiliriz. Amerika'daki yerleşik ve güçlü eliti tanımlayan WASP kavramı önce "beyaz" ırktan olmanın ve sonra etnik köken olarak Anglosakson ve inanç grubu olarak Protestan olmanın üst sınıflara ulaşabilmenin önemli koşulları olduğuna işaret etmektedir. Benzeri bir yaklaşımı "beyaz Türk" tanımlamasına uygulayacak olursak önce "güçlü" ya da "elit" Türk'ü tanımlayan "beyaz" kavramıyla kimlerin kastedildiği konusuna açıklık getirmemiz gerekir. Türkiye'de ten rengine dayalı ırksal bir ayrışma olmadığı için kendini "Sünni Türk" olarak kabul edenlerden kimlerin "beyaz" olduğu sorusuna kolayca cevap veremiyoruz. Bu konuda cevaplayacağımız ikinci soru "Türk" kavramının kimleri ifade ettiğidir. Bu sorunun cevabından sonra da bu Türklerden hangilerinin "beyaz" olduğunun olgusal karşılığını aramamız gerekir. Bilindiği üzere, Türk tanımı siyaset bilimciler tarafından uzun bir dönemdir, milliyetçilik, kimlik siyaseti, etnik/dinsel bölünmeler, yurttaşlık, ayrımcılık ve ötekileştirme gibi konular et-

rafında tartışılmaktadır. Genel olarak, Türk kültürünü benimsemiş (Sünni/Hanefi) Müslümanların toplum ve devlet nezdinde kabul gördüğünü bu tartışmalardan biliyoruz. Kısaca, beyaz Türk kavramının somut olgusal karşılığı olmadığından bu kavram gazeteciler tarafından bile sürekli olarak yeniden yorumlanmaktadır.

Gündelik dile de yerleşmiş olan “beyaz Türk” kavramıyla ilgili yapılan akademik çalışmalar, medyanın bu kavrama atfettiği anlamı ve bu anlamın süreç içinde nasıl değiştiği hakkında bize bilgi vermektedir. Gazetecilerin bu kavramı, ilk dönemlerde, kente yeni gelen köylüleri ve halkı küçümseyen, eğitilmiş ve kentli grupları eleştirmek için kullandıkları anlaşılmaktadır. Bir anlamda, gazeteciler bu kavramı kullanarak “halkı” temsil ettiği varsayılan İslâmcıların siyasette yükselmesine kuşkuyla bakanları ve kadınların türbanla kamusal alanda görünür olmalarını eleştirenleri “demokratik” olmaya davet ediyorlardı. Bu kavramın, bir süre sonra AKP’yi “halk”, muhaliflerini ise Cumhuriyet’in laik rejiminde güç sahibi olanları “muktedir” olarak tanımladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, beyaz Türk kavramının içi sınıfsal konum, etnik/dinsel kimlikle değil “Anadolu’yu geri, az gelişmiş gören ve orayı medenileştirmek isteyen Kemalist hareketin kentli, kültürlü, modern, eğitilmiş temsilcileri” ile doldurulmuştur. Bu çerçevede, akademisyenler de kentsoyluların “taşralı”, “maganda”, “varoşta yaşayan”, “türbanlı”, “göbeğini kaşıyan” ya da “arabesk dinleyen” diye küçümstedikleri grupların kimler olduğunu analiz ederek “ötekileştirilenleri” aramışlardır (Sümer, 2003; Demiralp, 2012 ve Ramm, 2016).

Bir süre sonra, “beyaz Türk” kavramını sadece gazeteciler değil AKP’liler de benimsemiş ve “beyaz Türk”lerin İslâmcı değerleri küçümseyen, onları “mağdur” eden ve ezenler olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle, Recep Tayyip Er-

doğan'ın 2003 yılında *New York Times* gazetesine verdiği demeçte, “Biz Türkiye'nin zencileriyiz,” demesinden sonra bu terimin siyasallaştığını ve popülist siyasetin önemli söylemlerinden biri haline dönüştüğünü gözlemliyoruz (Akgün, 2015 ve Sümer, 2003).

AKP siyasi hareketinin zaman içinde yükselmesi, kadrolarının zenginleşmesi ve hatta “anti-demokratik” uygulamalar yapacak kadar güçlenmesinden sonra kavrama atfedilen anlam da değişmeye devam etmiştir. Paksoy, haklı olarak “beyaz Türk” kavramını “medyanın ürettiği ve dönüştürdüğü kavram” olarak tanımlamakta ve bu kavramın bir süre sonra toplumdaki kutuplaşmanın safları tarafından zıt anlamlarda kullanılmaya başladığına işaret etmektedir. 2017 yılında farklı kutuplarda yayın yapan gazeteleri tarayan Paksoy'a göre, iktidarı destekleyen gazetelerde beyaz Türkler, “terör ve darbe yanlısı, yerli olmayan, Anadolu çocuğu olmayan, üstelik onları aşağılayan, Batı hayranı, Yunan adalarında tatil yapanlardı” Buna karşılık muhalif gazeteler de artık “beyaz Türk” kavramını benimsemeye ve onları “kurtarıcı, yıllardır haksızlığa uğrayan Cumhuriyetçiler” olarak olumlu anlamda tanımlamaya başlamışlardı (Paksoy, 2018). Aynı şekilde, Nuray Mert de AKP'nin izlediği anti-demokratik uygulamalara işaret ederek muhafazakârların hedef aldığı “beyaz Türk”lerin Osmanlı'dan bu yana Batılılaşmış, Cumhuriyet devrimleriyle sorunu olmayan, şehirli, liberal, orta sınıflar olduğunu, onların da son dönemlerde kendilerini ve yaşam tarzlarını tehdit altında hissettikleri için direndiklerini ifade etmiştir (Mert, 2010).

Esas olarak, Mert'in de işaret ettiği gibi medyada “beyaz Türk” kavramının çoğunlukla “kentlileri” ve Cumhuriyet yönetiminin ürettiği gündelik yaşamı ve kültürü benimseyenleri ifade etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz. AKP'nin popülist siyaseti için de “beyaz Türk” kavramıy-

la işaret edilen kentliler ve kentsoylu yaşamın Cumhuriyetçi versiyonunu benimseyenler, “biz ve onlar” kutuplaşması için çok elverişli bir hedef haline geldi. Özellikle toplumda örtük olarak var olan ve tarihsel geçmişi olan geleneksel “köylü/kentli” geriliminin üzerine oturtulan bu kutuplaşma söylemi çok elverişli bir vasat bulmuştur. Böylece özellikle yoksul köylülerin ve kent yoksullarının halen yaşadıkları ya da geçmişte yaşamış oldukları yoksulluk, jandarma baskısı, angarya, zorunlu göç ya da zorunlu askerlik gibi sayısız acı anıların bastırılmış duygularına seslenilmiştir. Buna aynı zamanda eski kentlilerin yaşam tarzlarına duyulan özlem de eklenince bu söylemin etkisi umulandan fazla olmuştur.

Bir anlamda, “beyaz Türkler” kavramıyla Cumhuriyet rejiminin ürettiği bütün kesimler, eğitimliler, aydınlar, sanatçılar, AKP’nin çekirdek grubunun yaşam tarzını beğenmeyip küçümseyenler, çalışan kadınlar, Batı’ya öykünenler, içki içenler, kadın-erkek bir arada eğlenenler gibi çok geniş bir kitle tanımlanabilmiştir. Bu söyleme ilave olarak kentli kültüre ait olmayan her şeyin “taşralılık, yerlilik ve millilik” olarak yüceltilmesi de “beyaz Türk” söyleminin etkisini arttırdı. Bu söylemlerle kentlilere, eğitimlilere ve zenginlere duyulan özlem nefrete dönüştürülmeye çalışıldı. AKP hareketi böylece kent yoksullarına önerdikleri “yeni” siyaset biçimiyle kısa yoldan “zenginleşme”, “bol tüketim yapma”, “yeni konutta yaşama”, “çocuklarını üniversitede okutma”, “lüks hastanelerde bakılma”, “yoksulluktan kurtulma” ve “sınıf atlama” umudunu ve beklentisini yarattı. Bir anlamda, böylece yoksullara “nefret ettikleri kişilerde var olanları elde ederek onlardan öğ alabilecekleri” umudunu aşlamaya çalıştılar. Bu bir anlamda, Işık ve Pınarcıoğlu’nun sözünü ettiği “nöbetleşe yoksulluk” olgusunun tersine dönmüş bir “nöbetleşe zenginlik” programıydı (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001).

2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği Referandumu sı-

rasında “Evet” oylarının yüzde 58, buna karşılık “Hayır” oylarının yüzde 42 olması üzerine yapılan tartışmalar sırasında “beyaz Türk” kavramı bizim de dikkatimizi çekmişti. O dönemde, oy vermeyi boykot eden Kürtler nedense gündeme pek gelmemiş, buna karşılık “Hayır” oyu verenlerin kimler olduğu yoğun olarak tartışılmıştı. Bu tartışmalarda, özellikle liberal aydınlar ve AKP’li yazarlar “Hayır” diyenlerin, “darbeci, laikçi, ulusalcı, beyaz Türkler” olduğunu ileri süren analizler yapmıştı. Bu tartışmaları gündeme getiren bir yazımızda “beyaz Türk” kavramını WASP kavramı ile karşılaştırarak, bu kavramın güç sahibi olan elitlerin sadece beyaz ırka değil aynı zamanda belirli bir dinsel ve etnik kökene de mensup olduklarını işaret etmiştik (Erder, 2015b). Bu nedenle, beyaz Türk kavramının içini WASP kavramındaki gibi doldurabilmek için toplumdaki elitlerle “ötekilerin” hangi özelliğinden dolayı ayrılaştığını anlamamız ve elitin etnik/ırksal/dinsel ve sınıfsal açıdan olgusal olarak kimler olduğu bilmemiz gerektiğine işaret etmiştik. Bunu yapabilmek için, öncelikle Türkiye’deki etnik/dinsel eşitsizliklerle sınıfsal eşitsizliklerin örtüşüp örtüşmediğini anlamamız gerekmektedir.

Siyaset bilimi alanında yapılan tartışmalardan özellikle “vatandaşlığa kabul” uygulamalarından “Türk” kimliğinin kendini Türk kabul eden ve ancak mutlaka Müslüman (Sünni/Hanefi) olması gerekenlere açık fiktif bir kimlik olduğunu biliyoruz. Bu bağlamda, Türklük, Çerkes, Boşnak, Laz, Türkmen, Kürt gibi çok farklı etnik grupların üyeliğine açıkken Müslüman olmayanları, Sünni olmayanları ve Türk kimliği ile var olmak istemeyenleri dışlamaktaydı. Sonuç olarak, o yazıda, AKP yönetiminin etnik köken olarak çeşitlilik gösterse de hem Türk hem de Müslüman kimlikleri açısından bir istisna olmadığını belirtmiştik. Bu tanımın böyle yorumlanması halinde Türkiye’nin WASP’ının ancak ken-

dini farklı kimlikle tanımlamak isteyenlerin, mesela kendini hem Kürt hem Alevi olarak tanımlayanların bu kimliklerini açıkça belirterek iktidarda yer alması durumunda sarsılabileceğini belirtmiştik (Erder, 2015 b). Tahmin edileceği üzere kendini Hristiyan, Ermeni, Rum ya da Yahudi kimliği ile tanımlayanların yerli olsalar bile “beyaz Türk” kapsamına girme ihtimalleri çok düşüktür.

Türkiye’de siyasette ve yönetimde yükselmenin öncelikli şartının “Türk ve illa ki Müslüman” olarak belirlenmiş olması ve buradaki Müslümanlığın Sünni-Hanefi olarak tanımlanması durumunda AKP’nin ne yöneticileri ne de destekçileri kesinlikle toplumun “ötekisi”dir. Ötekileştirilme aslında geleneksel kentli değerlerin “köylülere” ya da “taşralılığa” atfettikleri eşitsizliğe dayanmaktadır. Bir diğer ifadeyle, başlangıçta, bu “geleneksel muhafazakâr” siyasal harekete gösterilen direncin sınıfsal ya da daha doğrusu Weber’in kavramsallaştırmasıyla statü grubu dışlanması olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bundan önceki bölümlerde de, Pendik’teki RP’li ve sonra AKP’lilerin ilk dönemlerde bürokraside ve devlet nezdinde önce dirençle karşılaştıkları sonra direncin karşılıklı uzlaşmayla kısa sürede çözüldüğünü aktarmıştık. Bu bağlamda, AKP’nin Türkiye’de muktedir olabileceklerin dinsel ve etnik köken olarak gerekli ön şartına uygun oldukları açıktır. Nitekim süreç içinde AKP yönetimi yerleşik ekonomik, bürokratik ve siyasal elite kolayca ittifak kurabilmiş, onların desteği ile iktidarda kalabilmiş ve hatta bir kesimi sınıfsal olarak hızla yükselmiş, zenginleşmiş ve zaten yeni yetme olan “beyaz Türk” grubunun yeni üyeleri arasına katılabilmektedir.

Ancak, bu noktada AKP elitinin geçmişteki yönetici eliten ve özellikle eski merkez sağ “modern” muhafazakâr eliten önemli farkını vurgulamamız gerekir. AKP eliti, sadece siyasette değil, bürokrasi ve iş dünyasında da birbirine sada-

katle bağı, kapalı ve hiyerarşiye önem veren bir topluluktur. Bir bakıma AKP siyasal hareketi modern muhafazakâr partilerden farklı olarak “pre-modern toplumsal tahayyül” değerleriyle birbirine bağı siyasatçileri, işadamlarını, bürokratları ve hatta onların geniş ailelerini de kapsayan amalgam, içe kapalı akrabamsı ilişkilere sahip hiyerarşik bir oluşum ya da başka bir ifadeyle bir cemiyet ya da partiden çok bir “camia” niteliğı taşımaktadır. Bu nedenle bu siyasal hareketin “Ak Camia” olarak tanımlanması daha uygun olabilir.

Bu tür “akrabamsı” oluşumların daha küçük ölçekli örnekleriyle hem Pendik hem de Ümraniye araştırmaları sırasında da karşılaşmıştık. Bu alanlarda en dikkati çeken “arazi mafyası” oluşumlarına benzer, kuralsızlıkla baş etmeye yatkın, benzer kökene sahip erkekler arasında kurulan güvene dayalı ilişkilerin var olduğu “yükselen haneleri” gözlemlemiştik. Hemşerilik ya da benzer inanç grubuna mensubiyetle birbirine bağı olduklarına inanan erkeklerin oluşturduğu bu ilişki ağları enformel iş piyasası, enformel konut piyasasında olduğu gibi siyasette de çok etkiliydi. Bütün partilerin içinde az ya da çok bu tür ilişkilerin olduğunu ve bu grupların kayırmacı siyaseti beslediğini biliyoruz. Ancak diğer siyasal partilerde pek açığa çıkarılması istenmeyen bu ilişkiler, Ak Camia’da güçlenmiş, alenileşmiş ve hatta bu dayanışma bir mezyet olarak kabul görmüştür. Gürakar’ın çalışması sürekli değişen ihale yasalarıyla kayırmacı ekonominin nasıl yoğunlaştığını ve sıradanlaştığını göstermektedir (Gürakar, 2018). Bu tür ilişkilerin ulusal ölçekte iktidara kadar ulaşabilen bir siyasal harekete dönüşmesinin anlamı siyasat bilimcileri tarafından ayrıca değerlendirilmelidir. Bu noktada, “devlet işadamları” ilişkisini anlamamıza çok önemli katkı sağlayan Buğra’nın çalışmalarına burada değinmemiz gerekir (Buğra, 1994). Son dönemdeki değişimde belediyelerin ve inşaat sektörünün oynadığı rolü ise Osman Sa-

vaşkan'ın çalışmasından (Savaşkan, 2015) ve yine Buğra ve Savaşkan'ın Türkiye'deki din-siyaset-iş dünyası ilişkilerini analiz eden çalışmalarından (Buğra ve Savaşkan, 2018) izlememiz mümkündür.

Bu çalışmaların da verdiği ilhamla kendi içinde kapalı bir camia olmayı sürdüren AKP siyasal hareketinin çekirdek mensuplarının, bir taraftan Türk ve İslâmcı yeni muktedirler olarak beyaz Türklerin arasına katıldığını, destekçileriyle ilişkilerini kayırmacı ve hiyerarşik olarak devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Ancak Ak Camia'nın, eski dönemin beyaz Türkleri ile de farklı zamanlarda, farklı alanlarda, farklı biçimlerde işbirliği yaptıkları açıktır. Bir başka ifadeyle her ne kadar söylem düzeyinde “beyaz Türkleri” eleştirse ve onlarla atışsa da uygulamada ve yeni Türkiye'nin inşasında işbirliği yaptıklarını söyleyebiliriz. Aynı durum tersinden beyaz Türkler için de geçerlidir. Her ne kadar AKP'nin söylemlerini beğenmeseler de uygulamalarında onlarla işbirliği yapmakta sakınca görmemişlerdir.

Bu bağlamda, AKP yönetimiyle işbirliğine en yakın grubun inşaat, sanayi, hizmet ve medya sektöründeki iş dünyası olduğundan daha önce söz etmiştik. Kapalı ve hiyerarşik bir camia içinde süren bu ilişkilerin niteliğini tam bilmesek de açığa çıkan bazı olaylardan iş dünyasıyla ilişkilerin de özerk bireylerin eşit ilişkisi gibi yürümediğini anlıyoruz. Nitekim, Ak Camia'nın ittifaklarını değiştirirken bazı iş adamlarının servetlerine el koyma, “kayyum” atama ya da “borçlandırma” gibi operasyonlarla eski deyimle “müsadere” ettiklerine sıkça rastlıyoruz. Seküler yaşam tarzını benimsemiş, köklü geçmişi olan iş dünyası mensuplarının “mülkiyet hakkını” ihlal eden bu tür kararlara açıkça muhalefet etmeyişi ilgi çekicidir. “Nöbetleşe Zenginlik” programında “mülkiyet hakkı” konusundaki güvensiz ortam, muhalefet yapmayı da riskli hale getirmekte ve korku ortamı iş adamlarının da ses-

sizliğinde etkili olabilmektedir. Türkiye’de bütün zor koşullara karşın insan hakları, kültürel haklar, kadın haklarındaki evrensel hak talepleri iyi kötü dile getirilirken kapitalist varoluşun esasını oluşturan serbest piyasa koşulları ve mülkiyet hakkının güvence altına alınması gibi taleplerin açıkça talep edilmiyor olması üzerinde düşünmek, araştırmak ve tartışmak gerekir.

Ak Camia’nın sürekli “beyaz Türk” diye tanımlayarak karşı olduğunu ifade ettiği, modern toplumsal tahayyüle sahip, eğitilmiş, seküler, dünyadaki yeni gelişmeleri izleyen, ileri teknoloji ve hüner gerektiren profesyonel meslek sahipleriyle süren profesyonel ilişki de ilgi çekici başka bir alandır. Daha önce de aktardığımız gibi Sassen bir konuşmasında İstanbul’un küresel rekabet içindeki en önemli değerlerinden birinin iyi eğitilmiş, yabancı dil bilen, dünyayı tanıyan genç nüfus olduğunu belirtmişti (Sassen, 2008). Şirket küreselleşmesi için çok gerekli bir kaynak olan bu iyi eğitilmiş profesyoneller gençlerden bir kesimi AKP iktidarı döneminde işsiz kalmış olsa da, küresel ilişkilerle eklemlenmiş işyerlerinde çalışanlarının AKP’nin bazı uygulamalarına katkıda bulunarak yükseldiklerini tahmin edebiliriz.

Formel ve enformel yapıya eklenmiş olan üçüncü alan olan küreselleşmeyle eklemlenme olgusunun yeni orta sınıflara yeni bir alan açtığından daha önce de söz etmiştik. Küresel dünya ile eklemlenmiş şirketlerde ya da “teknopark ve teknokent” gibi alanlarda çalışan profesyonel mesleklere sahip çok sayıda nitelikli işgücünün olduğunu ve bunların üst orta sınıf yaşam tarzlarına doğru yükseldiğini biliyoruz. Bu yeni üst orta sınıfların küresel işlere uygun oldukları gibi dünyadaki farklı yaşam tarzlarından ve değerlerden de haberdar olduklarını da biliyoruz. Küreselleşme ve post-modern yaşam tarzları hakkında yapılan araştırmalardan bu yeni üst orta sınıfların oturdukları kapalı siteler, lüks tüketim

merakları ve eğlence dünyaları hakkında yeterli bilgiye sahibiz (Bartu ve Özbay, 2014).

Diğer taraftan, kapalı ve hiyerarşik karar alma sürecine sahip olan Ak Camia'nın, akılcı ve özerk hareket etmesi beklenen formel küresel iş dünyasına hangi alanlarda yeni olanaklar açtığını, onlarla nasıl ilişki kurduğunu ve uzlaştığını maalesef bilmiyoruz. Aynı şekilde, dışa kapalı ve hiyerarşik ilişkiler içinde oluşturulan kararların özellikle "formel" küreselleşme alanında çalışan iş adamları için uygun ve yeterli olup olmadığını da bilmiyoruz. Burada ilk anda düşünülen taşeronlaşma ile enformel ekonominin eklenmesi olabilir. Formel küreselleşme ya da şirket küreselleşme döneminin yarattığı kendine özgü koşulların araştırılması gerekir. Bu dönemin önemli bir özelliği havalimanı şehirlerinde oluşan devlet dışı alanlarda, getirilen yeni olanaklarla üretim sürecinin farklı aşamalarının içiçe girmesidir. Bu yeni eğilimle ilgili bilgiye sahip olmayışımız şirket küreselleşmesinin etkilerini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Şirket küreselleşmesinin, hemen her alanda ülkeler arasındaki bağımlılığı arttırdığını biliyoruz. Küresel firmalar, farklı ürünler için ucuz işgücü, hammadde, ileri teknoloji ve pazar gibi nitelikler açısından avantajlı buldukları konularda birbirinden çok farklı ülkelerle ilişkiye girebilmektedir. Formel küresel ilişkilerin gerçekleşmesi için finans, bankacılık, taşımacılık, iletişim için gerekli teknik altyapı gibi koşulların etkin olması neredeyse ön koşuldur.

Küresel kent ölçütlerini aktardığımız bölümde, GaWC endeksine göre, İstanbul'un şirket küreselleşmesinde çok yoğun ilişkili olduğunu gösteren "alfa" grubuna yükselmiş olduğunu aktarmıştık. Küresel kentlerin küresel ilişkiler içindeki konumlarını ölçen bu tür indeksler genel olarak uluslararası kurumların açık verilerine dayanmakta ve esas olarak "formel" ya da uluslararası hukuka uygun olan iliş-

kiler hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda, yukarıda sözünü ettiğimiz GaWC indeksinin bu konudaki uzman akademisyenlerin geliştirmiş olduğu önemli bir akademik merkez tarafından geliştirildiğini belirtmemiz gerekir. Bu merkezin hazırladığı raporlara göre İstanbul formel küreselleşme konusunda oldukça önemli bir konuma yükselmektedir (www.iboro.ac.uk/gawc). 2021 yılında yapılmış bir başka araştırma da, dünyada sermaye piyasasına kayıtlı 80 bin firmadan 30 bininin dünyadaki 4181 küresel kentte yönetim birimlerinin olduğundan söz etmektedir. Bu araştırmaya göre İstanbul, bu formel küresel ilişki ağlarının yoğunlaştığı Türkiye'deki tek kenttir. Bu raporda, tek merkezli olma hali, kentsel yerleşmeler bakımından dengesiz bir durum olarak yorumlanmaktadır (Loginova, Sigler ve Searle, 2021). Dünya Bankası'nın iş dünyasına yol gösterici olarak hazırladığı ve yabancılara iş kurma kolaylıklarını yansıtan "Doing Business" indeksinde de Türkiye'nin çok önemli mesafe kaydettiği gözlenmektedir. Buna göre, 2019 yılında Türkiye iş adamlarına sağladığı kolaylıklar açısından dünyadaki 190 ekonomi arasında 33. sıradadır (www.doingbusiness.org).

Formel küresel ilişkileri ölçmeye dönük, akademik olan ya da olmayan çok sayıda endeks ve kamuoyuna açık veri mevcuttur. Büyük bir kesimi tanıtıma ve halkla ilişkilere dönük olan bu verilerin değerlendirilmesi için profesyonel bilgiye ihtiyaç olduğu açık. İstanbul'un formel küresel iş dünyasındaki ilişkilerini ve konumunu bu açık verileri değerlendirerek yorumlayan akademik çalışmalara ihtiyacımız olduğu açıktır. Ancak bu değerlendirmelerle İstanbul'un, dolayısıyla Türkiye'nin hangi sektörler ve firmalar aracılığıyla formel küresel ilişki ağlarına eklemlendiğini ve bu ilişkilerin ürettiği yeni istihdam biçimlerini öğrenebiliriz.

Diğer taraftan, daha önce de aktarıldığı gibi, bugün dünyada yaşanan küresel ilişkilerin önemli bir kesiminin ulus-

lararası hukuka aykırı olduğu da bir gerçekliktir. Formel olmayan ilişkiler ancak dolaylı yollardan hesaplanabilir. Daha önce de belirtildiği üzere küreselleşme hukuk karşısında formel, enformel ve yeraltı faaliyetleri olarak farklı biçimlerde gerçekleşmekte ve çoğu zaman bu hareketler içiçe girmektedir. Bu noktada, küresel ve ulusal kurallara uygun olmadan gerçekleşen bazı insan, mal, para ve hizmet akımlarının hukuksal olmasa da “meşru” olduklarına işaret etmemiz gerekir. Bu bağlamda, sığınmacı akımları, sınır ya da bavu ticareti, düzensiz göçmenlerin ailelerine “hawala” ya da “Western Union” gibi yollarla gönderdikleri küçük ölçekli para akımları, mekik göçü gibi akımların meşru ancak enformel akımlar olarak değerlendirilmelidir.

Buna karşılık, uluslararası hukuka, evrensel haklara ve değerlere aykırı olduğu için kesinlikle “meşru” kabul edilemeyecek insan, mal ve para hareketleri çok özel bir küresel gündem maddesi olmayı hak eden hareketlerdir. Özelikle son dönemlerde bu gayrimeşru para ve mal hareketlerinin küresel piyasaları etkileyecek byklge ulaşması dikkati çekmektedir. Vergiden kaçınma ve kara para aklanması gibi olgular dünyadaki bütün toplumları etkileyen küresel olgulardır. İnsan ticareti, insan kaçakçılığı, uyuşturucu, silah, maden gibi yasa dışı ticaret yapanlarla formel küreselleşmenin aktörlerinin birbirinden çok farklı olduğu açıktır. Formel küreselleşmenin kuralları ve etkileri ile enformel ve yeraltı küreselleşmesinin kural ve etkileri ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken konulardır. Bütün akımların gerçek boyutları, toplumlara ve ekonomilere etkilerinin incelenmesi tüm dünyanın gündemine girmeye başlamıştır. Son yıllarda özellikle küresel ölçekli denetimsiz para akımlarıyla ilgili bilgiler çok sayıda kaynaktan ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, ortaya çıkan skandalların yanı sıra Wikileaks, Panama Papers, Pandora Papers gibi veri sızmaları özellikle

küreselleşmeyle artan ve vergilendirilmeyen kazançlarla ilgili bilgileri ortaya dökmüştür. Bunların ne kadarının formal ne kadarının informal küreselleşme kaynaklı olduğunu maalesef bilmiyoruz. Her akımın farklı uluslararası kurum tarafından izlenmesi ve aralarında eşgüdümün olmaması da sorun yaratmaktadır.

Bu noktada dünyadaki bütün toplumları etkileyen meşru olmayan küresel yeraltı faaliyetlerini tahmin edebilmek için hazırlanmış bir endeksten söz etmemiz yararlı olabilir. Kriminologların oluşturduğu bir inisiyatifin hazırladığı endeks insan kaçakçılığı, insan ticareti, uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı ve diğer kıymetli malların ticaretiyle ilgili eldeki tahmini verileri ve alınan önlemleri dikkate almakta ve uluslararası ölçekte yeni kuralların getirilmesi için öneriler geliştirmektedir. “Küresel Örgütlü Suçlar İndeksi” verilerine göre de Türkiye, maalesef, 2021 yılında dünyadaki BM’ye üye 193 ülke arasında 12. sırada yer almaktadır (www.globalorganizedcrimeindex.2021). Bu indekste, örgütlü suçlarda en fazla yer alan ülkeler sıralamanın ilk sıralarında yer almaktadır. Türkiye’nin 12. sırada yer alması sadece gayrimeşru informal küresel akımların odak noktalarından biri olduğunu göstermektedir.

Altıncı Bölüm’ün düşündürdükleri

İslâmcı siyasal hareketin söylem/eylem ilişkisi konusunu anlamaya çalıştığımız bu bölümde içe kapalı çekirdek kadro dışında kurdukları ittifaklar arasında yer alan “beyaz Türkler” konusunu anlamaya çalıştık. Beyaz Türk diye adlandırılan eski dönemin ekonomik ve bürokratik elitlerinin gerek yaşam tarzı, gerekse dünya görüşü açısından, İslâmcı siyasal hareketle farklı olduğu sıkça dile getiriliyordu. Pendik örneği bize İslâmcı yerel siyasal hareketinin merkeze yüksel-

me sürecinde bürokratik/askeri karar vericiler ve iş dünyası aktörleri arasındaki gerilimli ilişkiyi gösterdiğinden ilgi çekici bir örnek oldu.

Bu bağlamda, son yirmi yılda yaşananların analiz edilmesi sırasında daha çok söylem/eylem ilişkisindeki tutarlılık aranıyor. Burada, “İslâmcı yönetim/seküler iş dünyası/seküler yeni orta sınıflar” ilişkisini de gündeme getirmenin bu analiz için yararlı olduğunu düşünüyoruz. Daha önce aktardığımız gibi Pendik’teki yerel yöneticiler AB süreciyle “yönetişim” (*governance*) ilkesine getirdikleri yeni yorumla siyasetçilerle, üniversiteler, iş dünyası ve bürokrasiyle işbirliği yaparak hem ulusal merkezle hem de küresel dünyayla ilişkinin kısa yollarını buldular. Böylece Pendik sadece İstanbul metropoliten kentinin bir alt merkezi olmadı, aynı zamanda küresel bir kent olan İstanbul’un havalimanı şehri olarak kesişim noktasına dönüştü. Pendik deneyimi bize post-kentleşme sürecinde olan bir ülkenin şirket küreselleşmesine nasıl eklemlendiğini göstermesi açısından çok önemli bilgi verme potansiyeline sahiptir. Pendik’in küresel kesişim noktası olarak formel, enformel ve yeraltı küreselleşmedeki konumunu ancak yapılacak özgün araştırmalar sonucunda anlayabileceğiz.

Sonuç olarak, bugünkü yeni Pendik’in, sadece iktidarda olmanın tadını çıkaran Ak Camia tarafından inşa edilmediğini söyleyebiliriz. Yeni Pendik, İslâmcı siyasetin “söylemlerine” kuşku duyan ancak “eylemlerini” destekleyen iş dünyasının ve beyaz Türklerin desteği ile oluşmuştur. Bu alanda, yaşamaya başlayan yeni grupların niteliği ve hünelerleri eklemlenmenin niteliğini de bize gösterecektir. Burada artık hem yeni zenginler hem yeni yoksullar hem de yeni orta sınıflar vardır. Yeni zenginlerin eğilimleri, yeni yoksulların kaderini de belirleyecektir. Ancak burada yaşayan dış dünyayı tanıyan, içlerinde yeni teknolojilere meraklı, yara-

tıcı gençlerin dahil olduğu yeni orta sınıfların eğilimleri de aynı derecede önemlidir. Yeni orta sınıfların evrensel değerleri ve evrensel hakları savunan küresel akımlardan haberdar olmaları da söz konusudur. Kısaca, küreselleşme olgusunun etkileri kendi içinde birçok zıtlıklara da sahiptir. Küreselleşmenin birbirinden çok farklı etkilerinin değerlendirilmesi bize daha bütüncül bir algılama ortamı sağlayabilir. Pendik ilçesi, küresel ilişkilerdeki bu çeşitlilikleri gösterme potansiyeline sahiptir.

Bu noktada bir de Buğra'nın işaret ettiği devlet-iş adamları ilişkisine de (Buğra, 1994) tekrar bakmamız yararlı olabilir. Bugün gözlemlediğimiz gibi “pre-modern” değerlere sahip bir grubun iktidarda olmasının etkilerini tartışmak gereklidir. “Cemaatçi” ağlar, dayanışma ilişkileri ve aile ve akrabalık ilişkileri bugüne kadar daha çok “yoksulluk” bağlamında tartışılmıştır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001). Aynı şekilde, enformel ilişkilerin illegal mal ve hizmet üretimindeki önemi de Güney İtalya'daki “mafya” faaliyetleri bağlamında uzun bir dönemdir araştırılmış olan konulardandır. Bu bağlamda Güney İtalya'daki yoksulluğu “*amoral familism*” ya da “ahlak dışı ailecilik” kavramıyla açıklayan Banfield'den bu yana devam eden tartışmalara tekrar bakmakta yarar olabilir (Banfield, 1958; Huysseure, 2020; Ferragina, 2009). Ailesinin yararını kollarken başkalarının yararını ve daha önemlisi kamusal yararı göz ardı eden ve yaşadığı topluluğun yoksullaşmasına göz yuman bu ilişkilerin bazılarını varsıllaştırırken bazılarını yoksullaştırdığı ve dışladığı öteden beri bilinmektedir. Nitekim Buğra da bir makalesinde Türkiye'deki gecekondulaşmanın yarattığı “*immoral*” ya da “ahlapsız” ekonominin neden olduğu toplumsal eşitsizliklerden söz etmişti (Buğra, 2002).

Bu bağlamda, belki de “popülizm” tartışmalarında “cemaatçi ilişkileri” ve gücü ele geçiren “cemaatlerin” kendilerini

nasıl dönüştüreceklerini tartışmamız gerekir. Bu araştırmalar, son dönemlerde yaşadıklarımız, yeni yoksulluğun arka yüzünde yatan “nöbetleşe zenginlik” olgusunu bize gösterebilir. Bu yeni zenginlik ve nöbetleşe zenginleşmenin “Rus oligarkları” gibi tüketime ve gösterişe mi neden olacağını yoksa yeni küresel dünyada gözlemlenen yeni tür kapitalist iş insanları mı üreteceğini öngörebiliriz.

Son Verirken Bazı Düşünceler

“Yeni nesil popülizm” ve değişen devlet/toplum ilişkileri

Pendik örneği bize geçen yirmi yılda “devlet/toplum” ilişkilerinde kurumsal ve hukuksal olarak radikal bir dönüşümün gerçekleştiğini göstermektedir. Türkiye’deki devlet/toplum ilişkilerine yön veren otoriter/popülist gelenek, bu dönemde yerelde “post-kentleşme”, dünyada ise “şirket küreselleşmesi” diye tanımladığımız iki önemli rüzgârın etkisiyle önemli yapısal değişiklikler geçirmiştir. Bu yapısal değişimi kısaca kurallı ilişkilerin ya da formel ilişkilerin cemaatçi olarak tanımlanabilecek enformel ilişkilere dönüşmesi, sınıf ilişkilerinin ve çelişkilerinin üstünün örtülme çabası olarak tanımlayabiliriz. Bu bağlamda, cemaatçi toplumlar da gözlemlenen ekonomik sınıfların örgütlenmesinin önünü kesen ve statü hiyerarşisine razı olan bir toplumsal düzen kurulmaya çalışılmıştır. Bu arada gerçekleşen önemli değişimlerden biri de devlet/siyaset ilişkilerinde, popülist siyaseti rasyonel karar almaya doğru iten ve onları engelleyen tek-

nokrasinin devre dışı bırakılması olmuştur. Bu bölümde, “yeni nesil popülizm” diye tanımlayacağımız bu yeni dönem siyasetin nasıl oluştuğunu ve bu oluşumun toplumsal tabakalaşma sistemine etkilerini tanımlamaya çalışacağız.

Yeni nesil popülizmin, esas olarak köylülüğün çözülmesi sırasında yaşanan gerilimlerin, bu dönemde edinilen deneyimlerin ve birikimlerin bir sonucu olduğu da açıktır. Bu yeni durum, akılcı ve ileriye dönük öngörülerin oluşturduğu “modern” denebilecek ideolojik/teknokratik bir plan dahilinde ortaya çıkmamıştır. Bir bakıma bu süreç 1960’lı yıllarda kurulmaya çalışılan teknokratik planlama kurumunun, günümüzde kararlarla toplumu yöneten geleneksel otoriter popülist siyasete yenilmesi olarak da tanımlanabilir. Çok yeni olan ve toplumsal güçlerle bir türlü uzlaşamayan planlama kurumu da çok hızlı gerçekleşen köylülükten çıkış sürecini akılcı ve demokratik bir yöntemle yönlendirememiştir. Diğer taraftan süreç içinde gerçekleşen bu yeni popülist siyasetin sürdürülebilir olup olmadığı da tartışma konusudur.

Bu yeni dönemde, 1960’lı yıllardan beri köylerden göç etmiş olan, enformel dayanışmacı ilişkilerle ve pre-modern cemaat düzenine ve devlet/toplum ilişkilerine sadakatle bağlı olan küçük köylülüğün kayırmacı ilişkilerinin kurumsallaştığını gözlemliyoruz. Kentlerdeki yeni kentliler ve piyasayla bütünleşen küçük köylüler devlet/toplum ilişkisinin geçmişindeki yerleşik kayırmacı ilişkiler sayesinde yaşam tarzlarını değiştirmişler ve süreç içinde kentsel yaşama ve yönetime damgasını vurmuşlardır. Toplumdaki enformel yapının tabanını oluşturan cemaatçi ilişkiler, döneme hâkim olan kimlikçi siyaset ortamının da yardımıyla kitlesel oy desteği sağladı. Bu yeni yönetim, hukuku ve kuralları esnekleştirdi, “kayırmacı” devlet/toplum ilişkilerini alenileştirdi ve görünür hale getirdi. Ekonomik alanda kuralların gevşetilmesi, siyasal alanda kayırmacılığın alenileştirilmesi ve hatta öv-

gü görmesi, toplumsal ilişkilerde ise cemaatçi değerlerin ve cemaatlerin meşrulaştırılması bu dönemin önemli özellikleri arasındadır.

2000’li yıllarda etkisini hızlandıran post-kentleşme dönemindeki yeni siyaset, önce kentlerde sürdürülen gecekondü popülizmini sona erdirdi, imar kurallarını gevşetti ve sonra kent topraklarının artan değerini kayırmacı ilişkilerle özelleştirdi. Bu aynı zamanda “bütüncül planlama” fikrinden uzaklaşma ve teknokrasinin bürokrasideki konumunun değersizleştirilmesi sonucunu doğurdu. Bu siyaset hem kentlilerden hem de siyasetin önemli aktörleri olan devletin yatırımlarıyla zenginleşenlerden büyük destek gördü. Bu yeni siyaset, aynı zamanda hem enformel iş hem de enformel konut piyasasında etkili olanlar için toplumsal tabakalaşma sisteminde hızlı yükselmenin temel kaynağını oluşturdu. İnşaat gibi fazla hüner, ileri görüş, maliyet ve risk gerektirmeyen bu iş alanının genişlemesinin bütün kentsel kesimlerden destek aldığını söyleyebiliriz. Bu siyaset, yeni orta sınıf konut alanlarının açılmasını sağladığı gibi, enformel konut alanlarının da yenilenmesini sağlamış ve orada yaşayanların yaşam kalitelerini yükseltmiştir. İskan kurumu ile ilgili araştırmamızda da vurguladığımız gibi, kırsal alanlarda da uygulanan bu yeni kararlar, topraktaki eğreti kullanım hakkının kaldırılması ve özel mülkiyetin kurulmasına neden olmuştur (Erder, 2018a).

Böylece yeni yönetimin kentlerdeki siyasetini köylülüğün toprakta geçen geçmişini çimentoyla kapatarak unutturmaya çalışmak olarak tanımlayabiliriz. Eski köylüler de, özlemini duydukları kentli yaşama kavuşmak için beton konutların üretilmesi uğruna kırsal alanların ve doğanın tahrip edilmesine göz yumdular. Bu arada, muhalif siyasal partilerin siyasetteki önemli aktörleri olan müteahhitlerin uzun süre bu durumdan rahatsız olmadıklarını belirtmemiz gere-

kir. Muhalefet, AKP'nin merkeze yerleşmesinden ve kayırmacı ilişkilerin büyük yatırımları, kapalı devre yöntemlerle yandaşlara vermesinden sonra şiddetlendi. En kârlı iş alanı olan büyük yatırımların, sürekli değişen ihale kanunlarıyla, sadece Ak Camia mensubu olan müteahhitlere devredilmesinden sonra, “diğer” partilerin müteahhitleri bu durumdan şikâyet etmeye ve kendilerini dışlanmış hissetmeye başladılar (Gürakar, 2018).

Teknokrasiyi ve planlı gelişmeyi reddeden ve kısa erimli zenginleşmeyi yeğleyen inşaata dayalı büyüme siyasetinin sürdürülebilir bir kalkınma modeli olmadığı teknokratlar, meslek odaları ve iktisatçılar gibi “teknokratik muhalefet” diye adlandıracağımız gruplar tarafından sürekli olarak dile getirildi. Post-kentleşme döneminde geçici bir süre için revaçta olabilecek bu sektörün günün birinde doyma noktasına geleceği bilinirken, bu sektöre gösterilen ihtimamın başka sektörlerle gösterilmemesinin yaratacağı sorunlar da teknokratik muhalefet tarafından gündeme getirildi. Aynı şekilde, bu gruplar bu sektörün sekteye uğraması halinde inşaata aktarılan kaynakların ve insan gücünün akıbetinden de haklı bir endişe duymaktadır. Bütün bu endişeler dikkate alınmadığı gibi bunu dile getirenler, bütün otoriter popülist yönetimlerde görüldüğü gibi, siyasal iktidar lehine esnetilmiş olan hukukun sert yüzüyle karşılaştılar ve kitleler önünde aşağılandılar.

Buraya kadar aktardıklarımız yeni nesil popülizmin dayandığı ve kitlesel destek aldığı ekonomi politika uygulamasıyla ilgiliydi. Bu politika, yeni dönemin enformel konut alanlarında yaşayan deneyimli yandaşlarına risksiz ve hüner istemeyen inşaat sektöründe zenginleşme olanağı verdi. Bu süreç sonucunda Işık ve Pınarcıoğlu'nun “nöbetleşe yoksullaşanlar” diye adlandırdığı grupların ön yüzündekiler iyice belirginleşti ve “nöbetleşe zenginleşenler” sahnedeki yerleri-

ni aldılar (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001). Bu dönemin yeni zenginleri arasında önce dikkati çekenler devletten kayırmacı ilişkilerle ihale alan yeni nesil müteahhitler ve yoksullara dağıtılan yardımları temin eden cemaatçi tüccarlar oldu. Cemaatler koalisyonunun kayırmacı ilişkileriyle “yeni zengin” olan müteahhitler ve tüccarların serbest piyasa koşullarında çalışan “işverenlere” benzemediğini ve kararlarında bağımsız olmadıklarını söyleyebiliriz. Kayırmacılığı açıkça yaşayarak iş yapanlar her ne kadar risksiz bir alanda çalışsalar da, muhtemelen Ak Camia içindeki kapalı devre ilişkilerdeki sert kurallara da uymak zorundaydılar.

Bu noktada cemaatler koalisyonu olarak tanımlanan AKP’nin süreç içinde modern bir parti örgütlenmesinden çok Ak Camia haline dönüşmesinin anlamını yorumlamaya çalışalım. Beşinci Bölüm’de daha ayrıntılı olarak ele aldığımız bu açıklama AKP’nin uygulamalarıyla söylemleri arasındaki ilişkiyi de bize anlatabilir. Pre-modern toplumlara özgü aile ve akrabalık ilişkilerinin, hemşerilik ilişkilerinin ve inanç birlikteliğine dayanan cemaat ilişkilerinin geçmişte kırdı ve kentte farklı kültürler yarattığını biliyoruz. Bu ilişkiler, gerilimler ve toplumsal bölünmeler kent/kır çelişkisine dayanan ve ekonomik sınıf çelişkisinden niteliksel olarak çok farklı olan “statü” çelişkisine dayanır. AKP’nin oluşturduğu yeni nesil popülizm de kentlere taşınan pre-modern “kırsal” cemaat ilişkilerinin devamacısıdır ve karşıtı olarak da pre-modern kentsel grupları ve statü farkını tanımlar. Kırsal pre-modern cemaatlerin devletle ilişkisinin de kentsel pre-modern gruplardan farklı olduğu bilinmektedir. Ancak bütün pre-modern cemaatlerin ortak özelliğinin, ister kırsal ister kentsel olsun, esas olarak bireysel hak ve özgürlükleri kabul etmeyen, hiyerarşik, otoriter, erkek egemen geleneksel ilişkilerin devamacısı olduğu da açıktır. Sonuçta AKP’de de bireysel ve akılcı kararlarla bir araya gelenlerin oluştur-

duğu bir “modern muhafazakâr” parti olmaktan çok, Sün-ni/Hanefi İslâmcı cemaatlerden oluşan bir Ak Camia olarak “geleneksel muhafazakâr” bir siyasal akım haline dönüşmüştür. Bu da yeni popülist siyasetin söylem düzeyinde ki yüzünü oluşturmuştur. AKP mutlak iktidarı ele geçirdikten ve içlerindeki “modern muhafazakâr” kişileri tasfiye ettikten sonra, Ak Camia olarak sadece kendi cemaatler koalisyonunun “pre-modern toplumsal tahayyülünü” gerçekleştirmeye yönelmiştir.

Kuralları esneten, enformel cemaat ilişkilerini yücelten bu pre-modern düşünceye sahip “geleneksel muhafazakâr” yönetim, kendine biat eden cemaatler koalisyonu halinde, toplumdaki diğer cemaatleri dışlayarak iktidarını sürdürdü. Ancak bu noktada “yeni nesil popülizm” siyasetinin söylem/eylem tutarlılığı aramadığını ve süreç içinde söylemde karşı olduğu gruplarla ittifak kurmaktan çekinmediğini de belirtelim. Bu yönetimin çeşitli dönemlerde, karşı çıktığı, ekonomik, bürokratik ve askeri elitler ya da beyaz Türk diye adlandırdıkları gruplarla uzlaştığı da gözlenmiştir. Yeni popülizmin bu esnek ilişkileri özellikle dışa açılma sırasında gittikçe daha zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir. Yeni popülist siyaset, ulusalcı olmaktan çok İslâmcı ve ümmetçi olduğundan küreselleşmenin önünü açacak uygulamalar da yapmıştır. Burada en büyük başarıyı dünyadaki benzeri cemaatçi/ümmetçi toplumlar ve gruplarla ilişki kurduktan sonra elde etmiştir. Bu ilişkiler Ak Camia’nın ekonomik, siyasal ve kültürel anlamda küresel ölçekte gücünü kuvvetlendirmiştir.

Pendik’te gözlemlediğimiz ve Üçüncü Bölüm’de ayrıntılı olarak ele aldığımız “havalimanı şehri” (*aeotropolis city*) deneyimi, Ak Camia’yı ve onun kurallarını kabul eden bazı iş dünyası aktörlerinin dünya ile ilişki kurmasını sağlayan çok önemli bir gelişmedir. Bu yeni merkezde yeni nesil teknoloji kullanan üretim, hizmet, finans, lojistik, kargo gibi faali-

yetler yoğunlaşmakta ve buradaki faaliyetleri etkileyen çok önemli kararlar da alınmaktadır. Devlet dışı aktörlerin de devreye girdiği (Easterling, 2017) bu yeni alanın araştırılması küreselleşmeyle nasıl bütünleştiğini anlamamıza yardımcı olacaktır. Diğer taraftan esnekleştirilmiş kurallar ve alenileşmiş kayırmacılık ilişkileri bu yeni mekânın kara para akımları gibi diğer yeraltı küreselleşmesi olgularına sahne olma olasılığını da arttırmaktadır.

Yeni nesil popülizmin önemli sonuçlarından biri de Dördüncü Bölüm’de ayrıntılı olarak ele aldığımız “üçüncü yapı” ya da “üçüncü alan” diyebileceğimiz kendine özgü mekânsal oluşumun üretilmiş olmasıdır. Bu alan İstanbul’un diğer ilçelerinden farklı çok önemli bir oluşumu Pendik’te gözlemlememize imkân vermektedir. Bu alan devlet politikalarının katkısı ile oluşan ve küresel dünya ile eklemlenmiş “devlet dışı alandır” Bu alanda yaratılan yeni iş olanakları, üretim biçimi, mal, para ve insan akımları ve bu alanın tabi olduğu hukuksal düzenin anlaşılması, artan ulus ötesi ilişkilerin, küresel hukukun ya da hukuksuzluğun anlamını ve niteliğini anlamamıza da yardımcı olabilecektir. Bunun için yeni ve konuya özgü araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Yeni nesil popülizmin sadece kendine biat etmeyen ya da dışladıkları cemaatleri değil, 1960 sonrasında sanayileşme hamleleri neticesinde oluşan yeni kentli esnaf/zanaatkar, bürokrat ve teknokratlardan oluşan ücretli gelire sahip orta sınıfları ve örgütlerinden başka koruyucusu olmayan işçileri de dışladığını biliyoruz. Kentli orta sınıfları dışlayarak, küreselleşmeyle eklemlenmeyi sağlayan yeni orta sınıfları seçen yeni nesil popülizmin ürettiği “teknoloji kenti” olarak Pendik, bu yeni ilişkileri gözlemlememize de imkân vermektedir. Buradaki gözlemlerimiz, buraya 2000 öncesinde yerleşen gecekonducuların da, eski orta sınıf konut alanlarında yaşayanların da güçsüzleştiklerini, konutlarını ve işle-

rini kaybetme tedirginliği ile yaşadıklarını göstermiştir. Yeni nesil popülizmin yoksulluk politikası cemaatlerin himayesi ve iyiliğine güvenme, bu ilişkilere girme, biat etme, sadakat gösterme ve sabır olarak özetlenebilir. “Yeni nesil popülizmin” yoksulluk için getirdiği çözüm cemaatlerden topladıkları fitre ve zekâtları, devletin kaynaklarını ya da AB, Dünya Bankası gibi fonları rastgele dağıtmak olmuştur. Bu süreçte dışlananlar, “ötekileştirilenler” ve “yeni yoksullar” olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada, bu araştırmada ele almasak da, özellikle küreselleşmenin yarattığı savaşlardan, eşitsizliklerden, baskılardan kaçarak Türkiye’ye gelen, büyük çoğunluğu Avrupa’ya gitmek isteyen, burayı bir bekleme odasına çeviren “düzensiz göçmenlerin” yeni yoksulların en kırılgan grubu olduklarını hatırlatmamız gerekir.

Eski iş çevrelerinin Ak Camia ile ilişkisinin nitelikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak, onların açıkça muhalefet etmemeleri ya da kendi görüşlerini ifade etmemeleri bu süreçten çok da rahatsız olmadıklarının ve belki de işbirliği yaptıklarının bir işareti olarak kabul edilebilir. Ak Camia içindeki hiyerarşik ve otoriter cemaatçi ilişkilere hangi sektörlerin uyum gösterdiği, bu ilişkilerden hangi sektörlerin kazandığını, hangi sektörlerin kaybettiğini ve ilişkilerin nasıl yürüdüğünü de maalesef bilmiyoruz. Pendik’te de gözlemlediğimiz gibi, son dönemlerde bu gelişmelerden en çok yararlanan sektörün savunma sanayisi olduğu anlaşılmaktadır. Küresel ilişkilerin desteklenmiş olması ve bazı sektörlerdeki eklemlenme iş dünyasının yeni küresel koşullara uyum gösterme yeteneğini geliştirmesine de neden olmuş olabilir.

Ancak bu iş ilişkileri içinde yaşayanların kapitalist piyasa ekonomisinin rekabetçi ve riskli alanında yarışacak beceriyi kazanamamış olmaları büyük bir ihtimaldir. Bir başka ifadeyle kayırmacı ilişkilerle zenginleşen ve risksiz kazanmaya

alışmış olan Ak Camia mensubu bu yeni iş çevresinden yarışmacı ve yaratıcı girişimcilerin çıkması ihtimali de çok düşüktür. Bu grubu anlamak için belki de post-Sovyet dönemde belirginleşen Rus oligarkları incelemek daha anlamlı olabilir.

Diğer taraftan, Altıncı Bölüm’de ele aldığımız ve Ak Camia ile beyaz Türkler ilişkisinde gündeme gelen “yeni orta sınıfların” özellikle küreselleşmeden farklı etkilenen önemli bir grup olduğuna dikkati çekmemiz gerekir. Bu grubun önemli kesimini rutin ve vasıfsız işleri gören, güvencesiz çalışan ve prekarya olarak tanımlananlar oluşturmaktadır. Ancak, yeni orta sınıflar arasında ileri teknolojinin sağladıklarından haberdar olan, yaratıcı, vasıflı işler yapan ve yüksek ücret alanlar da oldukça geniş bir gruptur. Bu yeni orta sınıf mensuplarının büyük bir kesiminin bireysel karar verme yeteneğine sahip ve cemaatçiliğin hiyerarşik ilişkileri dışında kalan, cinsiyetçi olmayan bireylerden oluşma ihtimali yüksektir. Bu grupların küresel dünyanın acımasız yüzüne karşı olan, çevreci, hümanist, insan haklarına saygılı küresel hareketlerden haberdar oldukları ve bu ideolojileri ve toplumsal hareketleri buraya taşıdıkları ve onların takipçisi oldukları da gözlemlenmektedir. Bu grupların yeni nesil popülist siyasetin küreselleşme yanlısı kararlarının ürünü oldukları halde eşitsizliğe neden olan eğilimlerin karşıtı olmaları da mümkündür.

Diğer taraftan, devlet-toplum ilişkilerindeki kayırmacılığın kurumsallaşması devletin otoriter yönetiminin de meşrulaşmasını, içerde kalanların bile bazı isteklerinin sadece bir kesiminin karşılanmasını sağlamaktadır. Bu durum, muhalif olanların, zarar görenlerin ve dışlananların seslerini duyurmasını da zorlaştırmaktadır. Eski tür popülizmde kurallar sert, uygulamalar esnekti. “Yeni nesil popülizmde” ise kurallar esnek, ancak uygulamaları daha sert olduğundan muhalefetin örgütlenmesi de daha zor olmaktadır.

Sonuç olarak, cemaatçi siyasetin kimlik siyasetinin evrensel insan haklarının öngördüğü “kültürel haklar” anlayışından da “çokkültürlülük” anlayışından da farklı olduğunu vurgulamamız gerekir. Bireysel hakların olduğu toplumlar da kimlik politikası hiyerarşik “cemaatçiliğin” sürmesi değil eşit haklara sahip bireylerin kendi seçim hakkını kullanarak yaşaması anlamına gelmektedir. Halbuki hiyerarşik, otoriter cemaat yaşamı, bireyin mülkiyet hakkından kadın haklarına, insan haklarından işçilerin örgütlenme hakkına ve hatta girişimcinin riski göze alacak kararları alabilme hakkına kadar birçok karar alanının bir üst otoriteye teslim edilmesi anlamına gelmektedir. Mülkiyet hakkı, örgütlenme hakkı, kültürel haklar, insan hakları gibi evrensel ve bireysel hakların kaybedilmesine neden olan bu yeni nesil popülizmin neye doğru evrileceğini yereldeki muhalif hareket kadar, küresel düzlemde ortaya çıkmış olan evrensel hakları öne koyan eğilimlerin küresel siyasete hâkim olup olmayacağı da belirleyecektir. Süreç devam ediyor....

PENDİK İÇİN ÖNEMLİ TARİHLER

- 1870 Pendik Gar Müdürlüğü'nün kuruluşu
- 1872 Haydarpaşa-Pendik tren hattının açılışı
- 1890 Arevyan'ın Pendik imar planı
- 1892 Haydarpaşa-Ankara tren hattının açılışı
- 1918 Pendik'in işgali
- 1940 Tapulama
- 1950 İstanbul-Ankara karayolu (E5) açıldı
- 1951-71 Boşnak göçü
- 1973 Tapulama
- 1975 Ömerli Barajı
- 1982 Pendik Tersanesi'nin açılışı
- 1984 2981 İmar Affı Yasası
- 1984 3030 Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun
- 1985 3194 İmar Yasası
- 1987 Pendik ilçesinin kuruluşu, Kartal'dan ayrılma
- 1988 İleri Teknoloji Endüstri Parkı (İTEP) projesi için Kurtköy'de kamulaştırmanın başlaması
- 1990 Kartal Maltepe Pendik TV'nin açılışı (1998'de kapandı)
- 1994 Pendik U.N. Ro-Ro A.Ş. açılışı (www.unrro.com.tr) açılışı
- 2006 (UND Ulusal Nakliyeciler Derneği'nin 1994'te başlayan projesi)

- 1998 Deniz otobüsünün gelişi
- 1989 Bulgaristan göçü
- 1990 Kürt göçü (köy boşaltma)
- 1991 Bosna Savaşı, Boşnak “misafirlerin” gelişi
(1998’de dönüyorlar)
- 2001 Sabiha Gökçen Havaalanı’nın açılışı
(1998’de başlayan proje)
- 2004 Pendik Yerel Kalkınma Platformu’nun kuruluşu
(Pendik Belediyesi, Sabancı Üniversitesi, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, MÜSİAD, TÜSİAD, ISO, ITO temsilcileri ve iki AKP’li milletvekili ile yapılan ilk toplantı)
- 2005 İstanbul Park (Inter City İstanbul Park)
Formula 1 yarışlarının yapıldığı yarış pisti;
2005-2011 arasında Formula 1 yarışları düzenlendi,
kapandı, 2020’de tekrar açıldı.
- 2005 Pendik Sanayici ve İşadamları Derneği’nin kuruluşu
(PESİAD)
- 2006 Pendik Ro-Ro işletmesinin açılışı
- 2008 UGETAM (Uluslararası Gaz Eğitim, Teknoloji ve Araştırma Merkezi: IBB’nin iştiraki 1999’da başlayan proje
2003-2008 arası Ümraniye’de, 2008’de Pendik’teki yeni binaya taşınıyor.)
- 2008 VIAPORT’un açılışı
- 2009 Pendik Belediyesi Sabancı Vakfı tarafından verilen Yerel Kalkınmada İyi Örnekler Ödülü’nü kazandı.
- 2010 Teknopark İstanbul (1988’de karar verilen projenin ancak 2010’da ilk etabı tamamlandı.)
- 2012 Hızlı trenin gelişi
- 2014 Pendik Markalar Beraberliği Derneği’nin kuruluşu
(Penmad)
- 2014 Havacılık Bakım, Onarım ve Modifikasyon Merkezi’nin
(HABOM) açılışı

Kitaplar ve Makaleler

- Aslan, Şükrü (2004), *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aslan, Şükrü (2013), "Kent Mekanına Aşağıdan Müdahalenin Bir Örneği Olarak 1 Mayıs Mahallesi Deneyimi", *Devrimci Halkçı Yerel Yönetimler*, yay.haz. Gültekin ve Gündoğdu, Patika Yayınları, s. 175-190.
- Aslan, Şükrü (2020), "İmar Barışının Sosyolojik Dili", *Birgün*, 04.11.2020.
- Banfield, Edward C. (1958), *The Moral Basis of a Backward Society*, The Free Press.
- Bartu, Candan Ayfer ve Özbay, Cenk (haz.) (2014), *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Batuman, Bülent (2018), *Milletin Mimarisi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Bayülken, Yavuz (2017), *Organize Sanayi Bölgeleri, Küçük Sanayi Siteleri ve Teknoparklar*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası, genişletilmiş 2. baskı, MMO/675.
- Buğra, Ayşe (1994), *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, Ayşe (2002), "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 22, sayı 2, s. 303-307, 16 Aralık 2002, <https://doi.org/10.1111/1468-2427.0014>, Wiley Online Library.
- Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman (2018), *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bregman, Rutger (2018), *Gerçekçiler İçin Ütopya: Kusursuz Dünyayı Nasıl İnşa Edebiliriz?*, çev. Duygu Akın, Domingo Yayınları, İstanbul.
- Bolat, Elif ve Durmaz, Vildan (2020), "Havalimanlarında Yeni Dönem: Aerotropolis Yapılar: İstanbul Havaalanı Örneği", *Journal of Awareness*, cilt 5, sayı 3, 2020, s. 375-390.

- Castells, Manuel (1977), *The Urban Question: A Marxist Approach*, Edward Arnold, Londra.
- Castoriadis, Cornelius (1998), *The Imaginary Institution of Society* çev. Kathleen Blamey, The MIT Press, Cambridge, Massachuttes.
- Chohan, Usman W. (2019), "The Concept of Aerotropolis. A Review", Center for Aerospace and Security Studies (CASS), Working Paper ID: ECO06UC, 30 Haziran 2019.
- Çavdar, Ayşe (2016), "Müslüman Gettoda Çakma Modernite", *Altüst*, sayı 18, 30 Ocak 2016.
- Çavdar, Ayşe (2016), "Görünür Fanteziler. Büyüklük Kimde Kalsın?", *İnşaat ya Resullulah*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 113-130.
- Çobanyılmaz Öztürk, Pınar (2017), "İstanbul'da (Mega) Projeler ve Kentsel Değişim", *Mimar.ist*, 2017/1, sayı 58, s. 47-55.
- Demiralp, Seda (2012), "White Turks, Black Turks? Faultlines beyond Islamism versus Secularism", *Third World Quarterly*, sayı 33: 3, s. 511-524.
- Doğan, Sevinç (2016), *Mahalledeki AKP: Parti İşleyişi, Taban Mobilizasyonu ve Siyasal Yabancılaşma*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Easterling, Keller (2017), *Devletdışı Güç: Altyapı Mekânı ve İktidar*, çev. Şahika Tokel, Metis Yayınları, İstanbul.
- Erder (Köksal) Sema (1993), "Küresel Düzlemde Yeni Eğilimler", *İstanbul*, sayı 7, s. 50-55.
- Erder, Sema (1997), *Kentsel Gerilim: Enformel İlişki Ağları Alan Araştırması*, Uğur Mumcu Araştırmacılık Vakfı Yayını, Ankara.
- Erder, Sema (2006), *İstanbul'a bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erder, Sema ve İncioğlu, Nihal (2008), *Türkiye'de Yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Örneği, 1984-2004*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Erder, Sema (2015 a), "Yerlisi Yok, Sahibi Çok", *İstanbul Bir Kervansaray (mı?)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 235-244.
- Erder, Sema (2015 b), "Referandum Sonrası Bazı Değerlendirmeler ve Beyaz Türkler", *İstanbul Bir Kervansaray (mı?)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 365-370.
- Erder, Sema (2018 a), *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye: Türkiye'de Değişen İskan Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erder, Sema (2018 b), "Kadıköy Nereden Nereye?" Kadıköy Belediyesi Akademisi için yayınlanmamış ders notu.
- Erginli, Bürge Elvan (2018), *İstanbul İlçe Belediyelerinde Çocuğa ve Aileye Yönelik Hizmetler*, TESEV, İstanbul.
- Ertuncay, Ali Türker ve Aslan, İsmail yay. haz. (2017), *1 Mayıs Mahallesi in İnşası*, Patikakitap, İstanbul.

- Ferragina, Emanuele (2009), "The Never Ending Debate About The Moral Basis of a Backward Society: Banfield and 'Amoral Familism'", *Journal of the Anthropological Society of Oxford-online*, JASO-online N.S., cilt I, sayı 2, Kış 2009, 1 (2).
- Kasarda, John D. (2016), *Aerotropolis*, John Wiley and Sons Press, West Sussex.
- Kasarda, John D. ve Lindsay, Greg (2012), *Aerotropolis. The Way We'll Live Next*, Farrar Starus and Grioux Publication, New York.
- Kasarda, John D. (2013), "Airport Cities. The Evolution", *Airport World Magazine*.
- Keyder, Çağlar (der.) (2000), *İstanbul - Küresel ve Yerel Arasında*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (2000 a), "Arka Plan", *İstanbul - Küresel ve Yerel Arasında* (der. Çağlar Keyder), Metis Yayınları, İstanbul, s. 9-43.
- Keyder, Çağlar (2000 b), "Enformel Konut Piyasasından Küresel Konut Piyasasına", *İstanbul - Küresel ve Yerel Arasında* (der. Çağlar Keyder), Metis Yayınları, İstanbul, s. 171-191.
- Keyder, Çağlar (1992), "İstanbul'u Nasıl Satmalı?", *İstanbul*, sayı 3, s. 81-85.
- Kıray, Mübeccel Belik (1998), *Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Koç, Ercan (2018), "Kamusal Alan Politikasının İstanbul E-5 Aksına Yansıması", *Mimar.ist.*, Sonbahar 2018, sayı 63, s. 46-56.
- Kozanoğlu, Can (1992), *Cıralı İmaj Devri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Geçgin, Ercan (2016), "Alevi Milliyetçiliği Mümkün mü?" *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, (der. Yalçın Çakmak ve İmran Gürtaş), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 423-448.
- Genç, H. Deniz ve Eryılmaz, Günce Sabah (2020), "Politics of Real Estate Internationalization: Contested Liberalization in Turkey", *Turkish Studies*, Routledge, DOI: 10.1080/14683849.2020.1833325.
- Gültekin, Ahmet Kerim ve Gündoğdu, İbrahim yay. haz. (2013), *Devrimci Halkçı Yerel Yönetimler: Umut ve Mücadele Mekanlarından Deneyimler*, Patika Araştırma-İnceleme Yayınları, İstanbul.
- Gümüş, Korhan (1988), "Dalan İstanbul'u Nasıl Görüyor", *Defter*, sayı 6, Ekim-Kasım 1988, s. 181-183.
- Gürakar, Esra Çeviker (2018), *Kayıрма Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gürbilek, Nurdan (1988), "Vitrinde Yaşamak", *Defter*, sayı 7, Aralık-Ocak 1988, s. 7-14.
- Güvenç, Murat ve Tülek, Murat vd. (2018), "İstanbul Geneli ve İlçeleri: Yaş ve Rايç Bedel İtibariyle Katmanlaştırma Haritaları", *İstanbul İlçe Belediyelerinde Çocukça ve Aileye Yönelik Hizmetler*, yay. haz. Bürge Elvan Erginli, TESEV Yayınları, İstanbul.
- Göymen, Korel ve Özkaynak, Begüm (tarihsiz), "Türkiye'de Yerel Yönetişimde Son Gelişmeler: Pendik'te Edinilen Deneyimler ve Çıkarılan Dersler", [https://research.sabanciuniv.edu/8873/1Korel Göymen & Begüm Özkaynak](https://research.sabanciuniv.edu/8873/1Korel_Göymen_&Begüm_Özkaynak) (erişim 2 Ekim 2020.)

- Huyseure, Michel (2020), "Theory Travelling Through Time and Space: The reception of the Concept of Amoral Familism", *International Journal of Politics, Culture and Society*, sayı 33, s. 365-389.
- Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, M. Melih (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İletişim yayınları, İstanbul.
- İzci, İnan (der.) (2014), *Katılımcı Yerel Yönetim*, Kalkedon ve SODEV Yayınları, İstanbul.
- Leeds, Anthony (1994), "Locality Power in Relation to Supralocal Power Institutions", ed. R. Sanjek, *Cities, Classes and the Social Order*, Cornell University Press, s. 209-231.
- Lindsay, Greg (2015), "5 global cities of the future", www.greglindsay.org, Mart 2015.
- Loginava, Julia, Sigler, Thomas, Searle, Glen and O'Connor, Kevin (2021), "The distribution of national urban hierarchies of connectivity within global city networks", *Global Networks*, 2021, s. 1-18.
- Mert, Nuray (2010), "Beyaz Türkler Tartışması", *Hürriyet gazetesi*, 20 Kasım 2010.
- Mimarlık (2008), "Pendik'te İki Dev Proje", *Mimarlık*, der. Emine Merdim Yılmaz. www.mimarlikdergisi.com.tr (erişim 10.10.2020).
- Mimar.ist (2017), "Mega Projeler ve İstanbul", Kış 2017, sayı 58, İstanbul.
- Mimar.ist (2018), "Kentsel Bir Ulaşım Altyapısı Olarak D-100 (E-5) Karayolu", Sonbahar 2018, sayı 63, İstanbul.
- Moscow Biennale (2019), "What Saskia Sassen Really Talked About", www.moscowbienalle.syg.ma (erişim 15 Kasım 2020).
- Omay, C. Güner (2017), *TÜBİTAK'ın 1990'lı Yıllarda Türk Bilim Teknolojisine Ön-cülük Ettiği Alanlar*, TÜBİTAK ve Bilim ve Teknik Araştırma Vakfı (BTAV), Ankara.
- Özet, İrfan (2019), *Fatih-Başakşehir: Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Paksoy, Alaaddin Faruk (2018), "Beyaz Türkler: Meyanın Ürettiği ve Dönüştürdüğü Bir Kavram", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi (AKİL)*, Haziran 29, s. 35-53.
- Pawlotsky, Vladimir (2020), "Moskova'nın Küresel Kent Rüyası Dolu Dizgin", çev. Elvan Akansu Kara, *Cumhuriyet, Le Monde Diplomatique* eki, 2 Kasım 2020, s. 4-5.
- Pendik Belediyesi (2004a), *Yerel Kalkınmada Belediyelerin Rolü: Uluslararası Sempozyum*, Pendik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Pendik Belediyesi (2004 b), *Pendik Yerel Kalkınma Platformu*, 17 Aralık 2004 tarihli toplantı, Pendik Kültür Yayınları 14.
- Pendik Belediyesi (2005), *Yerel Kalkınma İçin Katılımcı Stratejik Planlama*, 26-27 Kasım 2005.
- Pendik Belediyesi Kültür Yayınları 34.
- Pendik Belediyesi (2006), *İstanbul'un Parlayan Yıldızı Pendik*, Plato Basım, İstanbul.

- Pendik Belediyesi (2020), Devam Eden ve Tamamlanan Projeler, Strateji Geliştirme Müdürlüğü, www.pendik.bel.tr
- Pendik Belediyesi Strateji Geliştirme Müdürlüğü (2009), "Pendik Yerel Kalkınma Platformu ve Kent Eylem Planı, Pendik Belediyesi", *Yerel Kalkınmada İyi Örnekler*, Sabancı Vakfı ve İstanbul Politika Merkezi, s. 313-317.
- Pendik Belediyesi (2007), Pendik Belediyesi Stratejik Planı: 2007-2010.
- Pendik Belediyesi (2019), Faaliyet Raporu, www.pendik.bel.tr
- Portes, Alejandro and Armony, Ariel C. (2018), *The Global Edge: Miami in The Twenty-First Century*, University of California Press.
- Ramm, Christoph (2016), "Beyond Black Turks and White Turks. The Turkish Elites' Ongoing Mission to Civilize Colourful Society", *Asia*, 2016, sayı 70 (4), s. 1355-1385.
- Robertson, Roland (1992), *Globalization: Social Theory and Global Culture*, Sage Publication.
- Sayın, Özgür, Hoyler, Michael ve Harrison, John (2020), "Doing comparative urbanism differently: Conjunctural cities and the stress-testing of urban theory", *Urban Studies Journal*, 2020, www.journals.sagepub.com/home/usj
- Salman, Cemal (2018), *Lamekândan Cihana: Göç, Kimlik, Alevilik*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Sassen, Saskia (1991), *The Global City: New York, London and Tokyo*, Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (2008), "Uçsuz Bucaksız Bir Hareketliliğin Değişmez Kavşağı", *İstanbul - Kesişimler Kenti*, der. Ricky Burdett, *Urban Age*, LSE, Londra, s. 5-6.
- Sassen, Saskia (2019a), *Cities in the World Economy*, SAGE, Thousand Oaks.
- Sassen, Saskia (2019b), "Whose City Is It Anyway? Reflections on Global Urban Dynamics", *Green European Journal, Finance and Economy*, 15 Temmuz 2019.
- Saunders, Peter (1984), "Beyond Housing Classes. The Significance of Private Property Rights of Means of Consumption", *International Journal of Urban and Regional Sciences*, cilt 8, s. 202-227.
- Saunders, Peter (1981), *Social Theory and Urban Question*, Hutchinson, Londra.
- Steger, Manfred B. (2009), "Political Ideologies and Social Imaginaries in the Global Age", *Global Justice: Theory Practice Rhetoric*, sayı 2, 2009.
- Sökefeld, Martin (2016), "Almanya'da Aleviler: Takiyeden Alevi Hareketine", *Kızıllaşlık, Alevilik, Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, (der. Yalçın Çakmak ve İmran Gürtaş), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 397-422.
- Taylor, P.J. (2018), "Urbanization in Global Perspective", *GaWC Research Bulletin* 463, www.lboro.ac.uk (erişim 14.05.2018).
- Taylor, Charles (2004), *Modern Social Imaginaries*, Luke University Press, Durham ve Londra.
- Tokdoğan, Nagehan (2018), *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, Nostalji, Narsizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Tönnies, Ferdinand (2019), *Cemaat ve Cemiyet*, çev. Emre Güler, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul,
- Tuğal, Cihan (2010), *Pasif Devrim*, çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uyan Semerci, Pınar (der.) (2016), *Yerel Demokrasi Sorunsalı: Büyükşehir Belediye Meclisleri Yapısı ve İşleyişi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı Baysal, Cihan (2017a), “3. Havalimanı Projesi: Kuzey Ormanlarına Aerotropolis Kondu”, *Mimarlık*, sayı 394, Mart-Nisan, 2017, www.mimarlikdergi-si.com (erişim 23.12.2020).
- Uzunçarşılı Baysal, Cihan (2017b), “Mega Projelere Genel Çerçveden Bakmak”, *Mega Projeler ve İstanbul*, *Mimar.ist*, sayı 58, 2017/1, s. 36-43.
- Velioglu, Halide (2021), *Saraybosna Havası: Bir Gündelik Hayat Etnografisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Vertovec, Steven (2013), “‘Diversity’ and the Social Imaginary”, *European Journal of Sociology*, Cambridge University Press.
- Yıldız, Erdoğan ve Oda Projesi (2013), *Kendi Sesinden Gülsuyu-Gülensu*, Notabene Yayınları, Ankara.
- Yonucu, Deniz (2014), “Bir Yönetim Biçimi Olarak Ayırıştırma: Tehlikeli Mahalleler, Olağanüstü Hal ve Militarist Sınır Çizimi”, *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* (haz. Candan Ayfer Bartu ve Cenk Özbay), Metis Yayınları, İstanbul, s. 91-108.
- Yücel, T. Fikret (2015), *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV), Ankara.

Yayınlanmamış Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Akgün, Ceylan Nur (2015), “Beyaz Türkler Kimdir? Kavramın Oluşum Sürecinin ve İçerisinin Tarihsel Olarak İncelenmesi”, yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslanoglu, Cihat (2011), “Gecekondu Dönüşümü Pendik Örneği”, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydemir, Sezin (1999), “Kültürel Kimlik ve Medya: Kartal-Maltepe-Pendik Anadolu Televizyonu Örneği”, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başkan, Büşra (2015), “Kentsel Dönüşüm İşleyişinin Mekansal Planlama, Ulaşım ve Toplum Algısı Kapsamında Değerlendirilmesi, Pendik Taşlıbayır ve Batı Burnu Örneği”, yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çakır, Mustafa Özgür (2003), “Türkiye’de Yeni Yoksulluk ve Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Örneği”, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çavdar, Ayşe (2014), “Loss of Modest: the Adventure of Muslim Family From Mahalle to Gated Community”, European University of Viadrina, Frankfurt-Oder.

- Dedeic Kırbaç, Amra (2012), "Diaspora'da Boşnak Kimliği: Türkiye ve İsveç Örnekleri", doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hodzic, Demir (2014), "Cultural life of Bosniak Diaspora in Turkey and Their Use of New Media", yüksek lisans tezi, İzmir Ekonomi Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, Aydan (2018), "Assesing Women Entrepreneurs Through the Model of Business Development Centers (İŞGEM) Tokat İŞGEM and Pendik İŞGEM", yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurtişoğlu, F. Belma (2008), "Göçmen Kimliği Açısından Boşnak Müzikleri: Trakya ve İstanbul Örnekleri", doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, Selen (2018), "Türkiye'de Havaalanı İşletmeciliğinin Kısa Tarihçesi ve Havaalanları Üzerine Bir İnceleme", yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önalın, Mahmut (2014), "Pendik İlçesine Doğu Anadolu Bölgesinden gelen Nüfusun Göç Gerekçeleri ve Sosyo-Ekonomik Sorunlarının Tespiti Konusunda Bir Saha Araştırması", yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önsen-Belen, Özge (2015), "AB Mali Destek Programı - Belediye İlişkisinde Bir Yerel Gelişme Modeli: Pendik KİŞGEM Projesi", yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özdemir, Nuray (2006), "Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Öztrak, Evrim (2006), "18-40 Yaş Kent Yoksulu Kadınların Rekreatyon Alışkanlıkları: İstanbul Pendik Ahmet Yesevi Mahallesi Örneği", yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Beden Eğitimi Bölümü.
- Öztürk, Murat (2016), "Enformel Siyasi Ağların Gecekondu Üretim Biçimlerine Etkileri: Güzeltepe-Çayan Mahallesi Örneği", yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özyılmaz, Ömer (2017), "İstanbul Sabiha Gökçen Havalimanı'nın Pendik İlçesi Kent Gelişimine Etkilerinin İncelenmesi", yüksek lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Paşalı, Kenan (2013), "Arazi ve Arsa Düzenlemelerinde Hisselendirme Problemleri Pendik-Sapanbağları Örneği", yüksek lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rastoder, Melita (2012), "The Bosniak/Muslim Identity in the Sandjak: Prospects and Challenges", yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Güler (2020), "Aerotropolis Bakış Açısıyla İstanbul Havalimanının İncelenmesi", yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Savaşkan, Osman (2015), "State Rescaling and the Dynamics of Government Business Relations in Two Turkish Cities", doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

- Sümer, Beyza (2003), "White and Black Turks. The Civilising Process in Turkey in the 1990's", yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, Mehmet (2015), "Sırbistan'ın Ülkedeki Etnik Gruplara Yönelik Politikası: Sancak Bölgesindeki Boşnaklar", yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şenaslan, Abdullah (2018), "İstanbul'un Çeperinde Gençlik Politikaları: Parti Teşkilatları, Belediyeler ve Gençliğin Mobilizasyonu", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeniçare, Ersin (2013), "Sancaklı Boşnakların Göç Sonrası Yerel Demokratik Katılımı: Pendik Örneği", Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zamanov, Ayaz (2017), "Designing the Airport City: An International Perspective", yüksek lisans tezi, ODTÜ Şehir ve bölge Planlama Bölümü Doğa ve Fen Bilimleri Enstitüsü.

Gazeteler

- Ahwal News (2020), "12 Yılda Yedinci Varlık Barışı", Zülfikar Doğan, 21 Ekim 2020. www.ahwalnews.com (erişim 15 Kasım 2020).
- Arkitera (2008), "Pendik'e İki Dev Proje", Emine Merdim Yılmaz, www.arkitera.com (erişim 10.10.2020).
- AirportHaber (2013), "Geniştletmek Yenisini Yapmak Kadar Zahmetli", 23 Haziran 2013.
- Bianet (2010), "AKP 17 Ağustos Depremini Unuttu: Referandum Öncesi İmar Afı", İlbal Polat haberi, 16 Ağustos 2010. www.bianet.com.tr.
- Bianet (2017), "Tarlabaşı'ndaki Kentsel Dönüşümün 12 Yıllık Hikayesi", Tansu Pişkin, 01 Aralık 2017.
- Bianet (2019), "Tarlabaşı mı?... Yık Gitsin Diyenler", Arif Şentek, 23 Ağustos 2019.
- Birgün (2020), "İstanbul'un Balkonunda Kentsel Dönüşüm Serzenişi", Uğur Şahin, Birgün Pazar Eki, 18 Ekim 2020, s. 6-7.
- Birgün (2017), "Pendik Sahili 'Fuar Alanı' İçin Dolduruluyor", 5 Mart 2017, www.birgun.com.tr (erişim 23.12.2020).
- Cumhuriyet (2017), "Fuar Bahane AVM Şahane", Hazal Ocak'ın haberi, 4 Mart 2017. www.cumhuriyet.com (erişim 23.12.2020).
- Deniz Haber Ajansı (2007), "İstanbul'un Parlayan Yıldızı Pendik", www.DenizHaber.com.tr, 05 Aralık 2007 (erişim 15 Kasım 2020).
- Duyuru (2019), "Pendik İçin Müthiş Projeler! Ahmet Cin Açıkladı", Duyuru, 4 Mart 2019. www.duyuru.com.tr (erişim 23.12.2020).
- Dünya (2012), "Sabiha Gökçen Havaalanı 'Şehir' Oluyor", 30 Mart 2012.
- DW Türkçe (2019), "TMMOB Başkanı Muhçu: İmar Barışı Kaçak Yapılanmayı Özendirdi", 9 Haziran 2019, Ahmet Çetin'in haberi. www.dw.com.tr.
- Emlak Kulisi (2015), "1984 Yılında Dalan'ın Büyük Hedefi", Milliyet gazetesinde 29 Eylül 1984 tarihinde yayınlanmış haberi aktaran Abdullah Kutalmış Mızrak, 20 Ocak 2015 tarihli haber.

- GaWC (2018 ve 2020), The World According to GaWC 2018 ve 2020. www.lboro.ac.uk/gawc/world2018/2020 (erişim 05.11.2020).
- Kartal24 (2015), "İraklı Zaha Hadid'in Projesi Kartal'da Uygulanıyor", 18 Şubat 2015.
- KargoHaber (2009), "Sabiha Gökçen Havalimanı Hava Kargo Sektörünün Cazibe Merkezi Oluyor", *KargoHaber*, 8 Ocak 2009.
- Haber.aero (2021), "Sabiha Gökçen'in İkinci Pisti Ne Zaman Bitecek? HEAŞ Genel Müdürü Açıkladı....", 1 Nisan 2021.
- Hürriyet (1997), "Farklı zamanlarda Haliç'e kafa yoran üç kişi anlatıyor", 16 Kasım 1997. www.hurriyet.com.tr (erişim 10.10.2020).
- Hürriyet (2013), "İstanbul Uçacak", Cemre Erakkuş haberi, ekonomi haberleri 23 Haziran 2013 (erişim 18.10.2020).
- Hürriyet (2020a), "İTO'nun Hızlı Başkanı", Hülya Güler Akbaş haberi, 09 Şubat 2020. www.hurriyet.com.tr (erişim 18.10.2020).
- Hürriyet (2020b), "İstanbul Havalimanı 'Çin Dostu Havalimanı' belgesine layık görüldü" www.hurriyet.com.tr, 23 Eylül 2020 (erişim 21.08.2021).
- Limak (2012), "Sabiha Gökçen Havalimanı 'Şehir' Oluyor", 30 Mart 2012, *Dünya gazetesi* haberi. www.limak.com.tr (erişim 15.10.2020).
- Megalistanbul (2015), "Mega Projeler İstanbul", <http://megaprojeleristanbul.com>. İstanbul Serbest Mimarlar Derneği.
- Megalistanbul (2015), "Kartal Kentsel Dönüşüm Projesi", <http://megaprojeleristanbul.com> (erişim 10.10.2020).
- Milliyet (2004), "Erol Kaya Kitaplarla Yola Çıktı", Serpil Yılmaz'ın haberi, 19 Şubat 2004. www.milliyet.com.tr (erişim 10.10.2020).
- Patronlar Dünyası (2006), "Pendik Yeşiköy'ün Kopyası Oluyor", 28 Aralık 2006. www.patronlardunyasi.com.tr (erişim 10.12.2020).
- Patronlar Dünyası (2017), "Koç Grubu Almıştı! Marintürk'te Neler Oluyor?" 15 Mayıs 2017, www.patronlardunyasi.com.tr (erişim 20.10.2020).
- Pendik Gazetesi (2018), "Kurtköy Sanayi Sitesi Yeniden Hayat Buluyor", 7 Mayıs 2018, *Pendik Şehir Haberleri*.
- Spoura (2018), "Türkiye'nin F1 Macerası ve İstanbul Park" Serhat Kurtuluş haberi, 30 Mayıs 2018. www.spoura.com.tr (erişim 12.01.2021).
- Sputnik (2018), "Özhaseki 'İmar Barışını' Anlattı: Vatandaş Devletle Helalleşiyor", 20 Mayıs 2018. www.sputnik.com.tr.
- Sözcü (2020), "İzmir'de 811 bin kaçak İmar Barışı'yla Yasal Hale Geldi", 31 Ekim 2020, www.sozcu.com.tr.
- Sözcü (2020), "En Fazla Servet Kaçırılan Ülkeyiz", Veli Toprak, 10 Aralık 2020, www.sozcu.com.tr (erişim 10 Aralık 2020).
- The Business Year (2011), "Cruise Control", www.thebusinessyear.com (erişim 07.01.2021).
- Yeni Şafak (2007), "F1 ve Sabiha Gökçen Pendik'i Uçurdu", www.yenisafak.com.tr, 3 Mart 2007 (erişim 10.12.2020).

TMMOB (2018), İmar Talanı, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, Ankara Şubesi. 29 Haziran 2018, www.tmmob.org

İnternet Siteleri

www.teknoparkistanbul.com.tr

www.antiaero.org, Global Anti-Aeropolis Movement

www.sgairport.com, Havacılık İşletme ve Havacılık Endüstrileri A.Ş. (HEAŞ) (erişim 16.06.2021).

www.intercitypark.com, Intercity İstanbul Parkı (erişim 12.01.2021).

www.pendik.bel.tr.

www.kuzeyormanlari.org.

www.perkinswill.com

www.aetropolis.com.

www.nordicarch.com.

www.thk.edu.tr

www.nordiarch.com.

www.doingbusiness.org>turkey

www.tradingeconomics>turkey

www.iboro.ac.uk>gawc

www.globalorganizedcrimeindex2021

www.artigercek.com/haberler/, “140’tan fazla cami bulunan Pendik’te son yeşil alana da cami yapılacak”, 12.10.2021 (erişim 12.10.2021).

www.gazetevatan.com/siyaset/, “Binali Yıldırım Pendik’te cemevi açılışı yaptı”, 2 Mart 2019 (erişim 25.10.2021).

www.haberler.com/ “Kavakpınar Mahallesindeki Cemevi Sosyal ve Kültürel Tesisinin Yapımı Tamamlandı”, A.A. Haberler-güncel, 23 Haziran 2018 (erişim 12.10.2021).

www.bianet.org, “HDP İlçe Binasına Saldırdan Sonra Gözaltına Alınanlar Serbest”, İstanbul BİA Haber merkezi, 29 Ocak 2018 (erişim 12.10.2021).

www.pendik.gov.tr/egitim-durumu/, “İlçemizde Bulunan Resmi ve Özel Okul İstatistikleri” (erişim 26.10.2021).

www.bolgegundem.com, “31 Mart Pendik mahalle mahalle seçim sonuçları oy oranları” Bölge Gündem. (Pendik’teki yerel haber veren internet gazetesi) (erişim 10.10.2021).

www.aydinlik.com.tr, “Mahalleli İmar Sorununa Karşı Birleşti”, 26 Kasım 2018. *Aydınlik Gazetesi* (erişim 11.10.2021).

www.kentimistanbul.com.tr, “Şehirdeki küçük sanayi siteleri ev oluyor”, Kentim İstanbul Haber Sitesi, *Akşam Gazetesi* haberi. Ocak 2021.

www.pendikgazetesi.com.tr, “Kurtköy Sanayi Sitesi Yeniden Hayat Buluyor”, 7 Mayıs 2018.

www.bolgegundem.com.tr, “Ahmet Cin Pendik’i Şaha Kaldıracak Projelerini Basına Açıkladı”, 12.03.2019.

- Banfield, Edward C. 209
Bregman, Rutger 174, 177
Buğra, Ayşe 190, 201, 202, 209
- Castells, Manuel 132
Castoriadis, Cornelius 174, 175, 178
Chohan, Usman W. 107-110
- Easterling, Keller 68, 69, 90, 151, 217
Erder, Sema 15, 19, 42, 45, 46, 64, 75, 132, 160, 179, 199, 200, 213
Erder, Sema ve İncioğlu, Nihal 87, 125, 159
- Güvenç, Murat ve Tülek, Murat 9, 11, 13, 127, 131, 133, 139
- Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, M. Melih 167, 168, 186, 198, 209, 214, 215
- Kasarda, John D. 107, 108, 113, 115
Keyder, Çağlar 74, 75
Kıray, Mübeccel Belik 63, 65, 66
- Portes, Alejandro ve Ariel C., Armony 77, 78
- Robertson, Roland 73, 74
- Sassen, Saskia 60, 71, 78-80, 203
Saunders, Paul 18, 25, 132
- Taylor, Charles 175, 176, 178, 180, 191
Taylor, Peter J. 60
- Uzunçarşılı, Baysal Cihan 108, 116

Aleviler 14, 16, 17, 20, 25-27, 36-40,
42-44, 47, 119, 140, 144, 145, 150,
179, 194, 200

beyaz Türkler 12, 14, 21, 123, 186,
191, 193, 195-200, 202, 203, 207,
208, 216, 219

Boşnaklar 16, 17, 20, 25, 27, 44-54,
57, 129, 137, 140, 143, 147, 199

cemaat, cemiyet 16-18, 20, 26, 34, 37,
39, 47, 48, 52, 54, 127, 129, 130,
143-145, 147, 150, 173-175, 179-
185, 187, 189-191, 201, 209, 211-
213, 215-220

topluluk, toplum 25, 34, 46, 47, 55,
56, 59, 65, 66, 74, 79, 97, 99,
102, 111, 116, 120, 129, 153-
155, 161, 163, 166, 168, 169,
172-180, 182-185, 189, 192-
194, 196-201, 206, 207, 209,
211, 212, 215, 216, 219, 220

dünya kenti 60, 61
küresel kent 62, 69, 71, 75, 77-80,
96, 204, 205

E5 Altı/E5 Üstü/TEM 20, 23, 25, 29,
30, 33, 55, 89, 98, 105, 132, 133,
136-140, 142, 146-148

gecekondu 15, 17, 18, 24-28, 31, 32,
34, 36, 40, 42, 43, 55, 75, 83, 84,
105, 127, 136, 140, 148, 159, 162,
167, 169-172, 180, 183, 187, 193,
213, 217

enformel konut 24, 66, 132, 150,
201, 213, 214

gecekondulaşma 17, 26-28, 66, 95,
132, 155, 174, 209

Havalimanı Şehri 111

Aerotropolis 109, 111, 115

hemşeri ilişkileri 16, 34, 127, 102,
128-130, 140, 159, 160, 167, 179,
184, 201, 215

enformel ilişkiler 15, 16, 27, 75,
76, 81, 118, 127, 130, 131, 174,
209, 211, 212, 216

kayırmacı ilişkiler (*clientalistic*) 18,
24, 28, 44, 56, 118, 127, 130,
131, 140, 179, 182, 189, 212,
213, 215, 217-219

- kökene bağlı ilişkiler 37, 127, 129, 178-180, 201
- imar affı, imar barışı 138, 193, 194, 221
- kent planlaması 115
imar planı 24, 28, 35, 87, 133, 137, 150, 221
nazım plan 86, 87
- kentsel dönüşüm 27, 30, 32-34, 41, 51, 56, 88, 150, 162, 171
- kentsel gerilim 11, 14, 17, 59
- kentsel rant 18, 19, 42, 55, 56, 87, 89, 106, 117, 119, 120, 131, 147, 148, 150, 162, 193
- kentsel tabakalaşma 133
formel yapı, enformel yapı 66, 121, 151, 203, 212
ikili yapı, üçlü yapı 65, 66, 121, 151
- küreselleşme 19-21, 55, 59, 60, 62-64, 66-68, 70, 72-82, 90, 93, 94, 100, 104-106, 117-120, 151, 152, 162, 166, 173, 177, 178, 203-209, 211, 216-219
ABD küreselleşmesi 60, 62, 64, 66
emperyal küreselleşme 60, 63, 64
enformel küreselleşme 19, 55, 75, 76, 79, 81, 207
kötülüğün küreselleşmesi 76, 79, 81
şirket küreselleşmesi 19, 55, 62, 67, 73, 76, 77, 79, 90, 94, 118, 120, 151, 177, 203, 204, 208, 211
- Kürtler 16, 17, 20, 25-27, 36-40, 42-44, 46, 47, 119, 140, 145, 146, 150, 179, 185, 192, 199, 200
- küyerel (*glocal*) 74, 120
- mega projeler 24, 75, 92, 108, 116, 117, 153, 154, 156, 157, 166, 188
çılğın projeler 75
- popülizm 43, 55, 74, 103, 209, 213, 219
yeni nesil popülizm 18, 21, 57, 148, 212, 214-220
- post-kentleşme 18, 19, 21, 26, 55, 103, 118, 131, 132, 150, 156, 193, 211, 213, 214
- proje belediyeçilik 153, 154, 156-158
- Teknopark 89-91, 93, 105, 132, 151, 203, 222
- toplumsal tahayyül ve toplumsal gerçeklik 21, 161, 174-178, 180-183, 186, 191, 201, 203, 216
modern toplumsal tahayyül 175, 176, 181, 203
premodern toplumsal tahayyül 178, 180-182, 186, 201, 216
- yeni orta sınıflar 12, 28, 68, 72, 105, 106, 127, 130, 132, 139, 140, 142, 147, 149, 185, 203, 208, 209, 213, 217, 219
- yeni yoksullar 36, 74, 103, 138, 149, 180, 208, 218
derin yoksullar 15, 36
yeni yoksulluk 72, 74, 119, 149, 210
yoksulluk 17, 18, 27, 34, 65, 188, 198, 209, 218
- yerel/yerel üstü 14-20, 24-28, 32, 39, 40, 42-44, 50, 55, 56, 59, 60, 67-69, 72-75, 81-88, 93, 97-101, 104, 105, 120, 121, 123-129, 131, 132, 138, 140, 145, 146, 149, 151, 153, 168, 183, 187, 188, 193, 207, 208, 211, 220, 222
- yönetişim (*governance*) 85, 99-102, 104, 132, 151, 190, 208

“Yeni nesil popülizmin sadece kendine biat etmeyen ya da dışladıkları cemaatleri değil, 1960 sonrasında sanayileşme hamleleri sonrasında oluşan yeni kentli esnaf/zanaatkâr, bürokrat ve teknokratlardan oluşan ücretli gelire sahip orta sınıfları ve örgütlerinden başka koruyucusu olmayan işçileri de dışladığını biliyoruz. Kentli orta sınıfları dışlayarak, küreselleşmeyle eklemlemeyi sağlayan yeni orta sınıfları seçen yeni nesil popülizmin ürettiği ‘teknoloji kenti’ olarak Pendik, bu yeni ilişkileri gözlemlememize de imkân vermektedir.”

Yeni Nesil Popülizm ve Kentsel Gerilim’de Sema Erder, yaklaşık 25 yıl önce yaptığı Pendik araştırmasını yenileyerek, capcanlı bir kentsel değişim hikâyesi anlatıyor. Bu hikâye üzerinden, Türkiye’nin toplumsal değişim dinamiklerine dair keskin gözlemlerde bulunuyor.

Pendik, hızlı kentleşme sürecinin vardığı “post-kentleşme” aşamasının hareketli bir sahnesidir. Post-kentleşme de, küreselleşmenin bir vechesi. Nitekim Pendik, “dünya kenti İstanbul” olgusunun bir çehresini oluşturuyor. Sema Erder, küreselleşmenin de farklı çehreleri olduğuna dikkat çekiyor. Pendik’in karşısına dikilen sorular, “her yer” için geçerli: “Hangi küreselleşmeyle eklemlemeli? Formelle mi? Enformelle mi? Yeraltıyla mı? Hepsiyle mi?”

Kitabın önemli başlıklarından biri de, yeni nesil popülizmin bir gerilim eksenini olarak “AK Camia” - “Beyaz Türkler” ilişkisi ve genel olarak yerel siyaset.

KDV'DEN MUAF TIR